

ISSN 0022-0959

YAYI KIEMI

69 1988

Чечен
чогаал
сеткүүлү
69. 1988

Тыва АССР-ниң
Чогаалчылар
Эвилели

НОМЕРДЕ:

Тоожулар, чечен чугаалар

Е. Танова. Иениң салым-хуузу.
Д. Сарыкай. Олутта олча чок.
Н. Куулар. Тоол болгаш амыдырал.

Шүлүктөр, шүлүглелдер

А. Даржай, М. Өлчей-оол, Ч. Доржу,
А. Үержаа, А. Ондар болгаш өскелер-даа.

«Улуг-Хем» — Мөнгүн-Тайга районунда

В. Хемер-оол, С. Молдурга, В. Саарымбуу.

Сылдысчыгаш

Е. Бады-Мөдгө, В. Серен-оол, О. Монгуш.

Сөөлгү чогаалдар

С. Тамба. Аалым биле чуртум болган.
Л. Чадамба. Ботка йөрээл. Очулга.

Аас чогаал — эгээртинмес эртине

Ю. Аранчын, Г. Курбатский.

Критика болгаш библиография

Ч. Чап. М. Эргел.

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

ТЫВАНЫҢ
НОМ
ҮНДҮРҮП
ЧӨРИ

ББК 84-4-5 Тув.
У 47

Редакция коллегиязы:

А. К. КАЛЗАН, Д. С. КУУЛАР, С. В. КОЗЛОВА, Ю. Ш. КЮНЗЕГЕШ,
(харысалгалыг редактору) О. Ө. СУВАКПИТ. С. С. СУРУҢ-ООЛ,
М. А. ХАДАХАНЭ, А. А. ДАРЖАЙ (редактор).

У $\frac{4702580600-47}{133(01)-88}$ 18-88

47. 2. 58. 6

© Тыванын ном үндүрер чери, 1988.

Тоожулар, чечен чугаалар

Екатерина ТАНОВА

ИЕНИҢ САЛЫМ-ХУУЗУ

Документалдыг тоожудан үзүндү

Душанбениң боодап чечээ

«Ада көрбээнин оглу көөр, ие көрбээнин кызы көөр» деп үлегер чугааның утказын Ажыкмаа Таджикистанның найысылалы Душанбе хоорайже самолёт-биле ужуп ора бодап чораан. Шынап-ла, ооң ада-иезиниң угу-дөзүнде-даа ол хире ырак черлерге чоруп, мооң мурнунда дыннап көрбээни аймак-сөөк улустар-биле аралажып, холбажып чораан кижии кайда боор. Самолёт деп чүвеге мурнунда олуруп чорбаан кижиге сүрээденчиг-даа кыннып кээр. Кезек оожургай бергеш, олудунга чоргаары кончуг ыңай-бээр көргүлөп каап, самолёттуң бичии төгерик соңгазындан карак албайн кайгап-даа чоруур. Ооң сагыжынга та тоолдан дыңнааны, та бир-ле шүлүкчүнүн одуругларындан чүве ийикпе, «Булуттуг дээрниң адаа-биле, будуктуг ыяштың кыры-биле» деп сөстөр киргилээр. Будуктуг ыяштар кайда боор. Ол арга-арыгны куш четпес бедиктен көөрге, дөө-ле дөвүн, шал-бул бүлүртүңейнип, шокараңайнып чыдар. А булуттар база-ла дөө адаанда, бир-ле черже мөөңү-биле далашкан дег, шуужуп-ла турар. Чамдыкта самолёт булуттар аразынче кире бээрге, сагышка сүртенчии кончуг апаар. Самолёт ол хире кылайтып орда, дээр оруу төнер деп чок. Москва биле Душанбе аразының ыраа-ла ындыг турган боор. Чаңгыс черге олургаш, шылап-могай берген кижии ол оруктун төнерин четтик-

---

¹ Уланчызы. Эгези № 64 «Улуг-Хемде».

пейн манап орган. Долгандыр олурар улусту көөргө, удууру удаан, номчууру номчуттунган, аразында хөөрежири хөөрөшкен, дыка-ла амыр-шөлээн. Ужуп чаңчыкканы-ла илдең.

Ол талыгырда танывазы Душанбе хоорай оларны канчаар уткуп алып ирги. Ол таджиктер деп улус кандыг улус ирги? Ажыкмаа ол бүгү бодалче дүлнү берген олурда, стюардесса уругнуң өткүт үнү дыңналып келген:

— Эргим эштер! Хүннээректээн Таджикистаннын найысылалы Душанбе хоорайнын аэропортунда чедип келдивис... Даштын агаарнын температуразы үжен беш градус...

Агаар каш градус изиир, соорун ооң мурнунда шоолуг херекке албайн чораан кижиге ол саннар ындыг-ла солун болбаан. Чүгле самолёттун чадазын куду бадып ора, даштын хөлчок изиг-дир деп эскерип каан. Улус шупту-ла чайгы хептерлиг. Аэровокзалдың иштинде-даа, даштында-даа чечек-ле чечек! Тывада ам ала хар-ла болгай. А мында кандыг кончуг изиг чоор. Янзы-бүрү кат-чимис делгеп алган садыгжылар оонмоон кыйгырып-ла турар. А улустун каас-коя деп чүвезин! Ол бүгүнү сонуургап кайгаан Ажыкмаа бир-ле дүжүнде кылдыр бодап, бир-ле чүвеже аксын азадыпкан кайгап туруп алыр. Ону чедип алгаш чораан ашаа эвес болза, ол та каяа азып калыр. Кандыг кончуг солун оран боор. Вокзал эжиинден ырак эвесте хөй-ле өң-баазын чечектер делгеп алган херэеженнин чанынга чеде бергеннер. Николай Константинович оон хөй-ле чечектерни шилип тургаш, эң-не улуг букет садып алгаш, кадайынга тудускан:

— Душанбениң сеңээ баштай сунган белээ бо-дур — дээн.

Ол букет арта-ла аар ышкаш, Наташаның холу безин селеш дээн. Ооң чаагай чыды туруп шагзыраан байдалды чайгаар-ла ушта айдызапкан чүве дег, арта-ла серин кыннып келген.

— Розалар ышказыл, Коля. Мен мындыг чараш чечек холумга тудуп чорбаан мен — деп, Наташа өөрүшкү-биле чугаалаан.

Чаа келген кижилерни Душанбениң уран чүүл ажылдакчылары эптиг-эвилеңи-биле хүлээп алган. Баштай барган хүнеринде аныяк Рушевтер мурнуу чүктүң хоорайының онзагай чаражын, ол черниң бойдузун сонуургаар дээш, үениң эрткенин безин эскербейн турганнар. Кудумчуларнын арыг-силни-даа, кижилернин каас-коязы-даа аажок. Кайда-даа чечек-ле чечек. Ооң кадында Тывага ховар көстүр яблуктар, абрикостар шуут-ла кудумчуда өзүп турар ыяштардан халанайнчып тургулаар. Хоорай чоогунуң даглары ак-көк дүдүскектер-биле көжегеленип алган чүве дег, ынаар-ла бүлүртүң көстүп тургулаар.

Рушевтернин Душанбе хоорай-биле таныжылгазы ында беш чүс харлыг чинара деп ыяштардан эгелээн. Оон чоорту музейлер, театрлар болгаш өске-даа тураскаалдыг черлерин кезип каапканнар.

Дайын сөөлүндө кайы-даа хоорайларга ышкаш, Душанбеге чурттаар чер айтырыы берге турганы-ла ол боор. Чаа келген уран чүүл ажылдакчыларын ниити чуртталга бажынының хензиг өрээлинге чурттадып каан. Бажың хосталы берзе, бир-ле дугаарында силерге бээр бис деп аазаан-даа чүве-дир. Кыштың соогу хаарып келген эвес, бо хире чылыг черге хамаан бе деп, олар шуудунга кире бергеннер. Николай Константинович кадайын чазамыктап:

— Ажырбас, Наташа, тар-даа болза, тааржы бээр бис — дээн.

Наташазы анаа харыы кылдыр: «Чаражы-ла кады чорда, чадыр-бөдей хамаан эвес» деп кожамыктай баштактанып каан.

Шынап-ла, хензиг өрээлде, чангыс кижиге удуур шериг дөмир-орундан өске, чүзү-даа чок бол, Рушевтер ундаравайн турганнар. Олар чаа черге улуг күзел болгаш сонургал-биле чурттап, ажылдай бергеннер. Николай ССРЭ-ниң Культура министерствозунуң сургакчылатканы ёзуугаар Душанбениң Маяковский аттыг ши театрынга чурукчу бооп, Наталья С. Айни аттыг опера болгаш балет театрынга балет артизи бооп ажылдай берген.

— Көрдүң бе, Наташа, ам сенээ ёзуулуг-ла шыңгыы ажыл эгелээн-дир. Кызымак белеткенир апаар-дыр сен. Ёзуулуг улуг опера болгаш балет театрынга ажылдаары сенээ улуг школа болур ужурлуг. Тывавыстың адын сыкпа — деп, Николай Константинович кадайын чагып турган.

Шынап-ла, улуг театрга ажылдаарга, Наташага солун-даа, берге-даа турган. Ол үргүлчү-ле ынаар талыгырда, төрөөн черинде бичии театрын, ында эш-өөрүн, ону өөредип каан башкызы Шатинни сактып кээр турган. Анатолий Васильевичиниң өөредип турган чамдык шимчээшкннерин улуг-туралангаш шоолуг тооксавайн эрттирипкенин ам кээп, репетиция үезинде сактып келгеш хомудаар-даа. Театрдан кандыг-даа орай чанып келзе, ол Шатин башкының өөредип турган шимчээшкннерин могап тургуже дээр катаптап турган. Ынчанмастың аргажок. Тыва театрының сценанының шала бүрүзүн ол билир, кайыын каяа чедир каш тактыны эртип болурун, каш дескинигни кылып болурун-даа ол билир. А мында ёзуулуг делгем сценада хөй кижиге киржикчилиги улуг балеттернин репетициязы шыңгыы не-

гелделиг. Мооң мурнунда ол танцыларга колдуунда солистеп турган болза, ам кордебалетке ойнап, аңаа база-ла харыясалга улуг дээрзин биле берген. Чүге дээрге кордебалетте киржип турар танчычы бүрүзүнүн шимчээшкини чангыс аай. Борта чүгле музыкадан аңгыда, кады ойнап турар эштеринин шимчээшкинин ол хевээр өттүндүр ойнаар апаар.

Театрнын репертуарында алдар-сураглыг «Куулуг хөлден» эгелээш, «Кармен», «Калбак-кара кадыны», «Евгений Онегин», «Шахерезада» дээш, оон-даа өске чогаалдар бар. Оларнын аттары-ла Наташаның сеткилин доюлдуруп, ол хире улуг алдарлыг операларга, балеттерге киржирин сактып кээрге, харыясалганың кайы хире улуу тодарап келир. Төрээн Тывазынын, ынак башкызынын адын сыкпас дээш, ол шынап-ла «тос дерин» төп турган. Чаа келген балеринаның кызымак ажылын театрнын балетмейстерлери эскерип кааннар. «Бухарада Насреддин» деп балетке Насреддиннин өнүктери эрес кайгал оолдарнын ролун бир таджик эжи-биле кады Наташа ойнап күүсеткен. Олар танцызынга оолдарнын чаптанчыг аажы-чанын, аваангыр дидимин чедимчелиг көргүскеннер. Оларны херэежен уруглар күүседип турар деп чүвени кым-даа билбээн. Ону чүгле Николай Константинович билип орган. Театрнын репертуарында А. Бородиннин «Игорь ноянынын» репетициязы кажан эгелээрин Наташа четтикпейн манап турган. Оортан үзүндүнү Шатин башкынын салып турганын, ону тыва көрүктүлөр кайы хире сонuurгаанын ол кайын уттур ийик. Репетиция-даа эгелээн. Таныш эргим музыка репетиция залынга чангыланы бээри билек, Наташаның бүгү мага-боду музыка аайы-биле оттуп, дирлип эгелээн ышкаш апарган. Оон караанга төрээн театрнын сценазы, танчычы эштери, башкызы база-ла көстүп келген. Операда «Половецтер турлаанда» чөөн чүк кыстарынын ээлгир чараш танцызын ойнай бээрге, Наташанын шимчээшкини өске балериналардан ылгалдыг чараш, оон бүгү мага-боду музыка-биле долдунганын балетмейстер эскерип каан. Ол мурнунда дуржулгалыг балетмейстер Шатин-биле таныш турган болза, оон «холунун үжүүн» дораан танып каар ийик.

Азааны ёзугаар Рушевтернин өг-бүлезинге ийи өрээл квартира тып берген. Олар ынаар улуг өөрүшкү-биле көжүп алганнар. Амыдырал байдалынын экижээни ажилдаарынга база-ла аажок таарымчалыг апарган. Оон-биле кады Рушевтернин эш-өөрү, таныш-көрүжү көвүдээн. Олар театрнын кол чурукчuzu Евгений Чемодуровтуң өг-бүлези-биле дораан найыралдажы бергеннер. Ээлдек чазык кыс, геология эртемнеринин

кандидады Сараджан Юсупова, ооң дунмазы, Таджик күрүне университетинин студентизи Тамара олар Наташаның эң чоок эштери апарган. Сараджан Наташаның төрөөн чери ырак Тываны аажок сонуургаар, бо-ла айтырган турар. Бир кезжээ ол ССРЭ-нин географтыг картазын эккелгеш, эштеринге көргүзүп, «Бо Тыва деп чер география талазы-биле хөлчок солун хире чер-дир. Ооң тайга-тандыларында та кандыг байлак шыгжаттынып чыдар чүве ыйнаан» деп улуг сонуургал-биле чугаалаан.

— Тыва — байлак чер. Ында чараш даштар-даа долу, чараш кыстар-даа көвей. Оларның бирээзин мен тып алганым бо-ла болгай — деп, Николай Константинович хөөрөп турган.

— Оо, бо Наташа дээрге, сээң казып тыпкан байлаан ыш-кажыл, Коля — деп, Сараджан баштактанырга, Наташаның кады ажылдап турар эжи, театрның кол балериназы Лютфи Захидова чугаага улажи берген:

— Силер бо Наташаны шуут-ла казып тыпкан кижин дээр чыгыы апардыңар. А Наташа дээрге ёзулуг-ла бедик денелдиг школаны эрткен, бышкан балерина-дыр. Ырак кыдыг черден келген-даа болза, бисте чамдык чангыс черде таптап турар, эгли-дүгүлү албас танчычыларга бодаарга, бо кандыг-даа балетке солистеп болур. Бистиң театрывыска шынап-ла үнелиг тывыш-тыр — дээн. Театрның прима балериназы Лютфинин сөстөрүн дыннааш, Наташа иштинде хөлчок чоргаарланган.

Таджикистанның сураглыг опера болгаш балет театры уран чүүлге алызындан сундулуг Ажыкмааның чогаадыкчы өзүмүңге балалбас исти арттырып каан. Ооң сценазынга ийи чыл ажыр куженишкинниг ажылдааны анаа улуг школа болган. Ооң соонда Николай Константиновичинин сургакчылаан хуусаазы төнө бээрге, оларны Москваже келдиртипкен. Үдөп келген эштеринин тудускан чечектери оларның куспаанга сын-майн турган.

Эки, моол чер!

— Ам база бичии када көстү каапкаш, караш дээринер ол ыш-кажыл — деп, уруглары Культура министрствозунун даалгазы-биле акы-дунма Моол Арат Республикага ажылдаар апарганын дыннааш, Николайның авазы арай хомудаан үн-биле чугаалаан.

Коля биле Наташаның даштыкы паспорттарын ажып көрүшкөн, ол кезек боданып турган. «Оглумнун талантызы каяа-даа херектиг. Чонга эки чүвени кылып чоруур болза, оон артык чүү херегил. Ооң кадайынга база ажыл оортан тыпты бээр.

Балерина база каяа-даа херек-ле болгай» деп иштинде чор-гаарланып турган.

Коля биле Наташаның Моолче чоруур хүнү чедип келген. Рушевтерниц хөй-ле дөргүл-төрелдери, эш-өөрү оларны демир-орук вокзалынга үдеп келген.

— Эки, аас-кежиктиг чоруур силер. Ам келиринерде баш саны өзе берген турар эвеспе — деп, Коляның адазы Константин Николаевич чагып турган.

Демир-орук аяар шимчеп үнүпкен. Үдекчилер холдарын чайып, кезек кылаштажып ора көзүлбейн барганнар. Наташаның сагыжынга сарыннанчыы кончуг апарган. Та чаа-ла хандыр таныжып, төрөлзине берген улузундан катап чарлып чоруп турарында чүве ийикпе, азы танывазы ырак черже бир-ле дугаарында бар чыдарындан чүве ийикпе, ооң сеткили сарыннанып чораан. Ол Коляның угбазының тутсуп берген чечээнин халбаңнарын суйбап каап, каш чыл мурнунда төрөөн Тывазындан база шак-ла ындыг сеткил-биле чоруп турганын бодап орган. Коля үнгөш, бир-ле черден суглуг шил банка эккелгөш, кадайының чечектерин анаа суп каан. Кезек када кайызы-даа ыт чок олурганнар.

— Кандыгыл, Наташа, моол дыл биле тыва дылда улуг ылгал бар бе? — деп, ашаа айтырган.

Моол чон дугайын тывалар эки билер, олар-биле кожа-хелбээ чурттап-даа чораан болза, Наташа ооң мурнунда моолдар-биле аралажып, таныжып, чугаалажып чорбаан болгаш шоолуг билбес. Тывалар ышкаш кара-кара улустар — алтайлар, хакастарның дылы тыва дылга чоок болганда, моолдарныы база ындыг турар ужурлуг деп ол бодаан.

— Улуг-ла ылгал бар деппе. Мен алтай, хакас кыстар-биле чугаалажырымга, билдингири кончуг-ла чүве чораан. Моол дыл база ындыг-ла ыйнаан — дээн.

— Ынчаарга-ла эки-дир. Сен мээн очулдурукчум болур сен. Даштыкы чуртка хуу очулдурукчулуг болурга эки-ле ыйнаан — дээш, Колязы каттырган.

Хуу очулдурукчу дугайы арай келдерей берген дээрзин олар Совет-Моол кызыгаарны эртип тургаш билип кааннар. Наташа моол кызыгаар даамалдарының сөстөрүндөн чаңгыс-даа сөс билип ап чадаан. Анаа очулдурукчулар чок турган болза бер-гедээр турган хире.

— Чоп даштындан көөрге, тывалардан көнгүсө ылгал чок улузул ынчаш — деп, Москва — Улан-Батор деп каан поездиге олурупканда, Наташа арай хомудап чугаалаан.

— Ам канчаар улус боор бис, кайывыс-даа моолдан бил-бес — дээш, кадайының мугуртап оарын Николај Константинович эскерип кааш, чазыктырган:

— Ажырбас, Наташа, баштай имнежип тургай бис аан. Оон чоорту ол дылды өөренип апкай бис. Кижиниң өөрөнмес чүвези бар эвес. Мен канчап Тывага баштай баарымда көнгүс тек турган ийик мен. Ам шору тывалаар апарган ышкажык мен. А сен кандыг ийик сен. Кжи чүве чугаалаарга, чүгле каттырып каар ийик сен. Ам орустап хостуг чугаалаар апардын ышкажыл.

— Ындыг-даа ирги бе але. Че, харын, баштай бергедээр хире улус-ла-дыр бис, Коля.

Вагон сонгазындан үзүк чокка шокараңайнып, солчуп чораан чурумалдан Наташа карак албайн кайгап, ону төрөөн чериниң бойдузунга дөмейлеп, өскөн черин сактып, ында төрелдерин, эш-өөрүн бодап чораан. Ынаар-ла кезек бүүрелчинер ыңдында арга-ыяш чок кара-кара шуушкак дагларны көөрге, кырган-авазының чурттап чораан күзеглериниң чоогунда даглар-даа сагындырар. Орук дургаар ховуларда чээреннерле, чээреннер. Бойдус байлаа Тывадан улуг ылгалбас хире.

Поезд Улан-Баторга даңгаар эртен чедип келген.

— Наташа, чедип келдивис, тур — деп, дужунда канзы-орунда ашаа Наташазын оттура берген. Олар чүү-хөөзүн бөле-хаара туткулааш, үнеринге белеткени бергенер. Наташанын сеткилинге арай дүвүрөнчии кончуг. Танывазы чер, танышпазы кижилер. Канчап чаңчыгып алырыл деп айтырыг ооң бажындан үнмейн турган. Рушевтер вагон чадазындан дүжүп кээри билек, оларны кезек кжи дораан бүзээлей берген.

— Экии, Моол черге амыр-чаагай чедип келгениңер дээш байыр чедирип тур бис — деп, аныяк моол эр орустап менди-лежирге, өскелери база хол тутчуп мендилешкилээн. Уткуп келген кижилерниң аразында орус-даа кижилер бар.

— Па, бо силер ышкажыңар чүл — дизе-ле, Тывага ажылдап, чурттап чораан режиссер Иван Яковлевич Исполнев бо-ла келген. Наташаның демги дүвүрөп чораан сеткили шуут арылган. Танывазы өске черге таныш эргим кижиге ужуражы бергени Рушевтерге дыка-ла өөрүнчүг болган. Оон ужундан оларны уткуп келген моол эштерни база-ла мурнунда таныыр улузу дег сеткий бергенер. Часкы хат соолаңнады хап турздаа, оларга чылы кончуг апарган.

Чаа келген тускай эртемниглерни совет болгаш моол культура ажылдакчыларының бажыныңга чурттадып кааннар. Ында чурттап турар аныяк моол чурукчулар Намхай-Серен, Мах-

вал, Гава, архитектор Чимид, чогаалчы Эренчин, композитор Гончик-Сумлаа сугларның өг-бүлелери Рушевтер-биле дораан найыралдажып, оларны чаңгыс бүлениң кежигүннери кылдыр хүлээп алган. Моолда чурттап, ажылдап тураар совет специалистер база бо-ла оларга чыгып кээр. Чугаакыр, эш-өөрзүрек Николай Константинович сорунзалыг чүве дег; ол каяа-даа чоруурга, эш-өөрү сөктүп кээр, кандыг-ла бир билдинмес күш-биле улустун кичээнгейин хаара тыртыптарын Наташа бо-ла эскерип каар. Иван Яковлевич Исполнев бажыңга келгенде, олар ам шупту тывалар апаар. Иван Яковлевич Тыва дугайында, ында артып калган эш-өөрүнүн, артистериниң дугайында хөөрей бергенде, шуут салдынмас. Тыва театрының баштайгы артистериниң чаптанчыг аажы-чаңнарын, оларның мергежилче чүткүлүн бо-ла мактап чугаалаар. Өлзей-оол, Хүргүлек, Норжуңмаа, Дүгүр-оол сугларның аттары ооң аксындан дүшпес. Иван Яковлевич бажыңга чедип келирге, Ажыкмаа бодун биеэ-ле Тывазында хевээр кылдыр сактыр. Өске черге мурунда анаа таныыр кижизи чоок төрели-биле демей апаарын Ажыкмаа ынчан билген.

Моол өнүктөргөниң аажы-чаны-даа, чуртталгазы-даа тывалардан барык ылгал чок. Бичии ылгалды чүгле дыл сагындырып келир. Ынчалза-даа ол база-ла улуг шаптык болбаан. Рушевтер удавайн моол черге, ооң кижилеринге өөрени бергеннер. Николай Константинович Улан-Баторнун опера театрынга декоратор чурукчузу бооп ажылдавышаан, ынчан чаа ажыттыңган театр училищезинге чурулга башкылай берген, а Наталья Дойдаловна ол-ла театрының балет бөлүүнө репетитор башкы бооп ажылдавышаан, театр училищезинге танцы башкылап ажылдай берген. Ам оларның амыдырал-чуртталгазынга чаа арыннар эгелээн.

Танцы башкызы

— Че, хүндүлүг балетмейстер, ам орунга ынча дыка оясталып чыткан херээ бар бе, тура халааш, кезек девиржигден кыла каавыт — деп, орай удуп чыдып алгаш, орнундан ам-даа турбаан кадайын Николай Константинович кый дээн. Ол боду кандыг-даа орай удуп чыдып алза, ыяап-ла эрте турар шагында туруп кээр. Наташа орундан тура халаан. Чаңчыкканы-биле патефонга музыка сала тыртып алгаш, сула шимчээшкиннер кыла берген.

Театрының балет бөлүү ССРЭ-ден келген, оларның боттары-биле демейи кончуг башкызын аажок сонуургаар болгаш хүн-

дүлээр турган. Ооң мурнунда база оларны Совет Эвилелинден чаладып келген балетмейстер орус башкы башкылап турган. Ооң даштыкыга ажылдаар хуусаазы төне бээрге, чуртунче чана берген чүве-дир. Ынчангаш артистер кезек када балетмейстер чок турганнар. Чаа башкы кээрге, дораан-на сонuurгай бергеннер.

— Солунун але, аныяк кара уруг биске башкылаар дээн-дир.

— Моолдап билбес дээрден башка, ёзулуг моол кижичорбадыве.

— Ашаа орус кижичорду.

— Исполнев башкының таныштары дээр чорду. Ооң айыбиле чедип келген боор.

— Чок, биске ажылдаары-биле тускай чаладып келген улус-тур...

Кайы-даа театрларга ышкаш, артистер сонuurгаачал, оларбиле кымның канчаар ажылдап турарын, оларның аажы-чаңын база дораан билип аптар. Артистер чаа келген башкызынга тааржы бергеннер. Орустап билбес-даа болза, башкызынын чугаалаан чүвезин даап билип аптар. Тайылбыр арай берге апаарга, Наталья Дойдаловна имнеп тургаш, шимчээшкинни боду кылып көргүзе бээр. Концерттерге боду солистеп кириптер-даа турган.

Балетмейстер ажылында белен чүве кайда боор. Борта ёзулуг улуг дуржулгалыг Шатин ышкаш башкы херек. Ынчалза-даа Шатиннің өөреникчизи башкызынын адын сыкпазын кызып турган. Классиктиг орус балеттерден танцыларга бергедейин турган. Ажыкмаа эвээш-биче-даа бол, Душанбенин опера болгаш балет театрының школазын эртип алган. Моол сценага П. Чайковскийнің «Куулуг хөл» деп балединден «Бичии кууларның танцызын» эң-не чараш салганынга боду безин өөрүп турган. Ол ооң балетмейстер ажылынга улуг чедишкин болган. Чүгле моол национал операларга танцы салырынга ол арай бергедейин турган. Черле ынчаш опера болгаш балет ынчан Моолга чаа-ла сайзырап органы ол. Борта чоннун амыдыралын, ооң уран чүүлүн хандыр билири чугула. Операнын либреттозу моол дыл кырында бижиттинген болганда, ону номчууру база берге. Наталья Дойдаловна хостуг үелеринде шору орустаар моол эштери-биле либреттону туткаш олуруптар. Чоннун чаа-ла сайзырап оран уран чүүлүн өөренири моолдап билбес кижиге бергези-ле кончуг. Ынчалза-даа Ажыкмаа улуг ундараваан. Шатин башкы Тывага ажылдап тургаш, артистер-биле үргүлчү кожуннар үнүп, тыва чоннун амыдыралын, аажы-чаңын хан-

дыр өөренип ап чораанын ол билир. Көдээ чораан санында-ла башкы кайы-бир национал танцы элементизин чогаадып алган болур. Ажыкмаа моол чоннун амыдыралын, оон уран чүүлүнүн үндезиннерин өөренип эгелээн. Борта моол эштери дузалап турган.

Наталья Дойдаловнаның бичии-даа хостуг үе-шагы чок. Эртенги шакта театрға, дүш сөөлүндө училищеге ажылдаар, кежээлерде азы дыштаныр хүннеринде Николай Константинович-биле кады моол уран чүүл дугайында литература коптарарлар. Ынчанмас болза хоржок. Оларның дузасы өннүктеринге керек болгай.

Училищеге ажылдаары Наталья Дойдаловнага берге эвес болган. Борта Шатин башкының школазы салдарлыг болганы ол. Ооң уруглар-биле чугаалажыры безин Шатин башкы олчаан дээрзин ол боду-ла эскерип каан.

Чаа-ла ажыттылган училищедө танцылап кедер идик-хеп кайда боор. Уругларга хитон дээр юбкалар, оолдарга майка болгаш ырыктааштар, буттарынга носкилер керек. Борта база-ла Наталья Дойдаловна Шатин башкының дуржулгазын ажыглаан. Уруглар боттары башкызының удуртулгазы-биле танцы хептерин даарап алгылаан. Оларынга камны-даа аажок, эртенниң-не чуп, базып алган кээр. Носкилер оларда барык-ла чок. Ынчангаш колдуунда кызыл-даван танцылаар. Сургуулдар танцыга шору өөренип алганда, ам оларга танцы идиктери пуантылар керек апарган. А ынчан ол пуантыларның сураа безин чок. Борта база-ла бодунуң эрткен дуржулгазы дузалаан. Шатин башкының кадайы, хөлчок чараш балерина Елизавета Чарова эң баштай театрға ындыг пуантыларын ап алгаш келген. Уруглар ону аажок сонургап тудуп, суйбай бээрге, Елизавета Николаевна оларга мынчаар сүмелээн:

— Мында берге чүве чок. Даарта кылын чымчак пөстен эккелинер, канчаар даараарын мен айтып бээр мен, уруглар.

Даартазында Ажыкмаа, Севилбаа, Кыдай, Харлыг суглар балет бөлүүнге пуантылар даарап хүнзээннер. Оларны канчаар хере тыртып кедериң, ооң багларын хыл-чодага канчаар быжыглап баглап алырын Елизавета Николаевна уругларга өөредип каан. Ону сактып келгеш, Наталья база-ла уругларга ынчаар сүмелээн. Ооң сургуулдары эртенинде база керектиг материалдарын, даараныр керекселдерин эккелгеннер. Башкызының дузасы-биле олар танцы идиин даарап кедипкеннер.

Орус классиктиг музыкадан П. И. Чайковскийнин «Ноктюрн» деп чогаалының пластинказы Рушевтерге чорааны дыка-ла ажыктыг болган. Ол музыканың адаа-биле тыва балет

бөлүүнүң артистери баштайгы базымын эгелээн чүве-дир. Ол музыкага Ажыкмаа дыка ынак турган. Кадайының оозун билгеш, Николай Константинович ооң төрүттүнгөн хүнүндө ол музыканы бижээн пластинканы белекке берген. Оон бээр-ле ол музыка эртенниң-не Рушевтерниң өг-бүлезинге чаңгыланы бээр. Наташа ооң аайы-биле сула шимчээшकिनер, танцы элементилери кылып чаңчыккан. Музыка биле танцы кезээде тудуш, музыка чок болза танцы болдунмас. Училищеге ынчан оркестр чок. Танцы өөрениринге музыка херек. Наталья Дойдаловнанын патефону пластинказы-биле ам училищениң танцы клазынче көжүп келген. Наталья Дойдаловна баштай музыканы кичээнгейлиг дыннап алзыннар дээш, ийи-үш катап салып бээр. Оон соонда такт деп чүл дээрзин тайылбырлап, ону янзы-бүрү базымнар-биле көргүзүп тургаш, айтып берип турган.

Чайковскийниң «Ноктюрнунуң» баштайгы аккордтары-биле балет станогунуң чанында уругларның шимчээшкени дирлип эгелээр. Буттуң беш позицияларын, дурт-сынын, эгиннерни, холдарны канчаар тударын чеже-даа катаптаар. Ооң соонда танцы шимчээшकिनериниң элементилерин уруглар чииги-биле шингээдип аптар. Бичии моол танцычылар танцы уран чүүлүнче эге базымны кылып эгелээн. Олар база-ла тыва танцы бөлүүнүң уруглары дег, позицияларны болгаш элементилерни шингээдип ал-ла, езулуг танцыны өөренирин күзеп турганнар.

— Кажан езулуг танцы өөренир бис, башкы — деп, чингежек шоваа уруг Цецег бо-ла айтыра берген турар. Уругларнын ол күзели Наталья Дойдаловнага таныш. Олар база-ла дүргенне сцена кырынче үнүксеп турганнар. Ындыг үе чедип келген. Оларга ам танцыны салып болур. Харын чүдөн эгелээрил? Моол танцыны башкы билбес. Кандыг танцы салырыл? «Ээлдек шыгырааш» деп тыва танцыны салыр дээрге, ооң музыказы чок. Нотазы турган болза, Москвадан чаладып келген аныяк пианист Григорий Нафтиков ону ойнадып болур. Наталья Дойдаловна биле Григорий Нафтиковтуң чедиишкенин дилээшкенинниң түннелинде, элээн каш танцылар ноталарын тып алганнар.

Башкының баштайгы салган танцызы «Поляночканы» бичии танцычылар улуг сонуургал-биле дораан өөренип алканнар. Ооң соонда украин «Гопак», белорус «Бульба», молдав «Юла» дээш, улаштыр-улаштыр немежи-ле турган. Олар шупту-ла чедимчелиг салдынган. Ам оода чангыс моол танцы болза. Ону канчап тургузарыл? Танцылаарыңга таарымчалыг моол музыка эвээш эвес. Чүгле кандыг танцы тургузуп болурул, оон мурнунда боду танцы чогаадып чораан эвес. «Думчукка тулганда

бызаа сугжу» дээн ышкаш, башкы шиитпирлиг боданы берген. Азия улустарының уран чүүлүндө улуг ылгал чок болганда, Шатин башкының Тывага салып турганы «Ээлдек шыңгырааш», «Декей-оо», «Чалыы назын» деп танцыларының элементилерин ажыглап тургаш, чаа моол танцыны чогаадып алган. Ооң адын «Аныяктар» деп адап алган. Ону база-ла сургуулдар улуг күзел-биле дораан өөрени шаап алган. Оларның ам чүгле сценаже үнери арткан.

Училищениң танцы бөлүүнүң отчедун хүлээп алыры-биле моолдуң уран чүүл ажылдакчылары, чогаалчылар, композиторлар, артистер четкилеп келгилээн. Көрүкчүлөр база-ла залды долдур олургулапкан. Девиденчии-даа сүргей. Борта чүгле танцы бөлүүнүң сургуулдарының отчеду эвес, оларның башкызының бүдүн чыл дургузунда амыр-дыш чок ажылының үрүтүннелин көөр, балетмейстер Ажыкмаа-Рушева шылгалда эртер ужурлуг. Комиссия канчаар-ла хүлээп алыр ирги деп бодал ооң сагыжындан үнмээн. Танцычыларның идик-хевин катап-катап хынап, девидеп, сүрээдевезин чагып турган.

Сцена кырындан моол, орус, украин, белорус, молдав музыка чаңгыланып, бичии танцычыларның ээлгир чараш оюну көрүкчүлөргө чүгле эстетиктиг таалалды берип эвес, интернационалчы найыралдың үрезинин чажып турган. Училищениң чогаадыкчы отчеду найырал кежээзинче шилчий берген. Башкыны танцычылары-биле кады сценаже катап-катап көрүкчүлөр чалап турганнар.

Театр училищезиниң танцы бөлүүнүң сургуулдары баштайгы шылгалдазын чедишкинниг дужааган. Олар-биле кады аныяк башкы Наталья Дойдаловна база балетмейстерниң шылгалдазын эрткен. Удавайн Улан-Баторнуң хөй-ниитизи ону чүгле танцы башкызы эвес, найыралдың суртаалчызы кылдыр санай берген.

Мөңгө дириг идегел

Театр училищезиниң танцы бөлүүнүң сургуулдары сумкаларын болгаш өске-даа борбак-сарбаан туткулап алган чанып чоруп турганнар. Бөгүн репетициязын эрте доозупканнар-дыр. Наташа ам хосталы берген боор, ооң-биле кады чанар-дыр дээн бодалы-биле Николай Константинович танцы клазын бакылай берген. Наташа ында балет станогунуң чанында, доораяштан туттунуп алган турган.

— Бөгүн эрте доозултуң бе харын, чанаалы че — деп, Николай Константинович кадайын кыйгырган.

— Ийе, ам чанар бис — дээш, Наташа турза-ла турар. Николай Константинович ооң чанынга чеде берген.

— Ханы бодалче дүлнү-даа берген дег. Улуг-ла чогаадыкчы план башта төрүттүнүп турар хире-дир аа, Наташ — деп, ол баштактанган.

— Бажым дескинип турду. Кускум-даа кээр. Ам эртип бар чор, уругларны эрте тарадыптым.

Николай Константинович кадайынын чонаада-ла чуга ак арны улам агара бергенин эскерип кааш, ооң бажын туткан.

— Челбине берген ирги сен бе, чогум бажың изиг эвес-ле хире-дир. Могап турупканың ол боор. Бичии-даа дыш чок кижги ышкажыл сен. Ындыг улуг күш үндүрерге ынчанмайн канчаар. Ажылдаар шагыңны үргүлчү эрттир ажылдаар кижги-дир сен. Каң, демир машина эвес, кижги кадын бодаар-ла болгай — деп кадайын чемелевишаан, чедип алгаш дашкаар үнүпкен. Кежээкиниң сериин агаарын хандыр тынмышаан, ашаанын эктинге чөлени аарак кылаштап орда, демги арай бергедеп турган байдалы ис чок эрте берген.

— Шынап-ла турупкан боор мен. Энир база ынчап барган кижги мен. Ынчан үр болбайн эрте берген чүве. Бөгүн пируэтти чангыс черге элээн каш катап долу долганырын эки көргүзүп бээр дээш эмин эрттирипкен боор мен. Арта-ла кузар частым. Ам база шуут эрте берди ышкажыл — дээш, Наташа агаарны улам хандыр хөрөк долдур тынгылаан.

Эртенинде чаңчыкканы езугаар Наталья Дойдаловна чем белеткей каапкан. Ол ооң мурнунда сценага танцылап турар үезинде чиир чеми санныг, тускай рационнуг турган. Ону сагывас болза балерина кижиниң хевир-сыны өскерлип болур. Ам башкылай бергеш, чүнү-даа белеткей тырткаш чип ап болур. Ол эртен ооң чемге хирелин кончуг болган. Хаарган балыкка дегбээн. Ооң чыды безин аңаа таарымча чок болган. Ол харын дустуг турган болза амырап чиир хире. Аяк шай-биле бичии кескинди хлеб чип алган.

— Ам чоп чем сагый бердин, сцена үнер эвес сен. Чемне-нип ал, Наташа — деп, ашаа албадан.

— Хөңнүм чогул ийин.

— Ынчаарга-ла аарып турарың илдең-дир. Эмчиге бар. Чемге безин хөңнүң чок. Бөгүн дораан эмчиге бар — деп, Николай Константинович сагыш човап чугаалаан.

— Аарбайн-даа тур мен. Аңаа ынчап турары ол ыйнаан. Эмчилеп турар чай кайда боор. Чаа танцы белеткеп турар болгай бис. Октябрь байырлалыңга ойнаар танцыны амдан эгелеп албас болзувусса, күзүн четтикпейн баар бис. Оон аңгыда,

училищениң сургуулдары чайгы дыштанылга үезинде аймактар үнүп, малчыннарга концерт үндүрүп чоруур чүве-дир. Орта база белеткенип тур бис. Ажыл ам-даа хөй-дүр ийин — деп, Наташа ашаан оожуктурган.

Хүннер эрткен тудум кадының байдалы улам-на өскерлип турарын Наташа боду эскерип турган. Ооң чылдагаанын бүдүү билзе-даа, ол дугайын ашаанга ыттаваан. Та чүү деп чүве, кым билир ону. Ындыг байдалга таваржып чораан эвес. Таныжып алган чоок эштеринге чугаалаарындан база эпчоксунган. Чүгле эң чоок эжи Кончик-Сумла композиторнуң кадайы Женяга чугаалаан. Оозу эжиниң чугаазын топтап дыңнап олуруп-олуруп, аажок-ла каттырган. Наташа чиктигзинип, кижичүве чугаалаарга кыжыраан дег, чоп кончуг каттырары ол моон деп бодап, карактарын улам хере көрүпкөн кайгап орган. Женя эжин куспактай каапкаш: «Эх, Наташа, Наташа, ам-даа чүве билбес кысчыгаш эвес сен бе. Өглүг-баштыг, ашактыг кижичүве, балерина-даа болза, ажы-төл төрүүр чүве ыйнаан. Ам дыка девип, шурап турба, камнан» дээн. Наташаның чаагы долбанналып, өөрүшкү ону чайгаар-ла бүргей алы берген. Ол ажылында саадай берген ашаан четтикпейин манап орган. Анаа чугаалаар бе, азы чугаалавас бе? Коля дыка уругларга ынак, уруглар-биле бо-ла ойнай берген турар, уругзурап чорууру илдең кижичүве болгай. Ынчалза-даа оозун Наташага чугаалавайн чораан. Үези келир ыйнаан деп бодап чорааны-ла ол боор. Наташаның чаа байдалы анаа өөрүнчүг-даа, дүвүрээзинниг-даа апарган. Ол ам сактырга, чуртталгаже чаа карактар-биле көрүп эгелээн ышкаш болган.

Николай Константинович орай чанып келген. Ооң арыншырайында турупкан, шагзыраанындан ангыда, бир-ле таарымча чок байдал барын Наташа эскерип каан. Ажылында таарымча чок чүве-ле турган боор. Наташа оон чүү болганын-даа айтырбаан. Ол ашаанга оожум чеде бергеш, оон куспактаныпкан, Николай Константинович бичии уругларгылаштыр ооң бажын суйбааш, чугаалаан:

— Ажырбас, ажырбас, Наташ, шупту чүве эки болур.

— Ынчанмайн канчаар, Коля, Женя база ынча диди.

— Женя? Ол кайбын билип алганы ол, ындыг дораан — дээш, оозу кадайынче элдепсинип көргөн.

— Мен чугааладым.

— Сен? Сен база анаа турдуң бе?

— Каяа?

— Чаа шиниге эскиз хүлээп ал, маргыжып турувуста аан? Наташа ам-на чүвениң ужурун билип каапкан. Ашаа

ажылының дугайын, а боду бодунун дугайын бодап турганнары ол болган.

— А мен өске чүве дугайын..

— Чүнүң дугайын, Наташ, чоп ыттавайын бардың, чугаалап көрөм.

Наташа кезек када чугаалаар бе, чугаалавас бе, ажылында таарымча чок чүве болган болза, ол медээ аңаа солун болур ирги бе деп боданып турган. Николай Константинович ооң сегелинден өрү көдүргөш, карактарыңче дорт көргөш, айтырган:

— Чүнү ынчап тур сен, Наташ, чугаала даан.

— Каям кулаан — дээш, Николайнын бажын ээй тырткаш, бажында өске кижилер бар чүве дег, ооң кулаанга хөлчок аяр бир-ле чүве сымыранган.

— Кай, ындыг бе? Чүге дораан чугаалавадың?

Николай Константинович кадайын чийги кончуг куспактап-каш, өрээлди бир долгандыр дескинген. «Болзун! Ынчанмас чүве-дир!» дээн кадайының үнүн дыңнааш, шала сестип, оозун салбайн-даа, сандайга аяр барып олурупкан. Ол ам чаа миннип келген чүве дег, бүзүрөксөвейн айтырган:

— Шынап-ла бе, Наташ?

— Ынчанмай! Мен билип турдум. Ынчалза-даа канчап билир дээш, Женяга чугаалаарымга, ол база бадыткады.

— Ах, ол дээрге улуг аас-кежик ышкажыл! Кажан-на бичи оолдуг, азы кыстыг болур ирги бис дээш четтикпейн манап чордум. Уруг-дарыглыг улуска бүдүү дыка адааргаар турдум. Ам бис бодувус салгалдыг болур бис, Наташа.

— А сен оол азы кыс күзээр сен бе, Коля?

— Кайызы-даа болза хамаан ийикпе, төл болза, ол-ла-дыр. Ам мындыг эвеспе, бээр дынна. Камнаныр херек. Бичи-даа кадыг ажыл кылып болбас.

— Кадыг ажыл деп чүнүл, тараа тарып, чер казып турар кижини мен бе?

— Сээң ажылың хөй күштү болгаш энергияны негээр ажыл-дыр. Ам танцылап, өрү халып, пируэттеп, шпагаттап турба.

— Ажыл чок канчап олурар боор?

— Ажыл чок боор чүве бе. Ол бичи тыптып олар кижини камнап, кадык чаагай ижин иштинге ажаары база улуг ажыл болбас чүве бе.

Наташаның чүрөөн не болур аас-кежиктин чалбыжы шонупкан дег, ооң сеткилинге чоргааралдың оду кыва берген. Ооң биле кады ол чаа харысалганы миннип эгелээн. Ооң соонда кезек ажылдап чоруй шөлээлеп алган. Николай бичин-ле хос-

туг үе тыпты берзе, бажынынче маннаптар. Кадайынга бажын ажылы кылдыртпас. Үргүлчү амыр-дыш чок ажылдап, дырбанынып чораан кижиге бажынга анаа олулары чүден-даа берге, ооң кадында үе-шактын эртпези-даа кончуг сагындырар. Күзүн өөредилге эгелей бээрге, хүннүн-не улгадып олулар иштинден эпчоксуна-даа, училищеге бо-ла чеде бээр. Боду шимчээшकिनер кылбаза-даа, аксы-биле айтып берип, репетицияны эрттирип турган. Сургуулдар аныак башкызының байдалын билгеш, ооң карааның көрүжүндөн, холунуң уундан-на чүнү канчаарын биллип ап, кызымак ажылдап турганнар. Башкызы шуут ажылдавайн баарга, олар ооң бажынынче үргүлчү кээп, бажын ажылынга дузалажырын-даа оралдажып турганнар. Ынчалза-даа бажында хөй чүнү кылыр боор, анаа-ла шагга дээр хөөре-жип олургулаарлар.

Бурунгу тываларның чиигээр айы үнүп келген не, уруу хырын иштинге чорда, аңаа идик-хеп белеткевес деп чаңчылы бар-даа болза, чаа шагны барымдаалап, Наташа бичии хөй-леңчигештер, чөргектер, чоорганнарын боду даарап, белеткеп алган. Кыштын ортан айының сөөлгү хонуктарында Рушевтер-ниң өг-бүлезинге оларның үрде манаан салгалы, чаа хамааты-ның үнү чаа кежигүн немешкенин чарлай берген.

Авашкыларның эмчиден үнүп кээрин четтикпейн манап турган өнүктер боттары-ла бажынга сөктүп келгеннер.

— Моол черниң хайыразы, бистиң угувустуң салгалы, идегеливисти Надя деп адап алыр бис. Надя-Надежда — ол дээрге Идегел дээни ол. Идегелден эки чүве кижээ кайын турар — деп, чөргекте хензиг чүвезин өрү көдүрбүшаан, аас-кежиктен арны чайыннаны берген Николай Константинович өнүктеринге чарлаан.

— Надя дээрге Найдан деп моол атка чүүлдеш дыңналыр-дыр. Бо Моол черге төрүттүнген кижини Найдан дээр болза, дыка-ла тааржыр ийик. Найдан дээрге мөңге дириг дээн тибет сөс-түр — деп, чогаалчы Эренчин чугаалаарга, шупту ооң-биле чөпшээрешкеннер.

— Мөңге дириг Идегел. Дадайым ай, кандыг кончуг ыткыр ат боор. Бир эвес кырган-авам турган болза, ол чөпшээрешпес-даа чыгыы боор. Ол моозун Ыт-деспизи, азы Эникчигеш деп-даа адап аар чадавас болгай аан. Че, өнүктерниң күзелин канчаар. Бо чаа шаг-үеде эрги чаңчыл-езулал эдерип турар эвес. Бо хензиг «ыт оглун» аңаа шаңнааны бедик ыткыр адынга төлептиг кылдыр кижизидер дээш шырбаяр апарган-дыр бис, Коля — дээрге, Наташаны өнүктери аажок чаптап каттырышканнар.

— Ынчанмайн канчаар, арта-ла ийи чурттун идегелдиг хамаатызын өстүрер улуг-ла даалга бисте онаашкан-дыр, Наташ — дээш, ашаа уруун эмзире берген кадайының эктин чыыра кускаптаан.

Чөргекте хензиг чүве ону долгандыр чугаа-соот кайы хире бедик деннелде эртип турарын кайын тоор ийик. Амдызында анаа авазының аа сүдүндөн артык чүү херек боор.

Уруглары бичии кижилиг болганынга өөрөөн кырган-авай, кырган-ачай Москвадан «Дүрген-не Надяны эккелицер!» деп телеграмма чорудупкан. Ынчан Рушевтерниц Моолга ажылдаар хуусаазы база дооступ бар чыткан.

Европа биле Азияның шырайы

Москва чоокшулаан тудум, Наташаның сеткили хөлзеп чораан. Каш чыл мурнунда бо-ла Москвадан ооң сеткили арай сарынналып үнүп чоруп турганын ол утпаан. Орук-ла орук. Орта чангыс черге турумчуп чурттаза деп, ол ынчан күзеп чораан. «Ыраан тудум ынаа дендээр» дээн ышкаш, ол үр-даа чаңчыгып, кады чурттап чорбааны бээ, кунчуун ам көрүксей-даа берген. Ам оларга улуг-ла белекти аппарат чорааны ол.

Поезд доктаай берген. Сураглыг Ярослав вокзалы биеэ хевээр дүймевишаан. Николай Константинович уруун эде чөргей берген кадайының шенээндөн тырткаш, сонгаже айыткан. Ында таныш эргим арыннарны көре тыртып кааш, Наташа хүлүмзүрүй берген. Бичии Надяның кырган-авазы улуг-ла букет чечек тудуп алган, оозун чайып турган. А кырган-ачазы кымдан-даа кашпагай, бо-ла вагон иштинде кире халып келген. Экилежип чоруй, ол дораан-на Надяда барган.

Вагондан үнгеш, аныяк Рушевтер дораан-на төрелдеринин кускаанче дүлнү бергилээн. Шоваалаң кара карактарлыг Надя шупту улустун кичээнгейиниң төвүндө барган, холдан хол дамчып чоруп турарын авазы чоргаарал-биле хайгаарап турган.

— Өг-бүленер өзүп немешкен, ана ат улус-тур силер але — дээш, Константин Николаевич кырган-ачай болганын ам чаа-ла езулуг медресеп билген чүве дег, өөрээнинден бичии кижизин өрү октай каап турган.

— Ой, кырган-ачазы, ол чаш кижин буза октап алдың — деп, кырган-авазы девиден алгырган.

— Буза октап деп чүзүл, шаажаң азы хрусталь шил эвес-тир бо — дээш, кырган-ачазы уруун улам-на хөрөөнче чыыра туткан.

Каш чыл мурнунда шоолуг үр-даа көрбээни кеннинче кунчуу элээн топтап көрө берген.

— Арның агара берген, арта-ла арыпкан ышкаш-тыр сен, кадың анаа бе, уруум — деп, ол сагыш човап айтырган.

— Ийе, көнгүс кадык мен — деп, Наташа биеэки пөрүү чок, чазык хүлүмзүрбүшаан чугаалаан. Ол ам мурнундагы дег пөрүк анык артист эвес, дуржулгалык башкы, ооң кадында ава кижги.

— Узун орукка шылагзынды ыйнаан. Ооң кадында бо хензиг амытан анаа кайын амыр-дыш шаңнап чораан деп — дээш, бээ улаштыр чугаалаан. — Көрбес сен бе, моон ийи баш чоруткан улус ам үш баш апарган чедип келдилер. Бистиң полугувус немешкен ышкажыл, кырган-авазы. Николайның ада-иези ам боттарын энирги ышкаш авазы, ачазы дишпес, кырган-авазы, кырган-ачазы дижи бергенин Наташа дораан эскерип каан. Оглу-кенниниң уруглуг болганынга олар дыка өөрээннер.

Даартазында даштыкыдан ээп келген уругларынга, база Рушевтерниң төрөл-уксаазынга немежип келген бичии хамааты Надяга тураскааткан өг-бүлө байырлалы эрттиргеннер. Орта Рушевтерниң хөй-ле дөргүл-төрелдери, эш-өөрү чыгып келген. Мооң мурнунда оларның ыдыг хөй төрелдери чыгып турганын Наташа көрбээн-даа. Оларнын чамдызын ол бир-ле дугаарында көргөн. Николайның адазының дунмалары, авазынын дунмалары, дунмаларынын уруглары дээш-ле баар. Ол хөй улус шупту-ла кончуг найыралдыг дээрзин Наташа чазыг чок билген. Оларның аразында кымнарны чок дээр. Шупту-ла улуг-улуг ажылдакчылар. Николайның кады төрээн угбазы Татьяна Константиновна Москваның Ленин аттыг педагогика институтунуң доцентизи, филология эртемнериниң кандидады. Ооң-биле алышкылар уруглары болур, МКУ-да башкылап турар Зоя Анатольевна — экономика эртемнериниң кандидады, оон дунмазы Наталья Анатольевна — испан дыл башкызы, Николайнын даайлары: архитектор Владимир Николаевич, ооң дунмазы биология эртемнериниң кандидады Алексей Николаевич Карцевтер дээш, кымнарны чок дээр. Шуптузу бедик культуралыг улуг эртемденнерниң аразынга девиденчиг-даа, сүрээденчиг-даа. Ынчалза-даа олар шупту бөдүүн сеткилдиг, сагыш човангыр кижилер. Шынап-ла, угаанныг, бедик культурлуг болган тудум, улус бөдүүн, буянныг биче сеткилдиг болур чүве-дир дээрзин Наташа сеткили-биле билип турган.

Ол кежээ шупту-ла кижилерниң кол кичээнгейи бичии Надяда. Кижги бүрүзү-ле ону чаптап, ооң арын-шырайында кымны дөзээн им-демдек барын маргыжып-даа турар.

— Че, мээң ол моол кызымны ол-бо дижип турбанар. Ол дээрге Азия биле Европаның арын-шырайын катый чыып алган кыс чүве — деп, кырган-ачазы хөөревишаан, пианинозунуң артынга олурупкаш, ойनावышаан ырлай берген. Опера ыраажызы кырган-ачазының арыг, күштүг үнү өрээл иштинге сыдышпайн, дашкаар чүткүп турганзыг-даа. Балерина чораан кырган-авазы танцы тебе бергенде, кым ооң-биле маргыжып шыдаар боор. Танцылаарың ам-даа элек деп, ашаа хоруп турза-даа, Наташа туттунуп шыдавайн, кунчуу-биле кады теп үнүпкен. Оларны аалчыларның такт езугаар адыш часкаашкыны улам-на кыпсып турган.

— Кеннивести моол кижии деп билбээн-не болгай мен — деп, Коля-биле угбашкылар уруглары Зоя Анатольевна ам чаа миннип чугаалаан.

— Моол деп чүнүл аан, тыва кижии-ле болгай — деп, Наташаның кунчуу тайылбырлаан.

— Тыва? Дыңнаан-на ышкаш-тыр мен. Чогум ол Тыва кайда турарын билбес мен ийин.

— Ону бо Коля тайылбырлап бээр ыйнаан. Мээң-не билип алганым — тыва келин эң-не топтуг-томаанныг, эгениичел, сагыш човаачал, хүндүлээчел боор чүве-дир. Ол дээрге кижиде үнелиг шынар-ла болгай — деп, Коляның авазы сеткили ханган дег чугаалаан.

— Тыва дугайын сонуургай-дыр силер бе? Ынчаарга география талазы-биле билиңерни шылгаптайн. Енисей хемни кым билирил?

— Ону билбес боор бе! Сибирьниң улуг хемии-ле болгай.

— Чүгээр-дир. Ынчаарга ол хем кайыын эгезин алган ийик?

— Харын кайыын чоор...

— Ынаар-ла бедик даглар ышкаш чүве ийин.

— Ийе, ийе, Саяннар дедаан.

— Углуун углуг-дур силер. Өдүрээн часса-даа, хөлүн часпадыңар. Тыва дээрге Азия диптиң дал ортузу. Ооң найысылал хоорайында Азияның географтыг төвүн айыткан байзаны тургускан. Тывалап Улуг-Хем дээр Енисейниң бажы, меңги бөртүг бедик Саян сыннарының аразында, ыраажылар ырлап ханмас, чурукчулар чуруп төтпес чараш оранны Тыва деп адаар чүве-дир, ам билип алдыңар бе — деп, Николай Константинович баштактаны аарак тайылбырлаан. Адазы аңаа улаштыр немеп каан:

— Бо Коля ол каас-чараш оранны чуруп ханмайн, ооң чараш кыстарының бирээзин эдерттип келген кижии-ле болгай.

Тыва дугайында ооң чогаалдары ам-даа үргүлчүлээр деп билинер.

— А ол чогаалдарның бирээзи сээң холунда олур ышкажыл, ачай — деп, Коляның улуг угбазы Татьяна Константиновна кырган-ачазының хойнунда орган бичии Надяже айыткаш, баштактанган.

Аалчылар орай тарап чанганнар. Байырлажып чоруп турган кижги бүрүзү-ле Азия биле Европаның шырайы синген Евразия-Надяның дүрген-не улуг кижги кылдыр өзерин күзеп турганнар.

Чоок кижилериниң кичээнгейинге бүргеткеш, хүннүң-не өзүп-доругуп олар чаш төлүнүң чассыг чырык арнын көргөш, аныяк иениң өөрүшкүзү чайгаар кыптыгып турган. Ол шаанда кырган-авазының «уругларының уругларындан артык чараш чүве чок» деп органын сактып келген. Кандыг-даа чонда кырган ада-иелер дөмей-ле. Олар шупту-ла чаагай сеткилдиг, ажы-төлүңгө чүгле экини күзээр. Ооң Надязы кырган ада-иезинге эң-не чараш, эң-не угаанныг кылдыр сагындырып тур боор, олар аңаа дыка-ла ынак-тыр деп, Наташа бодангылай бээр.

Уруг-дарыы өзүп-доруккаш ол-бо чүкче, уязындан ужуп үнген куш оолдары ышкаш, тарап чоргулай баарга, ам бажыңында дың-на иелээн арткан улуг Рушевтерниң Москвада Городская кудумчузунда бажыңыга база катап шимээн-дааштыг, хөглүү кончуг апарган. Ооң-биле кады бажыңның ээлериңге чаа сагыш човаашкын, чаа харыысалга немешкен...

Аас-кежикке бүргеткен чалыы ие чаш уруунун кажан-иргин чүгле датпаңнады ийи-чаңгыс басып эвес, харын ужа-тура маннап турар апарганын улуг-ла эскербейн барган. Ол шимээн-дааштыг бичии кижги өрээлдерни бир кылдыр маннап, чуглуп, дукпуртуланып, канчап турбас дээр. Ооң соондан эдерип кылаштаан кырган-авазының шаа төне бээрге, ол сандайга олуруп алгаш, уруун хайгаарап, өң-баазын чүңнер-биле аңаа хөйлөң аргып берип олар. А бирээзи өрээл иштинге кушталдырбышаан. Ол саазын, карандаш тудуп алза, ынчан чүгле оожургап, шимээн чок апар.

Бичии уруглар шупту-ла ындыг. Саазын, карандаш тудуп алза, чүнү-даа болза шыйып, шокарлап-ла турар. Надя база ындыг болган. Ооң оозунга улуг сагыш салган кижги-даа чок. Бир-ле хүн Коля биле Наташазы ажылдан кээрге, Надяның кырган-ачазы оларже саазын сунган.

— Уруунарның баштайгы чогаалы-биле таныжып көрүңер — дээн. Саазында кижги баштыг аъттар дүрзүлөп каан

болган. Николай Константинович каттыра берген. Наташа аайын тыппаан.

— Бо чүзүл моон. Кижн баштыг аъттарны кайыын көрүп алганы ол?

— Тоолдап бер дээш кижн амырадыр ийикпе. Дүүн кезе бурунгу грек тоол ыдып берген мен. Тоолда Кентаврны (кижн баштыг аътты) аажок сонуургап, катап-катап айтырып орган чүве. Бертен ыт-дааш чок чуруттунуп-ла орду. Оон көөрүмге, ол Кентаврларны дүрзүлөп алган болду ышкажыл — деп, кырган-ачазы чугаалаан.

Николай Константинович чурукчу кижн болгаш ынчаары ол ийикпе, уруунун шорбарлап каан дүрзүлөрнче үр-ле кайгап турган.

— Бо Надя кончуг-ла чогаал бүдүрүп каан хире-дир, адазы оон салдыкпайн кайгап туруп берди ышкажыл — деп, Наташа кыжырымак чугаалаан.— Арта-ла анаа эвес, кижн баштыг аъттар дедаан.

Николай Константинович кадайының кыжырын-даа эскер-бейн:

— Бичин кижилер колдуунда караа-биле көргөн, билир, таныыр чүвелерин дүрзүлээр болгай. А Надя дээрге сагыжынга киргенн бодап тургаш чураан ышкажыл. Оозун бодаарга, ында чогаадыкчы сунду черле бар ышкаш-тыр — дээн.

— Хы. Кончуг-ла шедевр ажыткан кижн-даа ышкаш. Бичин уруглар черле ындыг ышкажыгай. Мен-даа бичиимде шыпкыш туткаш, харга азы хем кыдынын элезиннге инектер, сарлыктар, тевелер дүрзүзүн шыйып-ла чоржук мен.

— Ол дээрге сээң таныыр, билир дириг амытаннарын ышкажыл. А Кентаврны кым көргөн деп бодаар сен?

— Че, сээң Надян-на көрүп кааны ол ыйнаан.

— Ынчанганы ол-дур. Сеткили-биле көргөш, чурааны ол-дур. Чогаадып деп чүве ол-дур. Чурукчу болур эвес деппе.

— Ой та. Мен-не бодаарымга, ол музыкант болур хире. Ол ыры, музыкага сундулуу кончуг хире-дир. Ам безин пианога соктаары углуг дивес силер бе — деп, кырган-ачазы үзе кирген.

— Дыка маргышпаңар. Оң музыка дыңнааш танцылай бээрн көрбес силер бе, такт черле часпас. Оң балерина болурунун бүгү барымдаазы бар-дыр. Авазынын болгаш кырган-авазынын талазы черле чая база бээр боор — деп, кырган-авазы база-ла чыда калбаан.

Улустун чогул чүнүн дугайында маргыжып турары аңаа бичин-даа хамаарылга чок чүве дег, ынаар бичин-даа сагыш

салбайн, Надя ойнаар-кызын хепкерип орган. Ол хензиг чинге салааларның эптиг, туттунгурун эскерип тура, Наташа бодунуң кырган-авазының шагда Ажыкмааның чиирбей дег чинге ээлгир, хертеш салааларын көргөш: «Мээң кызым шевер, даараныкчы кижиге болур, салааларының чаражын көрбөс бө. Уруум өзүп кээрге, тон даарадып кедер мен» деп органын сактып келген. Кырган-авам Надяны көргөн болза, база-ла ынча дээр ийик. Кижиге бүрүзү-ле бодунуң билер, чоок чүвезинче тыртар чүвө ышкакжыл. Че, уруум кым-даа болур болза хамаан эвөс. Ону төлөптиг, мөзүлүг кижиге кылдыр өстүрүп каар болза, ааскежиге ол-ла ыйнаан кылдыр бодап турган.

Николай Константинович ол хүнден эгелээш, уруунуң саазын шокарлаарын кичээнгейлиг хайгаарап эгелээн. Аңаа чурук чуруу альбомнар, карандаштар садып эккеп бээр апарган.

— Сен урууну шынап-ла чурукчу кылып алыр дээш шырбайып-ла тур сен бө, Коля?— деп, Наташазы айтырган.

— Чок, анаа хайгаарап турарым ол-дур ийин. Ону албадап болбас. Хөңнү калып каар. Ооң ёзулуг чурулгага сундулуу илөрөй бээрге, ынчан деткиир мен. Амдызында бодунуң ала хөңнү-биле чуруп тургай аан — деп, адазы харыылаан.

— Оозу-ла чөп боор. Уруг бүрүзүндө Моцарт бар дээрзи кайын анаа чүвө деп. Чүглө төрүттүнгөн талантыны үезинде деткиир, ажыдар херек. Оон башка, ол уругнуң чүглө ээлчеглиг түр сонургалы бооп, эстип, хайлы бээр-ле болгай. Чеже-чеже Моцарттар, Рафаэльдер, Пушкиннер, Шалыпиннер үезинде ажыдышкын, деткимче чок сайзыравайн, ис чок барганнар деп бодаар силер — деп, Надяның кырган-ачазы Константин Николаевич оглун деткээн.

Төрөлдериңиз кичээнгейинге бүргеткен Надя билдиртпейн өзүп орган.

ОЛУТТА ОЛЧА ЧОК

— Аалыңар иштинин кырган-ачазы бодунун үезинде онзагай бүдүштүг кижиге турган аа?

— Ховар кижиге турган. Ынчалза-даа, дарга, эргиге Тывага ийи-чаңгыс-даа болза эртем-сургуулдук кижилер тургулаан боор чүве чорду. Өөренип алган билиин таптыг ажыглап шыдавас дээрден башка, дипломнуг специалистер тургулаан.

— Караңгы бүдүүлүк чон оларны херексесевес турган бе?

— Көңгүс тоовас, дыргак каразы деп-даа бодавас. Эмчилер мүн-не чүгээр, сагыл четтирип, хүрээ-хиит албанынче шилчип, ламалап болур. А юрист кижиге ажил тыппас, кайда-чүде-даа чок, анаа-ла тараа соктап чип олураар бо-ла. Суд, прокуратура органнары чок. Хоойлу-дүрүм орнунга — тос эрээ. Ооң күүсел-дези — дүжүметтерниң херээ. Че, оон ыңай, чурагачы ашактар турган болгай. Математика башкылары-дыр ол, дарга. Оларны база кым-даа эскербес, чон дүмбей, дүлей. Мен шыдаар шаам-биле документилер чыып, архив материалдары көрүп, шинчилел ажылдары кылып турдум...

— Камгалап четтикпээн диссертацияңар ол ышкажыл?

— Бүтпээн үүле-дир ийин, черде калган, ону чоор силер. Ооң ажыктыгы, ажык чогу сөөлүндө билдинер, амдызында ап-тара иштинге шыгжаттынып чыдар, ажырбас. Хомудаваас мен. Чүрээмде өйдүккөн куяңның баажызы өске...

Бичелдей боданып, өрү дыт бажынче көрүнген:

— Кадайымга болчуксааш эвес, алыс шынны тодарадып алыксай-дыр мен. Эргиге ёзу буурап, чаа ёзу тиилеп, төре эргил-дези болуп турда, соржу лама кижини чоннун дайзыны кылдыр санааны шын-даа дижик, а ооң оглунун уруунда буруу бар бе, кандыгыл, дарга?

Бөдүүн айтырыг. Буруу салгал дамчывас. Шойдак ынчаар харыылап бээрге, Бичелдей, актактыг тен дег, улам хандыр кадалыксаар хөөннүг олурган:

— А мени ындыг-мындыг деп, кадайының угу-төөгүзү багай деп, партияга шургуп кирип алган деп турган улустар бар болгай. Ону канчаар билер силер, дарга?

— Партияга та шургуп, та канчап кирип алган турганы-нарны билбес мен, эш Бичелдей. Чөрүлдээ үнүп кээрге, биледилерни дораан-на дужаап берипкениңерни бодаарга, езулук коммунист эвес турган-дыр силер. Меңээ билдингир чүве ол-дур-ла.

— Чүге дораан боорул аан, эш Шойдак, дораан эвес-тир ийиң, эвес. Маргышпас бодум хейде-ле маргыжып, ыдым дедир мунуп, ынчан хоруглуг сөстөр сөглөп, мырыңай үеннеп, хөктөп турганым шын. Частырыым ында...

Таптыг-ла ол душта одаг чанынга база чугаа чоруп турган. Кувискаал Очур деспиде изиг эът кезип, салааларының баштарын эвекейлеп, үрүп-чайып, баштактанып олурган:

— Хээдиниң чаа илигден кылын дөш баарды, даргам идээлей берип канчаар болду, ха-ха-ха.

Ойтагар, тандаш думчуктуг ашак сыйыладыр хааштаан:

— Бо шагның анык даргалары орус чемге, хаплетке өөрөнгөн боор чүве чоржук он.

Бир буду шоюшкак, даянгыштыг оолдуң арай шедиргеленчек, сирлеңнээш үнү үнген:

— Чаг чип орда Эрелчин кончуг, таалайынга дээспейн ажыргылаптар.

— Эрелчинни мен би-лиир, кончуун-сүргейин, коргунчуун-сүртенчин дөгере билир. Чээрби чыл сөөртүм.

— Бо даргаңга тааржып тур сен бе?

— Тааржыр байтыгай, шуут хагдынчак, халаптыг кижин болгаш тур.

— Ажыг чүве амзаптар аян бар ышкаш-тыр бе?

— Тек. Чыт эндевес хиремде, черле эскербедим. Арага аймаа-биле акташкан боор ол.

— Боктороо, ачазын дөзээн-дир але? Топтуг Доржу деп кижиниң эзирик чораанын кым-даа көрбээн. Ону дөзээн-дир.

— Мен база ачамны дөзээн мен, а дарга болбаан ужурум чүдел, акым, ха-ха-ха...

— Чалчыраажында — деп хыйлангаш, хааш ашак хендирбе сөөгү хемдип, эмчиннедир дайнангылаан:— Бистиң кожайны канчаар дээш келди бо?

— Кортпа, мен эккелдим. Сартың чиир дээш өнөзин эккелдим.

Хенертен ийи кижин ажынышкан, ат бол часкан:

— Чолукту аар сени! Миритти! Хамыктың караанга чам болган аалды ойзу халды бээр орууң чок бе сээн?

— Че, че, өкпөң дыка догданнатпа, ашак! Кедерээр болзунза кара шоруң эвеспе, даргамны даарта база, сонгузу хүн база эккээр мен. Хүннүң-не кээп, хой өлүртүп чиир бис.

— Сен база менче шартаңнава, хартылааш эник! Сенден артык чүвелерге кортпактадып, базымчалатпас ирей боор мен. Хуу ажылды чазак чөпшээрөп каан чорбадыве, ону безин билбес, мелегей, чөгөнчиг, тфу-у...

Турамык, ааспырак Кувискаал Очур эндере эът чип алгаш ышкыштап, кегирбишаан, алгырган:

— Бо хамык мал Бичелдейниң эвес, сээң малың. Билир мен. Хөй кезини оор мал. Билдиртир мен. Районда эрге-чагырга бажы солушкан. Силерни амдажыдып, камгалап турган Эрелчинер ам чок, тарт дээн. Ол пашта ужаны эзип, соодуп каг. Даргам-нын хүнезини кылдыр хапка суп каг. Чазак чөпшээрээн деп де? Ындыг боор оң харын! Силерни, ирик байларны, дазылынардан тура соккаш, шөлүп чорудар өй келген...

Аскак буттуг оол кажарлап, алгышкан-кырышкан улузун алаактырып, багайтыр хөөмейлээн:

Боду-ла эдер боостаамнын
Дуна бээри ол-ла чоор бе?
Болчажып каан уруг эштин
Келбейн баары ол-ла чоор бе, луу-лу-лу...

Оолдуң хөглүү дам киткеп, багайтыр ырлагылаан:

Шавылыыры дыңзыг болгаш,
Савап челер доругдайны.
Чагыргазы шынныг болгаш,
Оруун часпас чонумайны...

Хөлегеде чавыс стол чанында база ачыр-дачыр изигле-нишкин үргүлчүлевишаан. Семис ирт төжүнгө Шойдак шоолуг дыңнып шыдаваан. Чүрээ бырыңайны берген. А Бичелдей ча-гаазының хыналдазының үезинде маргылдажып турганын чу-гаалап олурган:

— Чогум үеннеп-даа эвес, чүвениң шынын сөглөп турган кижидир мен ийин, дарга. Мээң актыым ам чаа илереп тур. Чаңгыс кижиге чүдүүр чорукту буруу шаап, кам-хайыра чок шүгүмчүлээни кончуг шын. Бүгү чон ону деткээн. А ооң соонда чүү болчук? Колдуунда-ла эргиниң катаптаашкыны. База бир кижиге барык-ла чүдүүшкүн. Улуг-биче индирлерден кандыг сөстөр дыңналып туржук? Ам сактырга безин эпчок, арын кызар. Партияның болгаш күрүнениң шылгараңгай ажылдакчызы... Маркстың болгаш Ленинниң үндезилеп каан херээниң чайгылыш чок уламчылакчызы... Делегейге мөңгө тайбың дээш демиселдин тук тудукчузу... Ындыг сөстөрни ак саазында парлап каан солуннар библиотекаларда амдыгаа чедир бар. А хөлүн алдаан хөй шаңналдар. Дээр шаар өрү көдүрүүшкүннер. Чуртта чүгле куш сүдү чок дээр янзылыг мактанышкыннар... А түңнели? Экономиктиг хөгжүлдө оожумнаан, корум-чурум сандараан, удур-дедир хээлилежир, дөмөктежир, карак чагжыр чаңчылдар көвүдээн. Ону шүгүмчүлөп турган кижидир мен ийин, дарга. Анаа-ла аксым

шып алгаш, караам шийип алгаш, кулаам бөөшкүннөп алгаш, үнгүр иштинге хоруп чыткан болзумза эки турган.

Дарганы Бичелдей шенеп олурган. А демгизи ону билген. Ооң планы тодаргай: алзып, чымчактадып болбас, өнөмчитпес, шыңгыы чугаалажыр.

— Чечен-мерген, каас-коя сөстөр көөргедип, маадырланыхсаан херээнер чүү боор. Ол үениң езулуг маадыры силер эвес, а арыг шынчы, ак сеткилдиг ажилчын, тараачын, албан-хаакчы болдур ийин мооңар. Оларның саны миллион-миллион көвей. Чок, оларны үнгүр иштинге чаштынып чыткылаан дээрге хоржок, нүгүлдээшкин апаар. Олар бүгү күжүн болгаш арга-мергежилин харамнанмай, кызымаккай ажилдап турганнар. Тараа тарып, мал өстүрүп, хөмүр-даш казып, хоорайлар тудуп, дендин улуг үүлө бүдүрүп турганнар. Ийе, чөпшээрөжир мен, партияның ленинчи принциптеринин хажыдышкыннары тургулаан. Шын. Ол дугайын Төп Комитеттин апрель Пленумунга, чээрби чедиги съездиге, январь болгаш июнь Пленумнарынга каш дакпыр сайгарып, чонга тайылбырлаан. Хажыдышкыннары болдурган кижилернин частырыгларын-даа, ачы-хавыяаларын-даа чонга база дыннаткан. Ол берге үеде дидим кижичүгле чангыс силер эвес, а четпестерни хөй-хөй улустар ожаарып, ынай-бээр медээлеп турган.

— А ону дыңнаар кижилер турган бе?

— Турган. Багай чүве чүл дээрге, шүгүмчүлөлдөн дашкаар кижилер турган. Бодунар билер силер, улуг даргалар болгаш министрлер дээн ышкаш, бедик сандайлар ээлээн кижилерни шүгүмчүлөп болбас турган. Ам байдал өскерилген. Демократия күштелген. Чондан чүнү-даа чажырбайн, ажы-биле чугаалап болур апарган. Силер хуу ажилдыг-даа болзунарза, совет хамаатызы эргенер хевээр. Боданыңар, боданыңар, эш Бичелдей. Кым-даа кижичүеде тургустунушкунну бодундан эгелээр деп партия айыткан болдур эвеспе. Ону утпаңар.

— Сүмеленер, канчаар эде тургустунумза экил?

Айтырыгга Шойдак баштактанып харыылаан:

— Ажыңарны-чемиңерни чидим, хүндүлеттим, четтирдим, аалчы хүлээлгемни күүсеттим. Ооң-биле кызыгаарлаттынзымза, ажырбас боор ийин он, Шагдыр Ондарович.

— Өске чугаа элек, дараазында болзун дээринер ол бе?

— Ынчаар билгениңерге удурланмас мен. Бир эвес сүме херек болза... Паспортуңар ап алгаш, кайы-даа чернин кадр килдизинге чеде беринер. Ажылга кирер эргенер бар.

— Малды канчаарыл?

— Доктааттыңан норма езугаар тудуп болур силер.

— Оон артканын?

— Консультацияны юристерден айтырыңар.

Та шыны, та овуузуңнуу ол ийикпе, Бичелдейниң хөңнү ку-
дарап, шүжүңейнип, ыглаарының кырында олурган.

— Думчукка тулганда бызаа сугжу... Чидиг бижектиң би-
зинде, чинге багның ужунда келгеш, мынчаар будалдым... Оон
башка чоннуң кегээрелдиг оруундан чүге уштунар мен... Хуу
өнчүден халбактапмас мен... Чоор ону... Чуртталгам халалыг...
Эки чүве көрбестедим... Кижиге багын миннирге бачыды арыыр...

Даргазы машина чанынга чедип кээрге, Кувискаал Очур
дуюкаа айтырган:

— Бо улус дүгдө хой баглап каап-тыр, барып эккээйн бе?

Шойдак хорадай берген, диштерин ызырныпкан, ынчалза-
даа кончуттунмаан. Чүглө ийн сөс сөглээн.

— Ынчап тенивенер!

А чорупкан соонда боданып эгелээн. «Районумда чүү-даа
бар. Дедир шимчээр дедир-күске дег кижиге безин бар — деп,
ойнай-сылдай шооттунган:— Бичелдейни ыйып канчаар, түңнел-
ди боду кылзын. Ажылга кириксээр болза дузалап-даа болур. А
кежигүн айтырыңга хамаарыштыр оон-биле чугаалашкан херээ
чок. Партия биледи дээш езулуг коммунистер тынын берип чо-
раан. Бичелдей ону хөөлүг туткууш ышкаш кылдыр октапкан.
Ленинчи партияның хүрээленинге бактаап турар ыдыктыг
эргени хүндүлөвээн. Ам хей, точка салдынган. Ылап-ла эттинип
алыр дээн күзелдиг болза, анаа эттинип алзын. Чурумнуг, үле-
герлиг күш-ажылын көргүссүн. Аксы-дылы ойда-кайда, феодал-
лизм суг дигилээр чорду. Оозун соксатсын. Чижең өртекке этт,
дүк садып, спекуляция кыла берип магатчок. Ону эки хайгаар-
раар. Чүглө күрүнеге дужаазын, өскээр кайнаар-даа
сайгарбазын. Азы ооң хуу ажылын хоруп каапса чүл? Ынчаарга
хоойлуга тааржыр бе? Тодарадыр. Шаанда болза, дүрүм билбес
дүжүмет дегийт-ле хол чедер, чудурук чайр турган. Ам, эде тур-
густунушкун үезинде, бирги секретарь кижиге кандыг-даа шиит-
пир хүлээп алырда далажып, чуду-каралап, боороннап болбас.
Шуугаар бетинде боданыр, шугум чазаарда шыгаар. Партий-
жи сөстүң үнези кажангызындан артык бедээн, харысалгазы
улгаткан. Ону кайы хамаанчок чашканнап болбас, камныг, ди-
дим болгаш оваарымчалыг ажыглаар... Демги баглап каан тур-
ган хойда буруу чок. Сырткыш бажында чемиш-тир ол. Сы-
рыптар болза-ла хоржок. Хээли...»

А Кувискаал Очурнуң сагыжы саарзык. «Элдеп болган!
Мырыңай херекчок черге хайга таварыштым. Хой эккээйн деп
чүмүл? Кым албадады? Чазый хырын ёралыг деп чүве ол-дур.

Бо дарга ам мени ала караа-биле көрбес. Ырадыр сывыртаптар. Кончуг уржуктуг-балалыг Бичелдейниц сүлчээзиниң киржикчи-зи деп бодаар. Эрелчин эвес, сыр өске кижидир ийин бо. Ма дээрге ап, кай дээрге берип чоруур кижидир эвес-тир. Эх, шынап-ла, миритти аар мени, өртең дыт конгулу дег хос баштыгны! Ам канчаар, бергедээн кижидир беш мыңгарлыр, доорадан ажал дилээр болган-дыр. Кайын-на черниц чексээ, сугнуң суксаа апаар деп мен, канчап-чооп аргастанып үне бээр боор мен оң. Чүү хамаан, эрги автобустан-даа болза септеп мунгай-ла мен...»

Хааш ашак олудундан турбаан. Ооң эриннери шыптынчак, шырайы бардам, чоргаар. «Бичелдей кадыг, кижидир болганга алдыртпас, чарт сөөскен бүдүштүг. Чаа дарганы көгүдүп каапкан боор ийин оң. Очурну кижидир дээр бе, шаалааш суг ышкажыл ол. А бисче шаагып бе? Чидир тевектепкей бис! Хойну чүге каапкаш бардылар? Чонаада-ла алыксак-чиксек Очур халас олчаны канчап уттуту? Чок, уттур туржук, холдан ушта соп аппаар куурумчу болгай. Даргазы ынатпаан боор. Сезиг апкан эвес деп бе?...»

Шойдактың машиназы ырап, ажыт кире бээрге, Соскалмаа Канчыновна ашаандан айтырган:

— Чүнү чугаалай-дыр?

— Ажылда дидир.

— Каяа?

— Каяа, каяа деп алган, анчыынны сээн! Кадагааты чуртка эвес, маңаа бир черге ажылдаай-ла мен. Таңныылдап-даа чытсымза, чиир хлевимни кайын салыр мен...

Машина ишкээрлеп, тараа шөлүнге бадый келгенде, бир кижидир холун көдүрүп, доктааткан. Ол кижидир Эстепей ирей болган. Олуртуп алганнар. Шойдак оон-биле каш-ла сөс солушкан.

— Кандыг кончуг чашпаннаан чер боор?

— Ишти кыпкан чер бо ынар. Эмин эрттир хөй чемишчилге уруптарга, хөрзүнү үрелген чер. Үш-дөрт чылда чүү-даа үнместээн, куурара берген чыткан. Ам чашпанга бастырган.

— Улуг чер бе?

— Бажы моон көзүлбес, тайга эдээнче үне берген. Шагда мону ээлеп турган бригадир кижидир элбек дүжүт өстүргөш, чактың шаңналынга четкен. Черле канчап узуткап аар чашпан ийик, аайы тывылбастаан — дээш, Эстепей ирей машинадан дүжүп калган.

«Дарга кижидир болган боор — деп, ирей боданган:— Бичежек, молдургажык дарга хире-дир. А бирээзин көргеним-даа ышкаш? Оок көдек, Эрелчинниң чолаачызы болбазыкпе...»

Кувискаал Очурну сактып келгөш, хөөкүй ирей хаваан чакангылаан: «Угааным бойлаан, мээм ирээн, иринелген, ытка-

даа каап берзе чивес. Чаа бирги секретарывыс ол шежил? Халак, халак, таптыг чугаалажып, таныжып аар чүвемни...»

Совхозтуң конторазынга кээрге, даргаларның чангызы-даа чок болган. Шойдак ону иштинде чүүлдүгзүнген. «Шын-дыр. Изиг кампания эгелээр деп барганда, үргүлчү шимченир херек. Олутта олча чок. Оларның ажылынга холгаарлавас мен. Боттары хөделзиннер. Хүн бүрүнүн айтырыгларын боттары шиитпирлезиннер, боттары харыылазыннар. Мээң хүлээлгем — доверять и проверять. Бүзүрээр болгаш хынаар. Эде тургустунушкуннуң негелдези ындыг. Кадрларны бот-тускайлаң чорукка чанчыктырар, өөрөдир...»

Кежээ хоорайга, Шойдактың бажыңының чанынга, Кувис-каал Очур хапта суп каан ужа дугайын чугаалаарындан дидин-мээн, боду ап алгаш, чааскаан каттырымзап, баштактанган: «дунма сартыын тура четтирер...»

Ооң даартазында машиназын өске чолаачыга хүлээдип берген.

Чайның санныг хонуктары дүрген эрттиичел. Районга сиген кезилдези эгелээн. Шыктарда баштайгы сарааттар көстүгүлөп келген. Чер болганда бир дески эвес-даа болза, ажил чоорту шуудаан. Кезилдени хожудаткан ийи совхозтарның удурткучулары районнуң бюрозунга келдирткеш донгуткан. Шойдак боду хүннүн-не көдээ үнүп турган. Бир эртен ол кабинетинге олурда, танывазы кижжи кирип келген. А кирип кел-сал-ла курлаандан ээгип мөгөйгөш, ийи холдап паспортун сунган. Шойдак ону чүгүртү номчаан: Монгуш Лодай-Опаевич Мочурга. 1923 чылда төрүттүнген. Националы тыва.

— Бээр эртип олурунар. Чүнүн ужурунда чор силер?

— Силерге чүгле кирип бараалгап каар дээн байгы херээм ол.

— Таан-даа кайынам, келгениңер чылдагаанныг боор ийин он?

— Менээ беш-ле минуттан хайырлаптар чайынар бар ир-ги бе?

Чиктиг чангыс кижиге таварышкаш, Шойдак хөглүг хүлүмзүрээн:

— Ойталаар аргам чок кылдыр чыгадаптынар-ла. Эгеленерем.

— Аныяамда чангыс эвес удаа кем-херек үүлгедип, хөй катап шииттирип чораан кижжи мен. Ону силерге дыңнадып каар дээш келдим, дарга.

— Чангыс эвес удаа, хөй катап суг дээриңерге, ниити сөстөр-ле-дир. Чогум узун саны уттундура берген бе?

— Судтатканымнын шупту саны сес.

Шойдак кайгап, бажын чайгаан:

— Киир бижиткен черинер Москва чанында-дыр. Оон кажан келдиңер?

— Келге-ле үш хондум.

Дарганы Мочурга мегелепкен. Арбай-оолдарның аалынга ай ажыр чаштынып чыткан.

— Шагдаа салбырынга бардыңар бе?

— Ийе, дарга, чордум.

— Кайын-на мырыңай анаа деп, кандыг-бир сорулгалыг келдиңер ыйнаан? Ону тайылбырлап бердиңер бе?

— Районнун милиция начальниги майор эш Бады-Чыргал билир. Кажан, каяа, кандыг-кандыг херектерге онаажып чоранымдан бээр билир. Силерге база дагын илеткеп каар кижии боор мен бе?

— Че, мен ону сонуургааш канчаар мен, эң баштайгы болгаш эң сөөлгү херектеринерни допчулап чугаалаңарам.

— Баштайгы херээм оор херээ. Сөөлгүзү база оор херээ. Эзириктин, ажыг сугнуң — араганың хайындан кижии амызы эндепкен херээмден өскелери доозазы оор херээ.

— Намдарыңар коргунчуг-дур, коргунчуг. Кижии ынчалдыр чурттап кайын болур. Оюспайн-кыйыспайн сөглөнерем, соксадыңар бе азы чок бе? Меңээ ону билип алыры кончуг чугула. Куйгаатпайн-на көрүңер, дорт харыылаңар. Чижээлээрге, ээн черге инек турган дижик. Сагыш аннып, шалбалааш чедип апаар эвес силер ыйнаан?

— Дүктүг чүве тазарар, дүптүг чүве дештир. Чеже боор, хоржаамда кирген мен. Адар боонуң аксын чылгап аашкынай, меңээ бүзүрөңер, доң шивейликтир баглаттыңан, ам чештинмес.

— Херектеннер дылы!

— Силерниин шын. Дазылы быжыг дыл.

— Быжыы, кандыызы меңээ билдинмес. А силерге бүзүредим деп азап шыдавас мен. Сагындырып каайн, шагдаа чериниң ажылдакчылары база силерни доктаамал хайгаараар ээсепе. Төрелдеринер кымнарыл?

— Чоок төрелдеримден кижии артпаан болду. Бак кижии балалыг, пар ыяш хөөлүг. Ырак, чыт төрелдерим-биле аргышпас дээн мен. Каразынчыг бачыдын улуска халдадырының орнунга, чааскаан чадырланып алгаш чытса дээр аа, дарга?

Мочурга ам база мегелепкен. Арбай-оолдун кадайы оон азырандыга чораан дунмазы.

— Ол силерниң хууда херээнер. Өске айтырыңар бар бе?

— Дилээм бар. Ооргам чүнүндө рак аарыглыг, удавас өлүр кижиге мен. Бо чылын болза орай, келир чылын болза эрте өлүр кижиге мен. Тааланчыг узун уйгум удуп чыдып аар бетинде чер чуртум-биле байырлажып, агаарын тынып, суун ижип, ынаар-мынаар хостуг кылаштагылаарымны хоругдавайын көрүнер, дарга.

— Маңаа үр боор силер бе?

— Чөпшээрээр болзунарза, күске чедир турзумза кандыгыл? Кымга-даа шаптык катпас мен, дарга.

— Чөпшээрээрин чөпшээрер болур. А паспорт чуруму кандаай чүвөл?

— Ону майор эш Бады-Чыргал-биле дугуруштувус. Өйлөп-өйлөп кээп демдегледип ап турар болзумза, ажырбас дээр чорду.

— Ынчаарга менде айтырыг чок. Харагалзаарда эки кылдыр демги ол чадырланыр азы канчаар дээн черицерни милиция улузунга айтып беринер.

— Кожуун чызаан бажында олулар кижинин — силернин сөзүңер менээ чарлык! Хүлээп алганыңарга улуу-биле четтирдим! Сагыжым ажыды, күзелим ханды, чоруум чогуду... Силерге эгээртинмес кежикти,.. чедишкиннерни... өөрүшкүнү...

Иөрээлди Шойдак кулак дашты-биле эрттирипкен. А эжик хагдынары билек телефон долгаан. Ол дораан-на селектор апарадан үн дыңналган.

— Майор Бады-Чыргал слушает.

— Экээ, Василий Баднамович! Чап-чаа менээ бир кижиге киргеш барды. Мочурга Монгуш Лодай-Опаевич. Силернин-биле база ужураштым диди. Чугаанарны канчалдыр төндүрдүңер, дарга?

— Айыылзынар барымдаа чок деп санадым, Марат Доржуевич.

— Чүге дээрге?

— Бир талазында кырган, ийи талазында аарыг, үш талазында бүгү чуртталгазын херек адаанга эрттиргеш, чилчин үзүлгөн, идепкейжиңер хары алдаан кижиге чорду, дарга.

— Ынчалза-даа серемчилелде хорамча чок, рецидивист кижиге ондагайлыг, көрүп турунарам, дарга. Ону силернин бо-дуңарга персонально дагып кааным ол эвеспе, билдинер бе, Василий Баднамович?

— Билдим, Марат Доржуевич.

— Өлгөн хойларның истелгеши чүү бооп тур?

— Доозуптувус. Суд органнарыңче шилчидип бериптивис. Кадарчының харысалга чогуңдан болган. Дүңе соок хат-чаъс

кээрге, өөнге, шуглак иштинге чыткан, турарындан чалгаараан кижидир, дарга. Социалистиг өнчүнү бойдус халавындан камгалаарының хемчээн албаан. Ол дээш буруудаар ужурлук кижидир.

— А бир эвес хемчээн алган болза?

— Кожазында чайлагда Сат Чарык-Карак ол дүне хамык малын шыргай шет аразынче киир сүргеш, долгандыр от салып, ыштап, узун урук тудуп алгаш, сывыртап тура хонган. Өскүс хураган-даа ышкынмаан, көңгүс чидириг чок үнген. Езулук катарчы ол-дур! Чаа кыргаан хой соок угбас, донуп өлү бээр, пат ийин, дарга.

— Эьдин ажыглап болур бе?

— Чиртинмес, чажыг, ылчыргай сарыг-сугланчак. Чүглө үндүр актылааш хөмер.

— Гм-мм, мөөң каража! Чээрби ийи баш шээр мал! Когаралдың түнүн тодараттыңар бе?

— Муң бичии ажыг. Нургулайында хураганнар өлгүлээн.

— Кайда-даа тайбың, менди-чаагай дээн медээнер манааш шылай бердим-не, Василий Баднамович?

— Ох, берге, берге... Дүүн кежээ чазарлаашкын оралдажышкыны болган. Тенек оолдар...

— Че ол-даа телефонга чугаа эвес-тир, дарга. Менде улус келди.

Райкомнун ийиги секретары Тамара Намчыловна Дадарыкпай стол кырынга дөртегер саазын хап салгаш:

— Чуруктар — дээн:— Хүндүлел самбыразыңа чуруктар.

— Самбыравыс эргижириң чорду, чаартылгасы чүге озалдады, Намчыловна? Мен черле канчалдырар-ла болдум, көдээ-же чардыккаш, хоорайже шоолук кичээнгей салбадым. Силерге идегээрим база кончуг. Оода-ла көскү агитация шимелдезин дыка үгдеретпейн көрүңерем, дарга.

— Материалдарны энир-ле белеткеп каан улус-тур бис ийин, Марат Доржуевич. Ону Борис Түлүшевич брактаан, маргылдаа үнген. Ынчангаш саадаан. Ам бо силерге эккелдим.

— Борис Түлүшевич дээрге райкомнун бюрозу эвес-ле болгай. Кандыг маргылдаа үнген чүвөл?

Дадарыкпай дарга хапта чуруктарны ужулгаш, тайылбырлаан:

— Бо болза Демир-оол Балган, тракторист-механизатор. Шалыпчы, мурнакчы, чуруму эки. Четпес чүвези чүл дээрге, кылган ажылының шынарын бодавас, төлевирин, ажыын хараар...

— Акша кулу кижидир, бедик үлегер болуп шыдавас.

— Солуур дээривиске, Борис Түлүшевич удурланган.
— Дараазында кымыл?
— Шивитпаа Деспилдей. Районда дээре саанчыларның бирээзи. Идепкейлиг хөй-ниитичи, бот-тывынгыр режиссер, ыраажы. А хууда чуртталгазында... Чугаалаарга эпчок... Ашаан каапкан. Өске өг-бүле чарган.

— Бодавыже, ол факт характеристиказында айыттынмаан боор ийин он?

— Кандидатураны Эрелчин дарга саналдаан. Ынчангаш, билдингир, айыттынмаан...

— Оон ыңай?

— Морозова Капитолина Александровна, хлеб быжырыкчызы, күш-ажылдың хоочуну, эге организацияның партбюро кезигүгүнү. Өөнүн ээзи эзиртир хымыс хайындырып тургаш туттурган.

— Бүгү Совет Эвилелинде арагалаашкыңга удур шынгы демисел чоруп турда, коммунист кижиниң бажыңында эзиртир хымыстыг доскаар. Қанчап-даа таарышпас, логика чок.

— Маргылдаалыг улустарывыс бо-ла-дыр, Марат Доржуевич.

— Бюрога белеткеңер, Намчыловна. Хүндүлел самбыразы — районнуң ары. Аңаа киирер дээн кижилеринерниң даштындан, иштинден, соондан, мурнундан, бүгү талаларындан шинчилеп тургаш, эң-не төлептиглерин шилиңер. Ылангыя моральдыг мөзү-шынарларын хынамчалыг өөренип көрүңер. Былчактыг чурук азып каар болзувусса, чон бисти кочулаар, электээр. Самбыравыстың турар чери ажытталчак, адагаштарының дөзү божаңнааш, тендигир, дозузу онуп, тигленгилей бергилээн, сус чогу кончуг-дур. Архитекторну чалап алгаш, чараштыр хевирлээриниң төлевилелин чугаалажып көрүңерем, Намчыловна. Бетон кудуп, аартаткаш чоор ону, чинк, шевергин кылдыр чогаатсын. Түңнелин меңээ база дыннадыңар...

Ийиги секретарь-биле карыштыр райкүүском даргазы келген. Чолдак, чоон, шөртегер, кылажы чаптанчыг, атпаңнааш Хунажык дарга чаактарын бопуйтур үрдүнмүшаан олуруптарга, сандай шагжырт дээн.

— У-ух, даштын агаарның дунааргайың, ышкаманчыын, эрттир семирир деп чүвениң хилинчектиин! Оралакчым билдиришкин бижээн, үнер дээн. Сүмелешсе дээш келдим.

— Чылдагааны?

Хунажыктын чугаазы сурун, орус-тыва сөстери холушкак:

— Кадыым багай деп каан, чоғум херек кырында ыңдыг эвес чүве ол. Мээң артымга бүдүүлөп, вседозволенность болду-

руп, туразында аажылап турган чүүлдерлиг кижги. Оозу кол-тарлып кел чыдарга корткан. Бажың оочуру будап, чиик машиналар садарының порядогун үрөп, элдевейлеп, махинациялап турган.

— Контроль чок кижги бе?

— Мээң суларгайым-дыр ийин, мээң. Наказатьтанар.

— Саналыңар чүл?

— Дилегни хандыра.

— Түвек чогу-биле салып чорудуптар, буруулугну бурган билзин, буга бажын кымчы билзин дээр бе?

— Партия шугуму-биле канчаарын-чоорун силер шиитпир-ленер. Эрге-дужаалын шын эвес ажыглап турган дугайында депутаттарга информация бээр бис. Оон башка беспринципность апаар, хоржок. Келир субботада сессия, дарга.

— Орнунга олуртур киживис белен бе? Чылзып турбайн, дораан сонгуп алза эки-дир.

— Ядызында яла чок, силерден, райкомдан кордап турар-ла болгай бис. Мындаакы чугаавыс аан? Оргкилдистиң эргелекчизи?

— Чөпшээрежир мен. Партия ажылдакчызының өрү деп-шиирин моондактап болбас. Райкомнуң аппаратады — трамплин. Аныяк кижини сула салбайн, кедизин бодап өстүрер силер аа, дарга.

— Кедизин дээринерге, шаа барып, мээң бодумнуң кабинетимни ээлээр кылдыр кижизидер сагыштыг мен.

— Политика шын. Курлавырда кадрларывыс эвээш. Директорлар, начальниктер, кол инженерлер дежик кармандан уштунуп калган чes көпөөк ышкаш черге чытпас.

— Удуртукчуларны болгаш специалистерни Эрелчин чаас-каан томуйлап, чааскаан халап турган. Оон уржуу биске келгени ол-дур. Резервивис чок, ат болган.

— Ат болуп-даа канчаар, көрүп чоруурга депшидип болгу дег кижилер бар-ла чорду. Оларны хөндүрер, бизээр, хоюглаар үе херек-тир ийин.

Шойдак шагынче көрнүптерге, Хунажык далажы берген:

— Хензиг-ле манаңар. Бир грузин кижги мени амыратпас-тады. Шашлык хаарар, харчо мүн хайындырар, лаваш хлеб быжырап мен дээш турупту. Канчаар чоор? Отказатьсятымза кандыгыл?

— Чазактың доктаалы бар. Боттарыңар күүскомга база доктаал хүлээп алдыңар. А хүлээп алган соонда күүседир апаар. Чуртта революстуг чаартылгалар, дидим шенелделер

чоруп турда, арам-безеректелип, шак дүжер боога дөмейлежип болбас, дарга.

— Кооператив. Хуузунда столовая. Бажын-балгат, идиш-сава. Нарын херек. Чүү хамаан, рисковаттаптайн бе, Марат Доржуевич? Кончуг черивисче киир октадыптас ирги мен бе? Ынчап барзымза, сухарайдан кургатчып бээр силер, ха-ха-ха...

— Шаптар чылан чыткан эвес, чүдөн коргул, бергезинип турарынар ол?

— Айтырыгның чаазы ырма сынчыг, аай-бажы тывылбас.

— Көрбээн ноян пар ышкаш, чорбаан орук үт ышкаш дечер даан?

Хунажык сорук кирип, эри хайнып келген:

— Дириг чораан назынында диттип чадап чорааш чоорул але? Дынгыл-биле дыным чангыс, дырбаш дизе салбас-ла мен, дембил-биле демим чангыс, тевеш дизе салбас-ла мен. Грузинимни маңаа эккээйн, кады шиитпирлээлинер, дарга. Ээрежири эмин эрттир бук-тур ийин.

— Даарта. Бөгүн чайым чок. Ырак суур барайн дээш. Чон-биле ужуражылга...

Ферма төвүнүн бичии клуву шыгырт долу. Кызыл шекпен шывыглыг стол, графинде суг, кырлыг стакан. Стол артында партия райкомунун бирги секретары. Ында-мында оожум сымыранышкыннар: «Сүдүвүс саалдазы эвээш, кончудар боор бис...» «Инженер кижиди диди бе?..» «Индир кайыл?..» «Олура чугаалаар дээн-дир...»

— Узун лекция номчуп, силерни шылагзындырбас мен, айтырыглардан хөй салынар — дээш, Шойдак районнун социал-экономиктиг хөгжүлдезинин ниити байдалын допчулап, бөдүүн, билдингир сөстөр-биле тайылбырлап берген.

— Мактаныптар хире онзагай чедишкиннеривис чок, а четпестеривис көвей. Бо-ла чоруп тургаш, улустан үргүлчү айтырар кижидир мен: энир чылын кандыг турганыл? Бурунгу чылын? Бурундаа чылын? Колдуунда-ла өскерлишкин болбаан, ол-ла хевээр деп харыылаар боор-дур. Көдээ ажыл-агый продуктуларын көвүдедиринин кандыг-кандыг аргалары барыл деп база айтырар кижидир мен. Ол айтырыгга янзы-янзы харыылар дынналыр: онаашкан даалгазын өй-шаанда ак сеткилдиг күүседир, мурнакчыларның дуржулгазын нептередир, механизастаар, электрижидер, химизастаар... Шын, эки ажылдаар, планы күүседир, электрижидер, механизастаар. Ынчалза-даа ындыг харыыларга мээң хөйүнүм чок. Оларны чон чүс катап дыннаан, эригип калган. Меңээ тодаргай саналдар херек. Чижээлээрге,

хуралга бир кижн туруп келгеш, дүктүг-арбай тарыырын сок-саткаш, сула тарыылыңар эштер дээн днжнк. Азы чок болза, инек фермазын дүжүргеш, хаван азыраалыңар дээн днжнк. Ынчан улус шынап-ла боданыр, маргыжар, ону ынчал-зывысса кандыгыл, мону мынчалзывысса кандыгыл деп айтыр-жыр, сүмележир...

Шойдакты хенертен келдир кижн үзе кирипкен:

— Чу-чуг-гаалаарга тал-лаар, с-сээң хер-рээң эв-вес дээр-дир.

— Кым?

— Эр-ргелекчи.

— Ындыг эргелекчини солуур. Чүгле мен билир мен, сен ыңай тур, хажызыыңдан какпаңнава дээр кижини амгы үеде чүнү-даа билбес кижн деп санаар апаар. Улуургак удуртукчу ажилды башкарар туржук, харын шаптык кадар, сандарадыр.

Чер ажылыңга хамаарышкан шаптараазының айтырыг-ларга элээн үр доктаагаш, Шойдак галстугун кошкадып, хөйлениннн моюндуруунуң өөгүн чежип, серииттендир челбингилээш, уламчылаан:

— Хөрзүннү камнаарының, чаагайжыдарының, чалыытка-дырының чугулазы бүгүдеге билдингир. Ынчалза-даа чер ажыл-лалыңга езу барымдаалаар, аян-тээлээр чаңчылдардан уштунуп чадап турарывыс илден. Өрге-күске, курт-кымыскайк, бок үнүш-тер тараа болгаш ногаа культураларыңга хора чедирип турар дээрзи чугаажок. Оларның-биле демисежир, оон башка бедик дүжүт көрбес бис. А канчаар демисешисе экил? Хөй-хөй аргалар турбуже, бистин агрономнарывыс чүгле химияга идегээр, чүгле химияга чүдүүрүнден өске хемчег албастан. Ажыы-биле сөглээрге, беленин харап турарлар. Химия дээрге чер ажылың сайзырадырының күчүлүг чепсээ. А чепсек — ойнаарак эвес. Ооң-биле уш-баш чок бержип болбас. Мен партия ажилдакчызы кижн болганымда, тускай эртемиң өске-даа болза, көдээ ажил-агыйга хереглеттинип турар химиктиг бүдүмелдер дугайын сонуургап, номнар көрүп турдум. Кандызын чок дээр силер: гербицидтер, пестицидтер, фунгицидтер, инсектицидтер, нематоцидтер, акарицидтер, ретардантылар... Шуптузу хоран холуктуг. Хөрзүңге чажар хемчээлин эртирип болбас. А ол хемчээлди ылап шын сагып турар бис бе? Бо айтырыгга дорт харыылаары берге, бүзүрел чок, чазыптып болур. Силерниң совхозунарның девискээринде, Мончарлыгда, бежен гектар черде кызыл-тас тараан. Чазын аңаа химиктиг холуксаалар чаштырган. А шөл ийленчек, чаъс суу ызырынмас, куду агып баткаш, адаанда хемчигешче кирер. Бодап көрүңер даан, эзилген пестицидтер

азы инсектицидтер бойдус камгалалынга, кижилернин кадыкшылынга, мал-маганга болгаш өске-даа дириг амытаннарга кайы хире улуг хора чедирип болгу дег-дир? Ындыг айыылды биле тура харысалгалыг эштер чүге хемчег албааннарыл? Ол шөлдү органиктиг азы минералдыг чемишчидилгелер-биле чаагайжыдып, бок үнүштерин хол-биле чулуп чүге болбазыл? Гербицидтерни азы фунгицидтерни ажыглаары албан турган болза, чазе суу дозар чал кылып кагза канчап баарыл?..

Шойдакты ам база бир кижини үзе кирипкен:

— Мынаар өрү ангыс кыдыынга эрткен күзүн ийи машина чүгү өле-көк чүве эккеп дүжүргөш, олчаан каапкан, дарга. Ады та чүү деп чүве, кыштаан, чазаан, чай эртип бар чор, ам ында бичини най опагар оваа арткан, соглуп кире берген чыдар чорду. Кайнаар барган? Эзилгеш, бистиң бо ижиң турар суувуста каттышкан. Мында маңаа улустуң ишти тоолгадып, куду олуртуру көвүдөп турган. Сугдан болган эвес деп бе, дарга?

— Чадавас, чадавас. Силернин фамилияңар кымыл? Кыргыс Шивит-оол бе? Моон мурнунда-ла дыңнадыптарыңаргай, ажил-агыйжы эвес, төтчеглекчи чоруктуң херечизи-дир. Бижиң, демдеглеп алдым. Эмчилерге даалга бергеш, сугну база хынадыр мен.

Даштын динмиреп, чаап келген. Шойдак холдарын ооргазының артынга хүлүй туттунуп алгаш, сцена кырынга таваар кылаштагылаан. А чугаазын үзүктелдирбээн:

— Магазининерге кирдим. Кижини апкы дег барааннар ховар-дыр, эвээш. Биеэги-ле консерваларывыс: минтай, треска, ставрида, килька. Оларны бир катап, ийи катап, беш катап чиирге ажырбас, амданы чаагай. Оон соонда хей, пөгө бээр, боостаажы ашпас. Чажырган херээвис чок, садыг хандырылгавы амдыызында багай. Ылаңгыя аыш-чем аймаа чоннуң херегелинге чедишпейн турар. Чүгле бистиң районувуста эвес, кайда-даа ындыг. А чедишпезиниң чылдагааны бар. Тоску, онгу болгаш он бирги беш чыл планнарының үезинде чурттун экономиктиг хөгжүлдезинге улуг хожудаашкынынар болган. Күрүнениң национал орулгавының өзүлдеси оожумнаан, хемчээли кызырылган. Оон түннелинде улус ажил-агыйынга кризис мурнунуң байдалы тургустунуп келген. Партия ону чонга ажык-биле дыңнаткан, ажып эртериниң оруктарын айыткан. Хамык ужуру ам бистерниң боттарывыстан хамааржыр...

Шойдак сандайынга катап кээп олуруп алган:

— Билир мен, партияның сөөлгү чылдарда парлалгага үнгүлээн чугула материалдарын анаа эрттирбейн, кичээнгейлиг номчуп, таныжып турар силер. Политиктиг өөредилгениң ки-

чээлдеринге барып турар силер. А мээң күзелим болза, ол-ла материалдарны оон-даа артык хандыр сайгарып, карандаш-саазындан тудуп алгаш дүжүрүп бижиир, адаан шыяр, конспекти-лээр суг болзунарза, кончуг-ла эки болур ийик. Кым-даа киж, эмчи-даа, башкы-даа, саанчы-даа, садыгжы-даа киж ол материалдардан бодунуң моон соңгаар канчаар ажилдаарынын уг-шиин, тодаргай программазын тып ап болур. Шунтузун, бирден бирээ чокка айтып каан. Канчаар ажилдап болбазын база сагындырып каан. Ынчангаш, чээрби чедиги съездинин, Төп Комитеттин Пленумнарының документилерин өөрениңер, өөрениңер, база катап өөрениңер, эштер...

Шойдак клуб иштин эргилдир көргөн. Шып-ла шыпшын:

— Каяа-даа чоруурга улустуң чугаа-сооду — эде тургустунуушкун, эде тургустунуушкун... Ол өөрүнчүг, байырланчыг. Ынчалза-даа сөс-домактан ажил-херекче шилчиир үе келген. Ону сонгаарладып, даартаже чылзып болбас, бөгүн эгелээр! Мырыңай чаа эрткен июнь Пленумунга Михаил Сергеевич Горбачев: «эде тургустунуушкун идеялиг болгаш моральдыг тиилелгени чедип алган» дээн болгай. Чингине секретарьның ол сөстөрүн канчаар билип турар силер? Чугаа, белеткел доозулган, езулуг ажилдап, эде тургустунуушкунну херек кырында боттандырып кириптээлиңер дээн кыйгы-дыр ол. Азы көдээ ажил-агый чижээнге үлгерлеп сөглээрге, черни андарып алды-выс, ам аңаа эң шилиндек үрезин чашкаш, илииртээлиңер, шөлдү чоорту болбаазырадып, чашпан, сиген чулуп, суггарып тургаш, чаагай дүжүттү өстүрээлиңер дээни ол-дур...

Шойдактын чугаазын аажок сонуургаан хевирлиг, курзук диштерлиг аксы азаттынчак элурган ашак киж сертилеш кылдыр тура халаан:

— Кайы, эде тургустунуушкун мынчага чедир эгелевээн дээриңер ол бе?

— Айтырыңарга хары июль Пленумунга илеткелде бар. Таптыг номчуваан-дыр силер. Шокар эгелээн, оюк-деликтиг. Бо фермаңарда база чаартылгалар эскербедим.

— Мен болза Москвадан чарлаптарга, дораан эгелээн деп бодаар болгай мен.

Залдан каткы дыңналган.

— Чарлаптарга, чүгле концерт эгелээр, азы хурал ажитынар — дээш, Шойдак эде тургустунуушкуннун үндезин ужур-утказын, нарыыдаашкыннарын, моондактарын тайылбырлап-тайылбырлап, хөй-хөй айтырыгларга харыылаан.

Ужуражыышкын сөөлзүрөп бар чорда, бир киж улаштыр-улаштыр айтырыглар салып, Шойдактан салдынмастааш шаг

болган. Ол кижиге — философчу деп шолалыг Шириндивии. Холдунда блокноттуг, демир-үжүүн кулааның артында кызыдып алган, карак шилдиг, үнү ылым-чылым, хоюннааш:

— Демин чаа денелгеге ажыглаан шөлүнерге чаагай дүжүт үнөр дээрзинге бүзүрөл улуг бе?

— Ыявыла үнөр! Ажаалдазын кошкадып, ара каап-ла болбас.

— Дүжүттүн хоралакчылары хөй. Эде тургустунуушкуннун хоралакчылары кымнарыл?

— Бюрократтар, хээли алыкчылары, арагачылар, чалгаалар, мегечилер.

— А оларның-биле кым демисежирил?

— Хамыктың мурнунда чон.

— А ынчаарга, четпестер-биле демиселчинин кол ролюн масса чонга бүрүн даандырып каан-дыр деп билдим. Ол шын бе? Бир эвес шын билген болзумза, оон үй-балай анархия, хаос үнүп келбес бе?

— Анархия болбас. Чурттун ээзи — чон. Күрүнеге быжыг корум-чурум тударын ленинчи коммунисттик партияның удуртулгазы-биле чон харыылаар. А чоннун эрге-ажыын суд, прокуратура болгаш милиция органны камгалаар.

— Болганчок-ла Сталинни сактыр, «Сталин үезинде ындыг турбаан», «Сталинниң кадыг холу херек» суг дээр чугаалар дыңналгылаар болгай. Аңаа хамаарыштыр бодалыңар кандыгыл?

— Билир мен, негативтик, турнугуушкуннуг болуушкуннар чылдарында, кажан езулуг демократия бастынчак үеде ындыг чугаалар дыңналып турган. Ам ындыг чугааларның үнүп кээр барымдаазы чок.

— Чүге дээрге, хоруглуг?

— Кымның чүнү-даа чугаалаарын кым-даа хоругдаваан. Харын-даа шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүмчүлелди күштелдиреринче чонну партия кыйгырып турар. Шүгүмчүлел чокта демократия чок. А демократия чокта эде тургустунуушкун болдунмас.

— Шын, болдунмас. Шүгүмчүлел — ниитилелдин социалдыг кадыкшылын быжыглаарының күштүг эми. Оон ангыда, шүгүмчүлел — ийи талазы чидиг бистиг бижек. Ону үргүлчү-ле хыннап алгаш чорбааже хоржок, кестиништип болур. Ындыг бодалды кортук суртаал деп санаар боор силер аа?

— Шүгүмчүлелден айылызынар болза шын эвес, партияның иштики политиказынга дүүшпейн баар деп санаар мен.

— Соовусче дедир хая көрнүр болзувусса, чамдык кижилер

чамдык кижилерге ооргаланып алгаш, хай-чагыргадан шуут уштунуп, күрүнениң өнчүзүн бодунуу кылдыр, күүсеттинмээн планны күүсеттинген кылдыр карак чивеш аразында хуулдуруп турган болгай. Оон бээр каш-ла чылдар эрткен. Ол кижилер каңмыл дег хат аайы-биле чуглуп чоруй баргылаваан, кудуруктарын кызып, бичи түр томаараан дээрден башка, бистерниң аравыста бар хевээр. Ынчап чоруй олар баштарын ковайтып, селемезин чайып, өжээн негей бербестер ирги бе? Оларнын кудумчузунга байырлал болу бербес ирги бе?

— Чок, көзүлдүр-ле хөөредип тур силер, ындыг чүве болбас. Болбас дээрзинге бүгү совет чон бүзүрээн. Демисел уламчылавышаан. Ол демиселге силер чогуум кымның талазында ирги силер? Туружуңарны эки билбейн-дир мен.

Айтырыгга Шириндивии бижимел хары чорударын азаан. Ужуражылга доозулган.

(Уланчылыг)

Николай КУУЛАР

ТООЛ БИЛЕ АМЫДЫРАЛ

Чайның изиин шалың суундан, кыштың соогун хыраазындан билип, ийи күчүтен боттарының төнчү чок адаан-мөөрейин үргүлчүлөп турар. Ол чер-делегейге амылыг чуртталганың тыптып келгенинден бээр ындыг. Оларның аттары — Ак биле Кара. Кижини бүрүзү бо ийи күчүтенниң кайызының-даа кезик-чамдыызы болуп, бирде бирээзинин, бирде өскезиниң онаанга барып, сегиржип ап чоруур. Бистиң амыдыралывыс дээрге-ле, бисти долгандыр болгаш бистерниң боттарывыста Ак биле Караның месилдежи ол ышкакыл. Иениң аа сүдү, уяранчыг өпей ыры, изиг ынакшылы кижини төрүмелинден Актың дайынчызы кылдыр чаяза-даа, кызыл-дустап чоруурунга чедир узун орукка Караже чайгыла бээрлер кайы хөй.

Тоол болгаш амыдырал. Амыдырал тоолдарны чогаадып чоруур. Улусчу уран чечен чаяанга, мерген угаанга өпейлеткен тоол боду херек кырында бар чүүлдерге үндезилеттинер болганда, ону чер четпес кырган дөшпер эвес, а булуттуг дээрниң адаа-биле, будуктуг ыяштың кыры-биле ужуткан аът мунган күзенчиг амыдырал дизе ажырбас боор. Кижини тоолга кара сагышты базып, өлгөш дирлип, өшкөш отчуп... чер кырынга чаң-

гыс келир чегей чуртталгазындан аңгы, оон дээре, байлак чаагай чуртталга турар боор деп күзелин ынчаар илередип, дунук хөрөөн ажыдып, бууккан хөңнүн чазап чорду ыйнаан...

Бөгүнгү амыдырал. Кудай дүүнче куш чүглүг кулбургай согун эвес, а от сорлуг ракеталар дүндүүштелип үнүп, халаптыг өлүм чүгле чангыс кижиниң эвес, а бүгү амылыг өртемчейниң тынынга кыжанып турда, Эрлик хаанның эжелелинге оран делегейвис бүдүн-бүрүнү-биле баар деп турда, тоолга бүзүрээрлер бар бе? Тоолда кирген Амырга-Моостар, Чылбыга кадайлар, аксы-сөзүнге шынчы эвес авыгайлар, бардам Дээр-оглу Демир-Мөгелер, кара сагыштыг Караты-Хааннар бөгүн улус аразында Танаа-Херелдер, Өскүс-оолдар, ачылыг-буяанныг Аржы-Соржу башкылар, даңгыраанга бады-шынчы Ортун-Чечен дангыналар бис дижип, угаанывысты бойладып, сеткиливисти керегедип чоруурлар болдур ийин.

Чүге-ле бо бүгүнү сөглөп олар, кижичалгаараткан амытан боор дээринер чадавас. Ынчангаш дорт-ла тоожулалымче кириптейн. Актың онаанга баары берге-ле турган болдур ийин, ам-даа берге хевээр. Ону бодап аалы. Шыяан ам.

Буур кежи содак-шуудаа-даа чок, сыгыглары-биле сал-даа чүлүп болгу дег кылдыр ыяк басып каан чүвүрлерлиг, кылаң тас көстүүмнерлиг, хөйлөңнерлиг, чиңгежек мончарларлыг амгы үениң албан-хаакчылары ийи эр-биле таныжаалыңар. Шак ындыг, хуралдаар залдың дөрүнге, азы шийиниң баштайгы көргүзүү болганда, театрынң мурнуку олуттарынга саадапкы дег шинчи-шырайлыг кижилер канчап, тоолчургу өгбелери дег, иеден төрөөн ийи кызыл чудуруунуң күжүн шенежиң, тутчуң алыр ийик. Қайын өөдежок содаачы оолдар дег, шашкылажы суг бээр ийик.

Ужуражып келгенде, ужур сагып мендилежиң, байырлал бүдүүзүңде бот-боттарыңга эки күзээшкннерниң пат танмаланып калган сөстөрүн удур-дедир солчур улус-тур. «Қайын келген черниң чексээ кулугур сен» дижиң уржук база чок: чаңгыс албан чериниң — бир-ле бичиижек министрствонуң иштинде кады олурар, хүннүң көржүр улус ынчанмайн аан. Ол хамаан-чок, ээлеринге болушпазы-биле демир кижен-биле дедир, анаа кижен-биле аай киженеп каар аъттары безин кайда боор. Бирээзинде «жигули» марканың демир хөлгези бар, өскези харык-чок — кежээлерде эът-хан сайзырадыр дээш аңыяанда-ла садып алганы чадаг-терге деп эттиг чүве-дир.

Чүгле сөөлгү ийи айда оларның кады ажылдаан эш-өөрү ийи маадырывыстың эви көзүлдүр баксырап, эзерниң башкы, сонгу баштары дег дедир көрүнчү бергеннерин эскерип кааннар.

Херектиң ужуру, бирээзи бирээзинче холун-даа сунмас, ыт чок каржып эрте бээр, а ажылга чүгле эргежок чугула сөстөр солчур апарганында эвес. Ол анаа-ла эдеринчи чүүл-дүр, чогуум чылдагаан чүдел дээрге...

Чалгааранчыын аар деп эзеп каап орган номчукчу ам черле бирээ болур-дур эвесеп деп, иштинде хөндүрлүш кылынган чадавас боор. Мен ону өөртүр туржук, харын-даа автор эргемни ажыглап, беш чыл мурнунда суг болуп турган болуушкуннарже дедир эглирин сагындырзымза, че хей-дир, чем эрээн ажы чок-түр дээш, номну хаай идиптери чадавас. Ынчалза-даа бир-ле эгелээн херээн эчизинге чедиреринге ынак, азы бо чечен чугааны номчуурундан огулуг херек тыппаан кижилер черле турар боор. Оларга (өскелерге-даа чадавас) бичин тоожулалымны уламчылап көрейн. Шыяан ам.

Ийет, беш чыл мурнунда. Аанакайын, база бо дег, сарыг бүрү черже дөжелген күскү хүннер-ле турду ыйнаан. Адаан-мөөрейниң үнген чылдагааны чогуум-на ында, күзүн чашкан хензигийне кызыл-тас үрезини дег, каракка көзүлбес, кулакка дыңналбас, думчукка чытталбас кылдыр хөмдүнген, өзүп үнеринге белеткенип олурар болдур ийин. Ынчан бистиң ийи маадырывыс чангыс черге ажылдап эгелээни ол.

Кандыг-даа тоол маадыр-биле таныжылгадан эгелээр ийик чон дээр болзунарза, шын-дыр дээр мен. Ол мээң буруум. Ынчангаш, озалдап-даа болза, кол киржикчилеривис-биле таныштыгып каайн.

Каң-оол Монгушович Борунмай. Ам 34 харлыг. Башкы институтунуң физика-математика факультетин дооскан. Манаа кол механиктиң албанынга инженерлеп келген. Оон көскүлени, шургумаа аттыг. Дораан-на, сцена кырынга төлге көргүскен илбичи дег, чамдыктарны магададып, өскелерни дуурайлап, министерствога бир-ле сорунзалыг ышкаш чыпшынып, бодунуң кижизи апарган. Элдептиг чүве чүл дээрге, аңаа адааргаан, өжээргээн сеткилдиг кижилерниң эскертинмээнинде. Ындыг магалыг кижилер база чоруур: дорт удурланыр дайзыннары чок, өске улусту бодунуң аайынга кирип ап турда амыр-ла. Министерство чанынга машиназын тургузуп кааш, эргинни арта базып киргелекте. Каң-оолдун чоон, өткүт үнү бүгү эжиктерни хол-будун мурнай ажып, шупту бирги каыт-биле менди солушканзыг дыңналып кээр. Тадыладыр каттырарга, аяңны дегет, чазык чаагай хүлүмзүрүү арнында чайыннаан... Көрүштүг-ле эр. Чамдык херэеженнерниң олче дююкаа кайгагылаары ужурлуг болбайн аан.

Өглүг-баштыг, бичии уруглуг. Ынчалза-даа өске кадайлар-же туралаксаар чаңнын өөрү эскерип каан. Бо-ла оларнын дугайында чугаалаан турар. Чамдыкта эр чажыттарын-даа ажыдып, «ужуралдарын» чугаалай бээр. «Чүглө силерге, езулуг эрлерге, дамчыдып-тарадып-ла болбас. Энир чаа мынчалдым. Ашаандан чарылган кадай-биле таварышкаш, ана хөк болдум. Кежээ чеде бээримге, өске эр база келген. Кадай-кыс мырынай ат бол часты...» суг дигилеп, таакпылаар черге хөөрей бээрге, аныяк-даа, акшаан-даа «езулуг эрлер» четтикпейн, үзе кирип дыннаан турар. Борунмай каш ай бурунгаар чаа ажыттыңган килдистиң начальниги апарган. Чамдык улус ону ам ийи чыл болгаш алдан харлаар оралакчы министрниң орнунга олуурар кижии бо дижир.

Өске маадырывыстың ат-сывы — Санчыт Түлүшевич Чамзын. Бо адыр талазы-биле дээди эртемниг. Сонгаарга, Омск хоорайга өөрөнгөш келген. Борунмайдан ийи хар улуг. Беш чыл мурнунда бүдүрүлгө-техниктиг килдистиң улуг инженерии турган, ам Каң-оолдун оралакчызы кылдыр томуйлаткан. Оларнын аразында чажыт чөрүлдээлер чогуу-на ынчан илереп келген.

Чамзын оожум бүдүштүг, идик-хевинде, аажы-чанында кижии караа илдиге берги дег онзагай чүве чок, чугаазы маажым аяңныг эр. Ажылынга кызымак, оозун билири-даа кончуг, нарын айтырыглар шиитпирлээрде, даргаларының ооң-биле сүмележир ужуру-даа ол. Өде-чара чаңнаптас, олутпай болгаш депшивес кижии-дир ийин деп, улус ооң артынга чугаалажыр. Шынап-ла, чаа ажыткан килдистиң ажылының кол-колун мурнунда чааскаан кылып турган боду чүглө эргелекчиниң оралакчызы болган. Ол хиреде кыстырган, ойдурган мен дээр хөөн черле билдиртпээн.

Шагда-шагда, он үш чыл бурунгаар, чаа ажылдап кээп турда, херээжен чон ону бичии сонуургааш, өгленип алыры билек, тоовастай берген. Боттарынче чүглө кады ажылдааннарынче дег кылдыр көөр боорга, өжегээр ындыг ийикпе, өрээлге кирип кээрге. Санчытты эр кижии деп херекке албаанзыг, чажыттарын чугаалажы каап, дүште чок оргулаарлар. Ийи оглунга, кадайынга ынаа аттыг кижии. Каң-оол ышкаш, кадайлар дугайында үен-даян анекдот чугаалаар хамаанчок, кудумчуга кандыг-бир херээжен олче чиге көрүпкен болза, дүрген-не карактарын дестире бээр, ат болган пөрүк амытан. Аныяанда харын кыстарны сонуургап, оларже чызаалап чорду ыйнаан, оон та канчап бо кадайын тып алган чүве, меңээ тааржыр херээжен бо-дур деп үзе шиитпирлээн хире, өскээр хайдынарын сагын-мас-даа.

«Бодап чоруур бодалымны бодум өөрүм кайын билир» диген ышкаш, Чамзынның ишти-хөнкүн кады ажылдаан эштери чедир билбези-ле шын боор. Чеже-даа чылар-чылбас аажылыг болза, чаныш-сыныш чок шийтпирлиг апарып база шыдаар эр бооп-тур. Аалдарның сарыг-суун дилеп ижип чоруур самдар, думаалыг балдыр-бээжектин хенертен күчүлүг маадыр болуп хуулганы тоолга дөмей аан.

Бо ийиниң аразында улуска билдиртпейн келген чөрүлдээрлер чаңгыс килдиске олуртуптарга, көстүр-көзүлбес ак чалбыштын кара ыжы дүргектелген кызыл одагже шилчээни-биле дөмей эскертине бергенин дем-не чугааладым. Ажыл-ишти чогулдарда улус аразыга маргылдаалыг үскүлежиинишкиннер турбас эвес, ында онза чүл дээринер чадавас. А онза ылгавыр база бар болдур ийин.

Санчыт Түлүшевич кады ажылдаан өөрүнүн дугайында боду бүдүү боданып, оларга бир-ле үнелелди берип чоруур кижини. Ол амгы даргазын база үр-ле шинчилеп, хайгаарап келген. Эскениң холдары, угааны-биле, бодунуң кажары-биле ажыл бүдүрүп турда амдажаан, аваангыр-тудунгур-даа бол, боду чер албас эр-дир деп эскерии чамдыктарның «ах ажылгырын, ох орланын» деп магадаашкыннарынга чөрүшкөк болган.

Борунмай — ийи арынның — ооң кылган түннели ол. «Чыткан хой тургуспас» оожум чанныг экономист Анай угбай, азы капитал тудуг килдизинде инженер Солун-оол ышкаш ажылдакчыларны арай куду көөр, чүгле бажын соганнадып менди-лежир, оон туржук хөөкүйлерниң кылган бичии-бачыы частырыгларын хурал-суглаага коптарып, арнынга-даа, артынга-даа чүү-даа деп турар. А чүгээр быжыг туруштуг, эрге-дужаалдыгларга чызаалаан, оларның бар-чок черинге мактаан, бодун чыпшыр көрдүнгөн чоруур. Маңаа баштай келгеш, министрнин төрели мен деп сураг тарадыпкан. Чоорту оозу илерезе, анаа-ла чаңгыс кожуун чурттуг дээрден башка, көнгүс төрөл чыт чок улус бооп тур.

Каң-оолдуң херээженнер дугайында үш-үдүрүм чугаазын дыңнааш, Санчыт ам шуут бужарзынар апарган. Сактырга-ла, оозунуң аксындан чексинчиг чыттыг ыш үнүп, чанында турганнарның өкпе-хөрөөнче кузумналып кирип турганзыг. Бурундаа чылын саң-хөө институтун чаа дооскан аныяк, бот уруг ажылдап келген. Дораан-на демгиң ооң чанынга ээртиленнеп, бодунуң ажыы-биле сөглээри ышкаш, «аныяк аңчыгашты сегиртип» эгелээн.

Узун, суук чаштыг, шилгедек сынныг, ажык чаңныг ол уругнуң адын Галя дээр ийик. Санчыт ону ам-даа чаш угаан-

ныг, бүзүрээчел хөөкүй-дүр, мээң кыс дунмамга дөмей деп бо-
дап кээрге, баары ажыыр, чанынга баргаш, бо арын-нүүр чок
эрний ылчыннаарын тоовайн көр дексээзи келир. Ынчалза-даа
пат шоюгун калган бак тоомча чок чаңы-биле ынчап дидинмээн.
Харын-даа таакпылаар черге, өске ашактар аразынга Каң-оол-
дун сыйбың чугаазын дыңнап, ону аттыг сонuurгаанзыг, дет-
кээнзиг каттырган суг турарын бо-ла эскерип кааш, бодунга
боду хорадаар. Ынчалза-даа бо өйге чедир ооңу сокса, ындыг-
мындыг сен деп көрбээн.

Бир-ле хүн Борунмай Галяны машиназынга олуртуп алган
халдып келген. Оон үр болбайн, таакпылаар черге чоргаары
кончуг (Чамзын ону аскыр дагаа олчаан-на-дыр, чүгле тейинде
чүрбээжи чок деп дөмейлей бодаан) чаяннадыр басып кээп,
мактанып-ла үнген: «Алдын балыкчыгаш четкимде кирген деп
билиңер. Бо субботада Чагытайга сөөртүп чедире бергеш,
шүүргедептим. Кым менээ бүзүрөвейн туржук, ха-ха!» Ону дың-
наары Чамзынга хөөн каранчыг-ла болган. Ынчалза-даа, суук
чүве мегелеп турар чадавас деп бодун аргалап, чаагын сый да-
жыпса дээн бодалын кызып туттунуп, басып чоруй барган.

Ооң соонда Каң-оолдун ол уруг-биле чоруп турарын черле
көрбээн. Ол хирезинде Галяның дугайында үен-балай хоп чу-
гаалар нептереп, ол хөөкүйнү чүү-даа дижип турар болган. А
чүге Борунмайның үүлгедиглери ынчаар нептеревес, буруу шап-
тынмас чүвөл деп, Чамзын кайгаар: азы хоптун хөөзү арыг,
шынчы кижилерни бораар, а каргактыг кара паш деглерге
чагдынза-даа эскертинмези ол бе деп бодангылаар. Ол бүгүнү
өөскүткен, күткүткен кижидүште-даа чок тадыладыр каттырып
каап, машиназында ам өске херээжен олуртуп алган чоруп ту-
рарын Чамзын хорадап көргөн. Каш ай болганда Галя ангы
министерствоже ажилдаар кылдыр шилчидип алгаш чоруй
барган.

А чоокта чаа Чамзын ону кудумчуга бир-ле үези оол-биле
четтинчип алгаш чорда көргөш, дыка-ла өөрээн. Сактырга-ла,
бодунун дунмазы мөзүлүг, топтуг, эрес оолду акызының бажы-
нынга эккеп, мээң шилип алган эжим бо-дур деп таныштыр-
ганзыг.

Ийет. Борунмай ажил дээнде чамдыкта кызыл-ла. Ажилга
эртен аштакчы угбай-биле чижишкен дег, соннуг-мурнуг чүгү-
рүп кээп, а кежээ өрээлинден, башкы сылдыс-биле болчашкан
дег, карангы имирде тендин-гандын басып үнүп келгилээр. Кай-
да-бир черде ажилга моондак туруптарга, ону аштап-арыглаа-
ры-биле бир дугаар чорудар кижидү кымыл — Борунмай!

Ынчалза-даа Чамзынның сагыжы өске чижектерни база

кадагалап чоруур. Бир-ле эрткен часкы таварылга, ооң уржуктары мынчага дээр оларның сагыжындан кайын үнген деп.

Ынчан министерствонуң эң улуг бүдүрүлгези хөй чаа дериг-херекселдер, техника алган. Шимчеп чоруур машина, трактор сугларда чүү боор, дораан маннажы бергеннер. А бир цехтин бүрүн автоматчыдылгазының дерилгези, станоктар, та оларны тургузуп, хөделдирер усчулар тывылбаанындан, та чартык чыл планын күүседир дээш, хол четпээнинден чүве, олчаан чыдып берген. Ол аразында Москвада төп эргелелден кылдынган ажилдар дугайында медээ негээн күштүг бижик келген. Чамзын бодунуң кылганын эвээш-даа болза, улуг тынгаш, отчеттуң арыннарынче киир бижээш, улаштыр долдурары-биле Боруңмайга аппарып берген. Оозу дүште чок сыгыргылап каап, элээн хөй саннар салгаш, оралакчы министрге аппарып бээрин дилээш, бааза барайн дей тырткаш, ыңай болган. Отчетту чедирер бетинде Чамзын ам база чүгүртү көре каапкаш, ангадай-ла берген.

Боруңмайны-биле алырга, заводка чагган үзү хевээр станоктар-биле шагда-ла демир чондуруп, ол белен кезектерни тургустунмаан рельсилиг шугум дамчыштыр складтарже киир сөөртүп турар министерство болуп-тур ийин моң! Чамзыннын кылы хайнып, ол бүгүнү оралакчыга чугаалаарга, оозу Санчыт-биле чөпшээрешкензиг, ийе шын-дыр, Түлүшевич, меге бижилге кылырга кайын боор деп орза-даа, медээлерни өскертир дугайында чүнү-даа чугаалавайн, ап алган. Харын-даа министрствонуң чаа техника тургузар талазы-биле бо чылгы планы күүсеттинмээниниң дугайында тайылбырлап, демги станоктарыны, шугумнарны дөмей-ле удавас ажыглалче кириптер бис деп оорары чиктиг, Чамзынга анчыгзынган хөөн база бар ышкаш. Мегечиниң дидим чоруунуң баажызы мында, бо өрээлде, эргедужаал эдилээн бо кижиде ышкаш, кандаай аар чоор деп, тула берген үнүп чоруй барганын сактып, ооң соонда үр-ле хилинчектенген. Муңгаш ханага үскеш, дедирлениринче албадаттынган кижиге дөмей болганын бодап кээрге-ле, тынар агаар чедишпейн барганзыг кыннып, бүгү-ле хордалы барып-барып Боруңмайга үзерин, ол ийи арынныг кижиде биле сегиржип алырын билип чораан.

Амыдыралга илби-шиди кижиге дуза кадар эвес. Аъдың бажы хоя берзе, амы-тыныңны кым эгидер ийик. Ал-бодун дириг-даа бол, ат-алдарың бужартаза, дораан арыдып алыр алдын булак аржаан кайда боор. Кара кускуннар-ла дээрни бүргей ап кээр, а оларны тарадыр сывырыптар хартыгалар барык көзүлбес. Санчыт Түлүшевичиниң хамык сараалыг бодалын

кымга-даа сөглөвейн, хөрөөнгө шыгжап алгаш, буугуп чоруп турганының ужуру ол боор.

А Борунмайда чүү боор. Кажар, бирээни үүлгедир бетинде шупту чүвени таарыштырып алыр, арга-дуржулгалыг апарган эр-ле болгай. Чаа-ла институт дооскаш, бир чыл хире башкылап ажылдааш, ол ажылга хөңнү чогуң билип чорда, ооң оозун билгензиг, даайы болур кижиге бодунуң оралакчы дарга турганы эргелелге кирип алган. Чуртталга деп чүл ол дээрзин тайыл-бырлап, башкылап эгелээн. Чээн оол — чеп курлууң өөрениичел, бажы, даайының чугаалаары ышкаш, бичии-бачыг шылаар амытан болуп-тур моң. Хайлыг, даайы пенсиялай берген. Борунмайны бодунуң орунунга арттырып каар дээш чеже-даа оралдажырга, эргелекчинин саналдааны кордакчы оралакчының чылыг олудун ээлепкен. Ээлепкеш, удурланакчызын көрбөстөй берген. Күштүг аскыр ытка хердирген аныяк ыт дег болу бергенин билгеш, боду-ла оон чоруур ужурга таварышкан. Чаг орунунга өкпө сыыраы чеже-даа харык бол, ундаралын артык чүк ышкаш, орук кыдыынче дүжүр идипкеш, кайда чүү барын хайдынып, дөң черже үндүр тыртып каар күштүг хол дилеп эгелээн. Ол хол дораан-на тыпты берген: оралакчы министрге база мындыг, ынанып болгу дег, бодунуң кижизи херек апарган.

Бодунуң кижизи болу бээринге Боруңмай улуг-ла күженишкин үндүрбээн. Даайының өөрөткени халас барбаан. Ам безин көрбөс силер бе: килдис эргелекчизи. А ооң соонда... Ийе, ол билер — оралакчы удавас чоруур, чоокку сорулга ол-ла болгай.

Министерствонуң коридорларына бөгүн өөрүшкүлүг хөл-зээшкин дүштен бээр соксавайн келген. Квартал түннели-биле шалың акшазын үлээр хүн келгени ол. Боруңмай биле Чамзын денге акша ап четкеннер. Кызыл-кызыл он акшалар мегечинин карманынче суктунуп турарын көргөш, Санчыт боску чарылгыже: «Оор! Оор!» деп алгырыксаазы келген. Арай боорда туттунуп, бодунуң алган акшазынче көөрге база чикти аттыг. «А чүге оорну тудуңар деп моң мурнунда-ла дүвүрээзин үндүрбээн сен, чүге бөгүн хей-ле кылыктанып турар сен» деп, бир-ле кижиге ооң баш-мээзинче кирип сөглөөнзиг болган. «Алгырдым, мени кым-даа тоовады» деп, оралакчы-биле түннел чок чугаазын сактып келгеш, бодун агартынарга-даа, кассир угбай аңаа бир-ле бак чыттыг саазынар-биле шаннал акшазын санап берген дег, хөрөктө ческинчиг чүвө бар хевээр болган.

Ол-ла кежээ килдистиң келир чылын чүнү кылырын чугаалашкан ажылчын хурал болган. Хөй эвес: беш кижиге, алды дуугаары — оралакчы министр. Хамык инженер-техниктиг, тудуг,

септелге айтырларынын харыылап турар болгаш оон маңаа олорушпас ужуру чок.

Борунмай ажил планын колдуунда чааскаан төлевилеп алган, саналдарын бижип киририн ажилдакчыларынга чүглө дүүн чаа сагындырган-даа бол, сүмележип тургаш тургузуп алган төлевилеливисти көрээлинер деп эгелээн. Начальнигин анаадаазындан оранчок кичээнгейлиг дыннап олураарга, Чамзынның бажынга элээн бодалдар, эскериглер кирген. Оон бижип кириген саналдарының чүглө ийизи бар, артканнары чок мындыг. А төлевилелде онзагай чүү-даа билдиртпээн, эрткен чылдарныындан улуг ылгал чокка дүжүрүп бижип-даа каанзыг.

«Суугадып, хөй чугаа кылып канчаар бис ону, дугуржуп шаг болган чүве-ле болгай, эштер. Ынчалза-даа канчап билир, мынчага чедир стол артынга соганайнып орган, бөгүн чаа оттуп келген улус бар болза, саналдазын че» дээш, Борунмай чоргаары дегет олуруп алган.

А Чамзын боданмышаан хевээр. Шаңнал акшазы алырының оранчок мурнундагы болуушкуннар-даа сагыжынга документалдыг кинонун үзүндүлери дег шокараннаан, кижинин хөңнүн өөрткү дег чырык өңнер ховар, колдуунда куу, караңгы өңнер көстүр. Бир-ле сактыышкын бо чугаалажып турары планбиле харылзаалыг ышкаш. Ийе, ийе, шынап ындыг болгай.

Ол безерек бүдүрүлгениң бичии, чазаныр, узаныр — холушкак цегинге Санчыт душ болуп кире берген. Оон бээр ам сес ай хире болган боор. Үш ай төңчүзүндө безин сооксумаар, узундаа бол, кызыы өрээл. Хөй-даа эвес, он беш хире кижии иженип турар. Дааш-шимээн-даа кончуг, вентиляция шуут чок деп болур, тынарга өкпеже агаарда көшкөн хамык үүрмек бок кирип турары илден. Хос чер чок кылдыр чазаныр, демир чондурар станоктар тырыттырган. Оларның эргижирээнин чүү дээр, чамдыктарының паспорттары чок, та каш чыл ажыглап келген чүвези, билир кижии-даа тывылбаан. Мында шупту-ла аныяк, мергеживээн эрлер, азы душ бооп маңаа келген түр ажилчыннар чыылган. Дуржулгалыг ажилчыннарга ызырныр барымдаа-даа чок ынчаш — ажылы аар, алыры эвээш, дерилге эрги, ана хупурай бер дээнзиг, аргажок.

Бо бүгүнү Чамзынга ол цехтиң мастери аныяк специалист оол хомудап чугаалап олурган. Цехти көжүрер, олче чаа дериг-херекселдерни салыр дугайында айтырыг шиитпирлеттинип кел чоруй, каалама орук-биле кылаштап олура, ханы хооргалга үскөн кижии дег, шаптараазынга таварышкаш туруп берген. Чаа бажын-даа туттунган, чүглө дериг-херекселдерни аайлап-баштап, эдиктирип тургузар айтырыг бергедээн. Сонгаар эргелелде

ындыг мергежилдиг кижилер бар, чүгле ол ажилды баш удур планнап, чалап алып ужурлуг чүве бооп-тур моң. А ол бүгү чаа килдистиң чингине херээ болганда, Чамзын бирги квартал-да-ла планнап каарга, Боруңмай ону тоомчага албайн, мырыңай чыл төнчүзүнче көжүрүп кааны бо-дур.

«А-а, база бир аас-биле аал көжүргөн байбаң даргажыгаш келген-дир, чүнү канчаптар сен, кайгап-кайгап чоруй-ла баар сен ыйнаан» дээнзиг, ынчан олче бүзүрел чок көрүп тургулаан мастерниң болгаш ажилчыннарның карактарын сактып келирге, арны ам кээп изиш кылынган. Кижилер, амыдырал-чуртталгалыг, ажы-төлдүг дириг кижилер, ынчаар бергедежип, чаданып турда, оларга дуза кадып шыдавас чүү адам көк мөзүлөр боор бис, езулуг бюрократтар апарганывыс ол бе кай деп бодал мээзин өдүп турган...

Чамзын шиитпирлиг туруп келгеш, Боруңмайның арнынче дорт көрүп кээрге, оозунуң база-ла чиге көргөн карактары үзөр буганы олчаан, «Сен хөөкүй, чөлдүр молдургажык, орук чай-ла, өектир шелдириптиң халак» дигензиг, түрү тырттынган болган. «Чеже чөрчүшпейн эрттирип кээрил, сен ышкаштар-биле тура тутчур үе келгени бо эвеспе, оралакчы министр деткивес-даа болза, министрже, азы парткомче базып кире бээр мен, ай-тырыгны каяа-даа көдүреринден чалданмас мен» деп кадыг-ландыр бодап келген Чамзынның көрүжү база чивеш дивээн...

Ажылчын хурал орай доозулган. Төлөвилелди хүлээү алырынче Боруңмай болгаш оон эрге-дужаалдыг болчуккузу чеже-даа кызыдарга, үш кжи дедир тепкеш чыдар болган. Ана кара шору дивес силер бе! Ындыг чүве көрүп чораан эвес, «Ай-тырыгны өөренип көрүнер, ийи хонгаш катап көөр бис, оон үзе шиитпирлээр апаар» дигеш, оралакчы хуралды хагган.

Шак ынчаар ийи удурланыкчы баштайгы адаан-мөөрейин эрттиргеннер. Удур-дедир көржүп олурупкаш, кадыг кара чаларының кирижин хере тыртып, каң хожуула октары-биле аткылажырга, олары делгем хөрөктерге үскүлээш, чээргеннел-дир буступ чаштай бергеннери ол. Боруңмайны дуглай оралакчы министр куяк шывыг тудуп чытканы салдарлыг болду ыйнаан. Чүү-даа болза, делгем сарыг ховуга девип-самнап келгеш, ийи кызыл чудуруунуң күжүн көржүп, ачыр-дачыр сегир-жип алыры-ла арткан хире. Ол чайлаш чок-даа апарган ынчаш.

Эртениңде Чамзын партком секретарының өрээлинче кирип, бодунуң херээн каксы-даа бол тодаргай тайылбырлап, кежээ таптыг ужуражыр кылдыр дугурушкан. Оозу чугаа кадында, «А чүге мынчага чедир партияга кирбейн келген силер, чоғум төлептиг эр деп бодап чоруур кжи мен ийин» деп

бо болбазыкпе. Шынап-ла, комсомолдан назын аайы-биле үнген олчаан, хөй-ниити ажылындан безин арай оспаксырап, бодунуң думчуун хараан чүве дег олурупкан болгай. Чогум багай эвес ажылдап келген-даа болза. А Борунмай партияга аныяанда-ла шургуп кирген. Даайы кызып чыткаш киир тыртып алган. «Ол дээш ам ооң туружу быжыыр бе? Мен чүге кежигүн эвес мен. амыдыралдан оякталы бербээн мен бе, бо секретарьның сөглээн сөстөрүндө ужур-ла бар-дыр» деп, Санчыт өрээлинге келгеш бодап олурган.

Амыдыралдың агымында төнчү бар дээр эвес, чалгып-ойнап, дүргектелип бадып чыдар-ла болгай. Бистин бо төөгүвүс маңаа үстүш кылыңза-даа, даартагы хүн ооң уланчызын боду бир янзы уран шевер сырый кааптары чугаажок. Адаан-мөөрей кылып аътаныпкан маадырывыс мунгаш-дынын дедир ээй тыртып, бужар бак ырбаашкын кылбас-ла боор деп идегеп каалы. Оон башка, төре аралчыырга хамаанчок, амгы бо чуртталгазынга безин ооң дөңгүр көк бугадан ылгалы чүл? Борунмайларга бурундуктадып алган, оларның чүгүн сөөрткөн көк бугадан аан.

Шүлүктөр, шүлүглелдер

Александр ДАРЖАЙ

АДЫР-БАЖЫ

Адар-Төштүн
Адыр-Бажы
ада-өгбөм чурту чүвейн.
Белдир-Шыгы
Мээң бодум
союп үнгээр ширтээм чүвейн.

Ажыл кадыын
Аңаа билип,
ажыг дерим төккөн менийн.
Амырактың
Арнын анаа
танып-көрүп душкан менийн.

Сарыг дытка
Сарыым кысты
эргеледип хонган менийн.
Сыгыр данда
Сыгырганың
ыры бисти оттурган ийин...

Оон бээр-ле
Оран, дүп чок
чылдар шуужуп эрткен чүвейн,
Чочагайдан
Чоон дйт частып,
дээрже бедип үнгөн чүвейн.

САРЫГ БҮРҮ ҮЕЗИНИҢ САРЫННАЛЫ

Чылдар солчуп эрткен тудум
сеткилимге аар чүктер
Чый салган аптара дег,
баскылажып чыдып алган...
Чидиг үннүг хензиг чорааш,
сагышсыраар чүвевис чок —
Чидириглер, оскунуглар
чииги-биле эрте бээрлер...
Чалтып чыткан ногаан шынаам
сугнуң дүүнче кире берген,
Авам күжүр аныяанда
«кызыл-дустап» чоруй барган,
Ачам хөөкүй оон соондан
элээн чурттааш аъттаныпкан...
Чашкы шаамның эжи оолдуң
аьдының бажы хоюп каапкан,
Шүлүк-ырга ынакшылым
хөрлээ одун чүшкүрүп каан
Чүглүг үннүг, мерген сөстүг
башкыларым база чораан...
Сеткилимниң сенчизин кээп,
ажа тырткаш, көрүп тур мен:
Чевег-хөөрлер маанайлары
куураып оңа берген,
Чемелээн дег, шимээн-дааш чок,
кударанчыг кыннып алган,
Чергелештир чыскаалыпкан
шыгырт дивейн тургулаар-дыр...
Сарыг бүрү черже тоглааш,
ширтектедир чыдып алды,
Саарыг база үнүн тыртып,
томаарааштың шимээн барды.
Шаарарган арга кежир
ээнзиргей хову-шөлче
Чаңгыс-ла мен сагыш саарзык,
шала мунгак көрүп тур мен
Чыраа-саяк аъттар мунган
ырлыг-шоорлуг чалыы оол, кыс
Шынаадыва доозун үндүр
чындыннадыр тутсуп олур —

Шуушкан чылдар аар чүьгү,
сеткилимден хензиг чөөк дег,
Шупту арлып, салгын-хатка
эстей берген кыннып келди.

ШИИТКЕЛ

Оглаа аьдым хыын хандыр суггарып аар
Ооругнуң кежиг аксы ээн калган.
Ол-даа канчаар,
чалыы шаамда бир-ле кыстың
Арыг чүрээ мени дээштиң керегеп арткан.

Сараланың сыр-ман-биле халдып кешкен
Саарыг суу чашканналып чыдып калган.
Сарыг дытта бора-хектиң чидиг үнү
Сагыжымны чемелээн дег өйүп арткан.

Эрткен үе,
кыштың часче шилчири дег,
Эргип кээрин канчап черле бодаваан мен.
Шапкын хемниң саарыынче чүткүп кирген
Сараламның аксын тыртып ээрим кай.

Чайгы дүннүн саарылган мөңгүнүнде
Саарыгга манаар сен деп болчаваан мен.
Ынчаарга ам,
чөгел төтпейн, чалыы кыстың
Чайгы дүннүн айдыңында
Ынча чылда чааскаан чораан ужуру чүл?..

Ооргамны кезе каккан өл хаак ышкаш,
Чылдар өттүр: «Ужуру чүл?» болган-на чок,
Олут бербейн, эн-не дошкун шииткел болуп,
Сылба улдап, арын-нүүрүм конгалап чор.

САЙ-СУУ

М. С.

Чайгы дүннүн айдыңында
Чечектерлиг хевис шыкты, Сай-Суу,
Сээң саадаар олбуун кылдыр
Чада салып берип чордум, Сай-Суу.

Сайда баскан изивисти
Чалгыг балай чүлгүзе-даа, Сай-Суу,
Сеткилимде чүден чараш,
Чечек болуп үнүп чор сен, Сай-Суу.

Сырын эстеп, хадып кээрге,
Шыырныгып доңарынга, Сай-Суу,
Ак-көк булут чөөгүнден
Аржыыл аргып берип чордум, Сай-Суу.

Сайда баскан изивисти
Чалгыг балай чүлгүзе-даа, Сай-Суу,
Сагыжымда шагдагы дег,
Чажың суйбап чоруур-дур мен, Сай-Суу.

Чалыы шаавыс кокпа-оруун
Саян далай шыва апты, Сай-Суу.
Эжин кый дээн аңгыр ышкаш,
Эрик черде чааскаан артым, Сай-Суу.

Сайда баскан изивисти
Чалгыг балай чүлгүзе-даа, Сай-Суу,
Чаңгыс сеңээ ынакшылым
Сагызын дег камнап чор мен, Сай-Суу.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

ЧЕДИ ДЕП ЧҮЛ!

Тыва чонум шаандан бээр кандыгны-даа
Тынгарыптар уран-мерген аргаларлыг:
Чүгле Чеди санга безин үндезилей
Чүүл-бүрү тывыгларны арттырып каан.

Үелернин шылгалдазын эртип чорааш,
Үлегержип — эртине бооп шилчээни хөй.
Бодум хуумда, оларны чүм өттүнмейн,
Бодалдарым эмгеленир өзек кылдым.

1.

Чеди деп чүл?
Чеди чаада
Бөдүүн чоннуң тиилелгези
Бөмбүрзекти силгий каапкан:
Чарлыг, түрлүг «Аврора»
Чаа Үе эгелээнин медээлепкен.
Октябрьның тиилелгези
Орус черниц делгемнерин секпереткен:
Чүс-чүс чылда дарлал көргөн
Чүс-чүс сая кижилери хостуг тынган.
Октябрьның ады-сураа
Ораннарны оттуруптар коңга болган:
Ильичинин адын чалаан
Идегелдин мөңгө тугу болу берген.
Чеди чаада төрүттүнгөш,
Чевеглетпээн, тиилеттирбээн ыдыктыг чурт!
Диптер санай Тайбын, Эп дээш,
Дидим, быжыг туржуп турар буянныг чурт!

2.

Чеди деп чүл?
Чеди-Хаанныг
Октаргайның адаанга маа
Оолчук бооп төрүттүндүм.
«Чамбы дипте тывылдым» деп,
Чарлаан үнүм Чеди-Хаанга четпезе-даа,
Бо-ла делгем өртемчейни
Бодап, көрүп мага ханмас кезин болдум.
Тыва өгнүн дүндүүн өттүр
Тывызыксыг кудай-дээрни көрүп өстүм:
Чеди-Хааннар эжик дужу
Чедип кээрге — даң-даа адар, дүн-даа төнер,
Кымны мурнай авам одун
Кыпсы каапкаш, шайын тигер. Ооң үстүн
Ол-бо чүкчө өргүп чажар,
Оран-чуртка ынакшылдың сүзүү ол-дур.
Чеди-Хаанныг дээрим — тайбың,
Черим база. Оон өске күзелим чок!

3.

Чеди деп чүл?
Чеди харлааш,
Удургулай дижеп кааптым,
Улаштыр-ла — школам бо:
Үжүктернин, санның, дылдың
Үүжезинче, ары ышкаш, харамдыктым.
Чеди харлыг «үгүлүүттү»
Секпереди өөредири оюнчук бе!
Билиин, күжүн харамнанмаан
Бирги башкым — сагыжымда сагызыным!
Каткы-хөгнү аңаа билдим,
Карак чажы, хомудалдар арбын чүве...
Халаажырап, муңчулбаан мен,
Каалама, шаптарал чок орук кайдал?!
Амыдырал делгеми оон
Ажыттынып, хандыр угаап эгелээн мен.
Ынчанмыже, Чеди харның
Ырак, эге базым даажын дыннап чор мен!

4.

Чеди деп чүл?
Чеди хонук —
Бүдүн недель хемчээли-дир,
Бүдүрүп каар хөй-ле иш-тир.
Өөрүшкүлөр, кударалдар,
Өскерлиишкин — кандыг чүве турбас дээрил!
Чалбак улуг чуртум туржук,
Чангыс борбак ажылчын-даа хөйнү чаяар —
Ижин-дажын ылап кылгаш,
Ийи хүнүн — чыргап, таалап дыштанып боор:
Чазак, намым кижилер дээш
Сагыш салган херечизи — буяны-дыр.
Недель маңы чуртталгамга
Немелдени эскет чокка берипкеш баар:
Назы-харым быжыглажыр,
Намдарымның кезик-чамдыын байлакшыдар.
Чеди хонук безин кыска,
Четтигер чок — ынчаар тырың ажылдаар мен!

5.

Чеди деп чүл?
Чеди чүзүн,
Четтирер чок, туттурар чок
Челээш меңээ тывызыксыг:
Кайын, канчаар тыптып кээрин
Хайгаарааштың чадажыр мен — баажызы чок.
Сеткилдерни чарашсындыр
Сергедипкеш, кыскарган дег, эстип калыр:
Мөңгө турбас элдеп чараш
Пөрүксүмээр чүү деп мындыг бойдузум сен?
Чеди чүзүн Челээш сураан
Чечен-мерген деңнелгелер эвээш деп бе?
Чуртталгавыс, шаа барып,
Чуруп ханмас, ырлап төтпес силизин дээш,
Чүткүлүвүс бир дем болуп,
Шүүдеп чоруур, амыр-дыш чок чымыштыг бис.
Ынчаарда ам Челээш безин
Ындыг элдеп, өнгүр эвес апаар хире.

6.

Чеди деп чүл?
Чеди нота,—
Аялгага сеткил-хөөннү
Ажыдарда херек үннер.
Шак ол бөдүүн үннер-биле
Чараш ыры чогааттынып төрүттүнер,
Өртемчейниң делгемин-даа
Өпейлээ дег, чалгыдыптар хөгжүм болур.
Эки ыры кижилерни
Эрес-дидим чоруктарже сорук киирер.
Эки ыры кижилерни
Эриг хаак дег — ээлдек, чассыг болдуруптар.
Чоргаар, сүрлүг «Интернационал»
Чогум-на ол Чеди үннүң чаяалгазы.
Совет Гимн өндүр улуу
Чогум-на ол Чеди үнге дазылданган.
Ыры чокта амыдырал
Ыржым болгаш, хөөрде дег, чалгааранчыг.

7.

Чеди деп чүл?
Чеди катап
Ылавылап хемчээп тургаш,
Ынчаарда ам кезер дижир.
Кижилерниң үе-дүптен
Кичээнгейлиг сагып келген дүрүмү-дүр.
Чазыглардан оваартынып,
Чайлаарыңга магадылал, серемчи-дир.
Актың болгаш караның-даа
Аай-бажын ылгап билбес — бүзүрээчел,
Бажымга хан кутку-даа дег,
Байырлай бээр, ураалай бээр үем турган.
Чеди катап хынанырын
Чедир билбес, тооп көрбес чораанымның
Уржуктарың бодап келгеш,
Улуг тынып, бажым шанчып оргулаар мен.
Угаангыр ол Хемчээлдерде
Ушкажыпкан чурттап чор мен, салырым чок!

Чүргүй-оол ДОРЖУ

АЪТ. КАДЫН. ЧЕР.

Тоолчаан домак

Кайыын, чүден дыннадың деп кадалба-даа,
Кайгал хаттың ыдып берген тоолу чүве.
Кадыр сында ушпа пөштүң каргыраазы,
Хайым хемниң бырланының ыры чүве.
Оран кезээн каңмыыл меңээ айтып берген,
Оораш тейде сөөскеннер сөглээн чүве...
Өле баштыг кырганнардан дыннааным шын.
Өгбелерниң тоожузу-дур, бараалгадыйн.

1.

Оттуг Улу чылдың чазы кадыг болган.
Ооруг, шаттар орайтады карандылаан.
Ховуларда сектер хөндээн дастар көстүр.

Когурумнар адакталган, хаая улуур.
Дүдүскекте өле сыннар, шырынккан дег,
Дүнелерде ак-куу энчек эштип хонар.

Көжээки хүн херелдери — кызыл-мынгы.
Кемге¹ доктаап, чалгыгларга эзилгелек.
Көк түрктер турлаандыва чөөн чүктөн
Хөлүгүр дүн далашканзыг союп орган.
Манган ак-ак көвей өглер аразында
Малгаш шивээ, буура дег, бедип турган.

Ханалары ушчок бедик сүрлүг шивээ —
Хаанныы ол, ортузунда өргээ тип каан.
Бөгүн каган² кара чааскаан өргээзинде
Мөнгө чула ширээзинде чалап алган,
Угуулзалаан олбуктарын безин тоовас —
Ууттунмас улуг бодал бодап орган.

Сорбу кешкен кадыр хаваа дүглү берген,
Чоргаар бажын халайтыпкан, удаан-даа дег.
Хүргүл караа сыгырарып имирерген,
Хүрөң арны көжээнии дег, кыймыш дивес.
Чангыс чүгле бодалдар-ла амыр-дыш чок
Чаржалажыр, суглуун салган аскымчы-ла.

Чеже часты уткуваан дээр, чүнү көрбээн.
Чеже чаага киришпээн дээр, аныяанда,
Бөрү дег көк, киш дег кара чоруур шаанда,
Мөнгүн сыптыг селеменин бизин уннай
Өштүглерже коргуш чокка удур көрүп,
Өннүктерге агын, көгүн сөңнөп чораан...

Иштин-даштын, чыдаларын кезей туткан,
Идегелдиг нөкүрлери³ бар-даа болза,
Элдемир хаан, кырган барыс⁴ серемчилиг,
Эдемек бистиг үлдүзүн⁵ чер ырак салбас.
Өжээнзирек дайзыннар хөй, канчап билир,
Өггө безин амы-тынче халдап болур.

Каганы чүү дүвүредип човатканыл?
Кандыг ындыг хамчык аарыг таварааныл?

¹ Улуг-Хемнин бурунгу ады

² Тываларның өгбелеринин дылында хаан дээн

³ камгалакчылары

⁴ ирбиш (шола ат кылдыр ажыглаан)

⁵ хылыштын бир хевири

Азы ыдык Ымай бурган килеңнээн бе?
Аргазының аңы-меңи кызаттаан бе?
Азы түн чок сүрүг малы арып чудап,
Арбай, тараа тарлаг шөлден үнместээн бе?

Хамык ужур ында эвес. Шөө-бөрү дег
Ханга пөкпес дунхулардан¹ бижик келген.
Оон тура таптыг он шаа хонук эрткен.
Оннуг харыы бербес болза, талаар хоржок.
Ында чаңгыс ырма сынчыг негелде бар —
Ынак черниң кезинин негээн — азы дайын.

Арын-нүүрүн ойда-чикте адып каапкан
Ажырымчы куурумчулар амдажаан-дыр!
Энир бир-ле күжүн дөгөп хүртеп кээрге,
Эптиг, таптыг чарлып аар деп кызытпайн,
Хылыш-биле томаартыптар чүвени деп,
Кырган каган халаа хайнып, бодап орган.

Ынчан олар, бир-ле дугаар элчи ыткаш,
Ыят-даа чок, хаанның ынак челер доруун
Дерип чазааш, биске эккеп бериңер деп,
Дендии колчук негеп келген чүвелер-дир.
Ушчок ындыг чөнгээ сөстен Элдемир хаан
Удургузун уу дайнап, килеңнээн-даа.

Ындыг-даа бол, кажараан хаан боданып-тыр.
Ырак-чоокка кандыг чааны көрбээн дээрил,
Кызыл тынның үнезин ол эки билир.
Кыйгыртканы маадырлары чыгып кээрге —
«Чангыс аът дээш адаан-өжээн үндүрбээли,
Чазый буктар алзыннар!» деп чарлык болган.

Хаанның домаа хоойлу болгай, челер аътты,
Ханныг чаадан чайлаар дизе, бээр апаар.
Ченгии пашка аржаан кудуп, суггаргаштын,
Челин чазап, эзертээштиң чедиргеннер.
Дунхуларның ваны² бардам Шолай-Маадыр
Туразында, мойну ээлбес хүлээп алган.

Он-даа хонмаан, база элчи улдап келген.
Оон-даа бужар дорамчылаан негелделиг
Чүглүг бижик эккеп бергеш, арлы берген.

---

¹ бурунгу аймак

² баштыңы

Чүү деп ындыг туразында четкерлер ийик,
Хаанның хеймер, кымдан артык үнелээри,
Кадынын ам алыылы деп негээн болган.

Элдемир хаан кылыктанып, муңгагдап-даа
Эвээш эвес дүнелерде оруп келген.
«Чараш чечек каяа-даа бол оңуп калыр.
Чангыс кыс дээш чаргы-чаалы үндүрбээли.
Алыксаанын, ажап ыттар, алзыннар!» деп
Арбын чонун чыып алгаш, чарлыын сөглээн.

Маадырлары ындыг харыы манавааннар.
Баштарыңче улдапкан дег, бук-даа дишпээн.
Харлыккан дег донгайжыпкан оргулааннар.
Харын, чүгле кара чангыс Кара-Көгел
Хаанынга күдүк базып сөгүрээштин,
Хаваа оттуг, караа көстүг айыткап-тыр.

К а р а - К ө г е л

Өндүр, бедик чүдүлгелиг, дээрги хааным!
Өртемчейде сээң сөзүң — алдын хоойлу!
Кулуң болуп бараан боору меңээ кежик,
Курбусту-даа бадытказын, аашкынайн!
Арны дүктүг шулбуларга кысты бербейн,
Аажок чидиг селемеден сунуитар-дыр!

Түрк хылыш дөгөйленип дадарган бе?
Түрлүг алып¹ экер эрлер эвээжээн бе?!
Шеригден бер, ам бо дораан тутсу бергеш,
Шергилер дег, дунхуларны сөгүртүптээл.
Дайын-чааның чаяачызы бисти кагбас.
Дангыраавыс манаа берээл, дээди хааным!

Сегел салы өлөргиге көрбээни чок,
Серемчилиг хааны аңаа харыылап-тыр.

Х а а н

Экер-эрес маадырым, эшкедеве!
Эки чүвээ далаш сеткил чедирбес-даа.
Эрткен чааны сактып келем, кандыг болчук?
Эвээш эвес күлүктөрүн² оскунчук бис.

¹ маадыр

² Тываларның бурунгуларының дылынга — маадыр дээн.

Дунхуларның күжү бистен ажа бергеш,
Туразында меннип турар ужуру ол.
Амдызында олар-биле беришпээли,
Алызында аяа долар хүнү келир!

Чараш кыстың чажын чазып, сула салгаш,
Чаваа аътка олуртупкан. Чоруптарда,
Қара салым онаашканы хүнүн кармап,
Қараа чаштыг, чери-биле байырлашкан.
Хары черже чорууру дег үүле бар бе?
Кандыг салым манап турар, билген болза?!

II.

Эштеңчилер, хөлеге дег куураңнажып,
Элчип-селчип, ажын-чемин эккеп турган.
Ааржы, быштак, боова-боорзак, үзүм чигир,
Аржан, хымыс, ужа-төш дээш хүнү чок дээр.
Хаан ынаар көрүмээн-даа, биез хевээр
Ханы бодал хөрээн долган. Шимчеш дивээн.

Қара-Көгел маадыр баштаан кезек эрни
Қара бодаан дунхуларның чуртундува,
Хайгыыл кылып кээри-биле аъткарганын
Хаан ам-даа өскелерге ыттаваан.
Херек бүдүп, бүгү чүве чогуй берзе,
Келир хүндүс экерлерни манап болур.

Хүлүрешкен кезектерниң чайынындан,
Хүлер ожук хөлегези дүрзүлөр бооп,
Ханаларда аай-дедир шаараннашкан.
Хаан човап, шылай берген, чеже боорул,
Қараан шийип, орган ояар удуй берген.
Кадылары хоруп калган, шип-ле шимээн.

Элдеп чүве, удуур билек хаанга дораан
Эрткен-барган үелери дүшке кирген.
Хаан боду шаанда дег идер-чалыы,
Хан дег кызыл үерлээн хем эринде бо...
Хайнып мөөрээн чалгыгларже кайгап тура,
Қара хай бооп, казыдагын ышкыныпкан.

Ол-бо халаан, дуза-даа чок. Дембээрээн дег
Отту чаштаан. Хөделдери хөлзеп үнген.
Артыш кыпсып, аай-дедир тарбыданган,

Аржаан сөннээн, челбииш чайган кижиле хөй.
Ажынган дег хаан чүгле холун чангаан.
Амдылары эжиктиве сырылганнар.

Ожук чаны калбак дашты ковайткаштын,
Оожум үр-ле химиренип, дүкпүртүнгөш,
Кара дажын дедир салгаш, оожурган,
Хаан ам-на шиитпирлиг туруп келген.
Бараа элдеп, анчыг дүжүн уттувуткан.
Маадырларын чыыры-биле хаалар ыткан.

«Өдүгөндөн Үрбүн дамчий Хемчик чедир,
Өгүк¹, Хадын, Көгменден² Алтайга киир —
Өгбелернин сөөгүн шыгжаан ыдык черден
Өскелерге хензигни-даа канчап бээрил?!
Төре херээ тудуп чорбаан өөдежоктар,
Төрөөн чер деп чогуу чүл аан, билирлер бе?»

Хову кезээн канмыылдар дег тоянчылар
Кочуг аътты, хорам кысты халас ашкаш,
Тамыдыва бисти чыгай бердивис деп
Тамчыктанып, таваар бодап олурлар боор.
Амыр-дырлар! Ала караан дешпезимзе,
Аьдым дорзуун доорап чигеш, амыраар мен!»

III

Үнген хүннүн херелдери шивиттелдир
Үстүү, алды кашпалдарны будуп турда,
Шивээдиве чалатканнар чыглып келген.
Ширийн тооннуг хаалгачылар уткуу алган.
Маадырлары, баштыңнары өргээдиве
Маажым кирип, мөгейгилээш саадапканнар.

Кажаяарган салып суйбааш, ыт-сөс чок
Хаан түрлүг келгеннерни эргий көргөн:
Чааларга кады киржип, деңге кыраан,
Чалы шаанын өнүктөри — маадырлар,
Аныак бол, бодамчалыг баштыңнары,
Алдар күзээн, от дег, көс дег алып эрлер...
Эди-малы ууттунмас, бажын ашкан,
Элбигенбей баштап алган, кезек байлар...

¹ Би-Хемниц Өөк.

² Саян сыннарының бурунгу ады.

Халааданчыг апар чыткан ыржым өттүр
Хаанның үнү өткүт, тода чаңгыланган.

Х а а н

Маадырларым! Дунху дайзын улам дендеп,
Баштарывыс мөгейтирин күзей берген.
Черинерниң кезиин бербес болзунарза,
Шериглерим ыдар мен деп кыжанган-дыр.
Ажамыктың аяан «иштээр» үе келген.
Ажыт чокка, сүменер чүл, чугааланар!

Карыш-маадыр, Туган-Тутук, кезек кижин,
Харын сөс чок пайзаларын¹ көдүргеннер.
Хайыра чок демиселдин демдээ-дир деп
Хаан билир, өске хары манаваан-даа.
Элбигенбей аары кончуг көдүрүлгөш,
Эде-хере тыртынгылааш, көдүргүлээн.

Метпек арны ышкамналдыр кыскыжеге
Медээжок-ла аай-дедир донганнааштын,
Сезигленип ойлаар бодааш, эндег кылып,
Сегиттиве киир маннаан дилги-даа дег,
Кээргенчиг чылбыңайнып, көрдүнгүлээш,
Кээргенни дег үнү-биле дыйылап-тыр.

Э л б и г е н б е й

Ээ... Эргетен хаан! Экер алып маадырлар!
Эки аътты, кысты безин өргүп сунгаш,
Улдуң четпес дилиндек чер харамнанып,
Улуг тынып орарывыска кайын тааржып.
Дунхуларга дынымас бис. Авыразын!
Дунчулаан дег хоруй берээл, биске дегбес.

Олурганнар чазарлаткан ары өө дег,
Ооңайнып, шуугаазын үндүргеннер:
«Чөп-түр!» дидип, ында-мында сымырашкан
«Сөлгүзү чок өөдежок кортуктарны
Адыр талга азар-дыр!»— деп, килең долган
Алгы-кышкы өргээ иштин дола берген.

---

¹ Шынзылга демдек.

Элдемир хаан килеңнээнде коргунчуг-ла.
Эзирний дег ийи караа чидий берген,
Шураарынга белеткенген дырбактыг дег,
Шулу боду чыырлы берген, черни тепсээн.
Кагжыр кара буураныы дег өткүт үнү,
Хаяа дегген чаңнык ышкаш, чыжырт диген.

Х а а н

Чолучоктар!!! Чуртунарның долуу-биле
Чоржаң аътты, кысты канчап деннээр силер!
Төрээн чер деп чогуу чүл ол, таригилер?!
Дөгереңер бээр дыңнааш, билип алгар!
Аъттарыңар маңы-биле хемчээринеңер
Агы оъттуг элезинниг хову эвес,
Өглеринеңер одаан көзээр сыра кезер
Өзеннерлиг кадыр-каскак таңды эвес,
Төрээн чер ол — күрүнениң үндезини,
Төрөл уктуг кижилерниң кавайы-дыр!
Ооң хензиг кезиин-даа бол берген кижини,
Оон барып, дөгереңизин төтчеглеп боор!
Дунхуларга черин бээр дээн чашпаа ытты
Тудуп баглааш, бажын кезип эккелинеңер!

Чыылганнар ыт-ла чок. Сести аарак
Чымаарарган Элбигенбей кедээр сойган.
Ынчавыже, дыңзыг холдар кыңчыктырбайн
Ырбакчыны көскү черже дедир сөөрткен.
Шак ол өйде, даштын улус хөлзеп үнген.
Шапкынчылар, ырак чорааш келгени ол.

Аргымактын¹ даваннары дагжап келгеш,
Аът баштыг баглаашка кээп доктаай берген.
Эрттирилге-пайза хынаан үннер үнген.
Эзиннелдир сандан хаалга ажыттынып,
Хайгыылчылар баштап чораан Кара-Көгөл
Казапчаны хартыга дег чиик арттаан.

Органнарга ол-бо чүкче мөгейгилээш,
Олбуктарлыг ширээдиве углай баскаш,
Четпейн чыда, күдүк базып сөгүрээштиң,
Шевер сыраан ширтөккө кээп олурупкан.
Хаан дораан кылы частын, четтикпейн,
Кандыг медээ эккелгенин айтырып-тыр.

¹ Чүгүрүк аът.

К а р а-К ө г е л

Дуннун түлүүн эвилелчи кылып алгаш,
Дүндүгүр көк эзимнерге бузуп хонуп,
Дуруг-сынның кокпа «бижинн» «номчуп» чорааш,
Дунху черге орай чедип, хөделдивис.
Арга-меге, овуузуннун ачызында
Арай деп-ле херек медээ алдывыс он.

Шончакталган, адырлыр-даа хире эвес,
Шолай-Маадыр шериглерин боду баштааш,
Алды хонгаш, айның чаазы үнүп кээрге,
Агар сынның харлыг артын дорттап ашкаш,
Чуртувусче хылыш чайып кирип келгеш,
Шуптувусту кулдар кылыр бодай берген.

Салым-чолдуң шылгалдазы келир дээн-дир.
Шалып шиитпир үндүрбээже, берге-ле боор.
Дажааралдан мойну чооннаан дайзыннарны
Таптыг уткуур бодал бар ийин, дээрги хааным.
Агар сынның өвүрүнде кашпал хем бар.
Аргыш кылып бээрлээрде орук-ла ол.

Артка барык чоокшулап өскеп кээрге
Аажок кадыр көшкелерлиг кызаа чер бар.
Аңаа мурнай чедип алгаш, кедеп манааш,
«Аалчыларга» изиг хандан аартадыр-дыр.
Төре херээ гудуп чорбаан дунху чолук
Төрөөн черниң үнезин оон билип алзын!

Олурганнар кезек када ытташпааннар.
Оон чоорту дирилген дег сооду үнүп,
Аrazyнда аай-дедир бодал солчуп,
Артык чүве эдеринден арай сестип,
Кандыг чарлык болур ирги дээн ышкаш,
Хаанынче манагзынып көргүлээннер.

Аяс кудай булуттаан дег, арны хуулуп,
Аас ашпайн олурган хаан мону сөглээн:

Х а а н

Күлүктерим! Медээнер дээш өөрдүвүс.
Хүн-даа болза чидирери айыылдыг-дыр.
Күзүнгү дег дээривис боралгактап,
Күрүвүсче кара ыйба хадыр дээн-дир!

Хүрөң-кызыл шырайларлыг кыстарывыс,
Хүнче чүткээн чиирбей дег чаштарывыс
Базымчаның ажыг үлүүн көрбезин дээш,
Бады чыгаан-дангыраавыс берээлинер!
Хемчик уну Малгаш-Орду шивээзинден
Келдирткеним шериглерим дүүн келген.
Бөгүн шалып сүмележип дөгертингеш,
Мөңгүн баштыг Тандывыска чалбарааштын,
Агар сынның кызаазынче аъттаныптаал —
Ачы-чолду чидиг хылыш шиитпирлезин!
Черин бээр дээн өскерликчи илбистерни
Черле салбайн, кинчилээштиң олуртур мен.
Херек чогуу, дайзынны бассывысса,
Келген дораан чыгып алгаш шиидер бис.
Ынчангаштын, саадавайн тарап чангаш,
Ыдык чааже чыдаларгар¹ белеткенер!
Башкы шолбан сыннар кырын эргивээнде,
Матпадак куш данны уткуй одунмаанда,
Хайыракан баарынга чыылгаштын,
Кадыр каскак Агардыва аъттаныр бис.

IV

Түүлежил, бөлүглежил четчелешкеш,
Түмөн шериг хүннү уткуй аъттаныпкан.
Хүндүс шеглеп, дүнелерде шимчеп чорааш,
Күзээн черге чоокшулап келгеннер-дир.
Чыда безин шымнып чидер харлыг артты
Шыдавыже казып тургаш, ажып алгаш,
Қашпалга кээп, баштыңнарын чыылдырып,
Кандыг янзы хөделирин сүмелешкен.
Дайзынның сезик албаан мөөң күжү
Таптыг чиге кызаа черге кирип кээрге,
Чаштып чыткан шыырак эрлер кыдыглардан
Чазырадыр көшкени чууп девидедир.

Қара-Көгел маадыр баштаан көвей шериг
Қажаалаан дег, дезер оруун үзе кирер.
Қурлавыр күш бажын доза хөме келгеш,
Қуржапкан дег, чыырылдыр бүзээлеп кээр.
Оңгарылбайн эглип чадап, моодап турда,
Ол-бо чүктен үргүткештин даяладыр.

¹ Шериглеринер.

Аъдын-хөлүн эптиг черге бүдүү баглап,
Ажын-чемин ижип-чигеш, үстүп алгаш,
Соруг манаан аңчылар дег, чыдыпканнар.
Соогу дегет. Бөрзөң даштар бүдүү хаарып,
Часкы сырын кулактарга сыңайнып,
Чаактарны ажыңнадыр суйбаны бээр.

Хаяларга даннын ужуу дээп турда,
Хайгыылчылар медээлээнин дыннап кааннар.
Ээтпектиң шенектелген ажыдындан
Эңмележок кара бараан көстүп келген.
Чоокшулап өскөөн тудум, кижилерниң
Чодур кара арыннары безин тода.

Согуң деггеш кайтыга бээр куяк хептиг,
Шолай-Маадыр чыраа доруг аът мунган,
Чоок шынчы өөрүңгө үдеттирген,
Чоргаар тооннуг ортузунда челзип орган.
«Какпа» барын кайын билир, келгеннер-ле!
Казыр-кизир диген соонда, көшке баткан.

Козур даштар, дажыг хем дег, хөме кээрге,
Хойган аъттар хаарыктап, баскылашкан.
«Аткаар!» диген чидиг кышкы чаңгыланган.
Аймаан шериг шаптыктажып, бөкперлешкен.
Чамдыктары ок, чазын дегийт уштуп,
Чааланып, удур адып эгелээннер.

«Кууг!» дижип кускуннашкаш, кедээн шериг
Кушталдырып, ол-бо чүктөн халдап кирген.
Хыылаан согуң куяк хепке деггеш чаштап,
Хылыш, мези кызанайнып сынып чаштап,
Алгы-кышкы, аът киштээн — кулак уюк —
Алама дег кашпал дургаар чаңгыланган.

Согуш дендээн. Хөлзээзинде эскетчоктап,
Шолай-Маадыр чоок шеринин эдерткештин,
Кадыр арттың талазынче дезивиткен.
Кара-Көгөл өөрү-биле соондан сүрген.
Кашпал өрү изиг-изиг месилдежип,
Казырадыр шапкылажып чоктай берген.

Чыда биле селемеге самдарлаткаш,
Сынзыы читкен ооргалары кажараннап,
Арткан дайзын чаза булгааш, кашпал куду

Ажыт кирип, угаан-кут чок ырбавыткан.
Түрк шериг ончалажып чыгып турда,
Дуъш чедип, хаяалыг хүн хөөрөп келген.

Өлгеннерни аъды-биле өрттеткештин,
Өөр-өөр кылдыр хорумнарга орнукушуткаш,
Кара-Көгел маадыр сугнун изи-биле,
Хаан баштааш, шуужуп алгаш чорупканнар.
Кашпал өрү ажык черде өлген кижини
Кара кизирт, согуш маңаа болган хире.

Ынчап чоруй, ырак эвес орук доза
Ындынныг-ла чииртим кылдыр аът киштээн.
Хайгыылчылар чеде халды бергеннер-дир.
Хая баары ыйгылакта аъттар турган.
Баарында, шалбаа ханда шимчеш дивес
Маадыр эрлер мага-боду чыдар болган.

Чоокшулап чеде бергеш, көрүп кааннар.
Шолай-Маадыр карактарын көрүп алган,
Өрү дээрде кускуннарны кайгаан-даа дег,
Өлгөн чыткан. Хылыш хөрээн өде берген.
Чанындаазы — донгайыпкан, ишти тынныг.
Чарнын өткөн хожууланың сыны көстүр.

Хыктыын черле дириг салбас дигензиг-даа,
Хылыжынын тудазын ол холдан салбаан.
Чырыктыва эрнин бажын ковайткаштын,
Чыылганнар топтап көрүп эгелээннер.
«Бурган-на бо, Кара-Көгел ышкажыл!»— деп,
Мурнундаазы алгырыпкан.— Уё, халак!»

Чыдалардан шырга кылып, чыттыргаштын,
Чылыг сүттү аасче кудуп деткергеннер.
Карактарын бүлүрерти көрүп келгеш,
Харык чокка хаанынга хүлүмзүрүп,
«Тиилелге...» деп сымырангаш, шимээн барган.
Дириглерге арттырып каан кыйгырыы ол!

Хаанның хөрээн кара кузум дуглай берген:
«Хайыралыг Кара-Көгел маадырымны!
Хайлыг дүжүм бадыткалы ам-на бо-дур.
Каража-дыр. Чангыс чагыым, ыглашпаңар!
Экер эрни ы чок үдээр, ёзу ындыг.
Эки аъды база ээзин «эдергей» аан.»

Маадырның сүнезини аспазын дээш,
Маанай номчуп, сымыранып йөрээгеннер.
Карак чажын ыгланайнып төкпээннер-даа,
Кара, кара көжээлер дег тургулааннар.
Чүгле чангыс күжүр дайнын киштеп кээри,
Чүдөн артык кээргенчиг берге болган.

Экер эрниң сөөгүн шыгжааш, чанын орта
Эңмек даштан тураскаалды тургускааштын,
Час чартыын хоюглааштын үжүк оюң,
Салгалдарга чагыг сөзүн арттырганнар:
«Эр адым Кара-Көгөл маадыр мен.
Эл-чонум силеримден адырылдым.
Кара чаага бастырбайн, мунчулбайн
Кадыгланып маадыр бол, түрк чонум!»

Арткан шерин алгыг черге чыып алгаш,
Адазы дег, Элдемир хаан эргий көрүң,
Чаага калган өөрүнүң ажыын ажып,
Чаагай тайбың дүшкенинге чаш дег өөрүң,
Элээн тургаш, кеңгирге дег үнү-биле
Энгивеге чангыландыр чагыын сөглээн.

Х а а н

Деми чокту базымчалаар чүве-ле хөй.
Демниг сааскан тевени-даа тудуп чиптер.
Артык күштүг дайзынны безин тиилеп,
«Азыг-дижин сыйып» боорун билип алгар!
Дунхуларны чуртундува киирбес дээш,
Тура тутчуп, чеже эрлер тынын салды?!
Төккөн ханны чыыр болза, далай дег бол,
Төрээн черниц үнезин ол солуй албас.
Чуртунарны хумагалап камнап чоргар!
Чучак дег-даа быжындызын үлевеңер.
Тамчыктангаш, хензигни-даа берзиңерзе,
Дазылы чок каңмыыл ышкаш апаар силер!
Хортан чаага бажын салган маадырлар дээш,
Холдар дынзыг, карактаргар кургаг болзун.
Эрестерниц сүнезини дываажаңче,
Эрээн-шокар ховаган бооп, чоруй барзын.
Эзерлергер чиримнерин дыңзыткааштын,
Эзиннеддир аъттанынар. Чаныптаалы!

Дайзынның бастырганын чонга чарлап,
Тайбың чолдун доктааганын йөрээлиңер!

Дасык туктар чазырадыр хатка киискип,
Даван даажы, долу ышкаш, догдурашкан.
Чаадан пөккен, могоп шылаан ээлериниң
Чаныксаанын аъттар база эндевээн дег,
Суглуктарың шынгырадыр шеле чүткүп,
Шуудадыр ылгын басып олурганнар.

Самдарарган булут чоорту дескилежип,
Сарыг туман бизеннерни куду сойган.
Чоокта маа-ла каржы согуш болбаан-даа дег,
Чоок-кавы оожургап, удумзураан...
Харлыг арттың уткуй үрген тыныжы боор,
Кавыска-ла сооланнадыр таваргылаар...

* * *

Кайыын, чүден дыннадың деп кадалба-даа,
Кайгал хаттың ыдып берген тоолу чүве.
Кадыр сында ушпа пөштүң каргыраазы,
Хайым хемниң бырлаңының ыры чүве.
Оран кезээн каңмыыл меңээ айтып берген,
Оораш тейде сөөскеннер сөглээн чүве...
Өле баштыг кырганнардан дыңнааным шын.
Өгбелерим тоожузу-дур, төнчүзү бо.

АНТОН ҮЕРЖАА

ЫРЛААЛ, ЭЖИМ

*Украин шүлүкчү
Микола Пшеничныйга*

«Чаңгыс катты сыкпа-сыкпа,
Салымында өскүс магат...¹»
Случь хем сурун чалгыын,
Сула, лен шиилээрин
Чаштыг караам бүлденнедир
Шак ол ырдан дыңнап ор мен.

¹ Украин улустун «Үш чагыг» деп ырындан.

Чидиг балды кылаш кыннып
Чинге лоза саглаш дээнзиг,
Калина дег, хаяа кыпкан
Карпаттар-даа херегензиг...
Украин ыр кандыг кончуг
Уяраңчыг сырынныг чоор.

Черимейде чедип келген
Сеткил хандыр ырлап ор сен.
Угбам ышкаш төрөл чонум
Уян, чараш сеткил-хөңнүн
Ындынналдыр танып алыйн —
Ырлам, эжим, ырла, Коля!

Полиссия¹ сарынналын
Борбак-Арыым үлешкей аан,
Аялгаңны угбазынган
Аян-ырым база сөңнэйн:
«Чаш-ла хадың кеспе-кеспе,
Сагланнадыр кеспе-кеспе...»

«Чаңгыс катты сыкпа-сыкпа...»
«Чаш-ла хадың кеспе-кеспе...»
Савадыпкан чаш-ла хаак дег,
Саглаш кылдыр ужуп чыда,
Чалыгы солдат шак-ла ынчаар
Сарынналып човууртаан боор.

Ханды-чулуу хан дег төктүп,
Ханныг мезээ дамдыктаткан
Калинага, черешняга
Хазы ышкаш болчуп чораан
Маадырларны диригжидип
Маңнай ырга мөңгежидээл.

Делгем-сүрлүг Днипрон,
Терен, шапкын Эне-Сайым
Калиназы, хадыңчыгы
Хаяа уткуй ыржым тыртсын,
Ындын ырга таалазын,
Ындынналдыр ырлаал, эжим.

---

¹ Полиссия — Полесьеннің украин ады.

Кара баарым халаш кыннып хая көрдүм,
Карааң чаштыг бодун база доктааш кындын.
Ыя дораан көрүжүвүс уткужуп кээп,
Ынаныштан, идегелден чырыш кынчык.

Кызаннааш дег, чидиг көрүш аравыста
Хылдан кылган көвүрүгнү чырыдыпкан:
Каш-ла басса, калчаа хем-даа соовуска каар,
Катап база кады чоруур турдувус ийин.

Ушта чүткээн чүрекерниң дынын салып,
Уткуй базым кайывыс-даа кылбайн барган.
Хедер, чоргаар сеткиливис соок оду
Кежик оштаан көвүрүгнү хуюктапкан...

Куш ченгиир хайнып-мөөрээн кашпал кежир
Кударанчыг ырым кайыын дыннаар деп сен.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ

МЭЭҢ ИЗИМ

Ийи будум базып эрткен черлеринге
Изим ыяап артып каарын күзээр-дир мен.
Артым орта чаагай сеткил, кедилиг иш,
Аккыр харда истер ышкаш, артсын дээр мен.

Харда истер бораңназа, балалып каар,
Канчаар аажок изиг келзе, эрип-даа каар.
Кылып эрткен мээң үүлем чонум-биле
Кыш, чай дивейн, элеп читпейн артсын дээр мен.

Мээң изим — чонга сөннээн ажылым-дыр,
Менди-чаагай өзүп олар салгалым-дыр.
Ынак черге, эргим чуртка бараан боор дээш
Ынакшылым илереткен сеткилим-дир.

Мээң изим — делегейим чоннарынга
Бедик чолдуг тайбың күзээн кыйгырым-дыр.
Мун-муң чоннун демниг изи бөмбүрзекке
Мунгак көрбейн чурттазын дээн күзелим-дир.

Чонум изи — чоон орук мурнумда бар,
Човаг билбейн ону изеп чоруур дээн мен.
Шүлүктерим шак ол иске тайбың чол дээш,
Чүм хар изээр далбийым бооп чорзун дээр мен.

ӨСКЕЛЕРЖЕ ЧАШТАТПАС МЕН

Часкы малгаш орук дуглаан кызаа черлеп
Чангыс, ийилеп улус каржып эртип турда,
Салымывыс тудуштурар илчирбе-баг
Чанывыска чытканын кым оваарган боор.

Чаның-биле далаш-бачым кожаланчып,
Маңнавышаан эртип чыда эскербейн,
Чаа кеткен тонундува хайыра чок
Малгашты мен чаштадыпкан ышкажымгай.

— Карактарың хере көр!— дээн үнүң дыннааш,
Хая көргөш, ам-на шынап бүзүрөөн мен.
Ынчанга дээр чаражыңны билбейн чораан,
Ылап-ла мээң карактарым херилбээн-дир.

Малгаш ойган улус ышкаш кыйың-биле
Маңнап эртип чоруй-даа баар турган боор мен.
«Ынакшылын айтып берейн шүнме» дээнзиг,
Ылап-ла ынчан шак ол малгаш дузалажык.

Ооң соонда малгаш шыпкан оруктарны
Оюп эртер болу берген ужурум ол.
Ынакшылым оду ынчан сенче чаштаан,
Ынчангаштын, өскелерже чаштатпас мен.

Лидия ИРГИТ

ЧҮКТЕКСЭЭР МЕН

Чуртталга дег,
нарын чүве тыппас-тыр мен.
Ону эрткен,
оон дээди чүве чок-тур.
Оруктары көшкеленген чалым, дуруг

Чуңма-тениң ораны-даа
сагындырар.
Карактарым шийишкештиң
бодаарымга,
Хайыра чок
бойдус аагы чаңнаан ышкаш:
Калчаа далай сүрлүг чалгыы көдүрүлгөш,
Кара элди
сиртиледи
моннаан-даа дег.
Анаа улай
күзүнгү дээр карангылап,
Адааннашкан чүвө ышкаш,
күжүн дөгөп,
Кыжырады динмирээрге, кырлаң ажыр
Кызаңнаажы
одун чайган ышкаш-даа-дыр.
Бергээ ынчаар
хөмө дужа
берзимзе-даа,
Бертсинмейн
билектерим сывырныпкаш,
Шыдал-биле
амыдырал аар чүгүн
Шыдавыже
эгин ажыр чүктөксээр мен.

КОЙГУН БИЛЕ МОРЗУК

Б а с н я

Арыг кылаң сугга келгеш,
Арнын Койгун топтап көрбейн,
Эрик черде Тевени ол
«Эрниң чирин ала?» дигеш,
Бар-ла шаанче каттырар дээш,
Баары чүгле катпаан дижир.

Морзук база шак-ла ындыг,
Боду калчан, оозун билбес.
Өскелерни кочулаардан
Өндүр угаар чүвези чок.
Билии кызы, аксы байбаң
Билииргеги чүден кончуг.

Эки дижир кижизи чок,
Эжин-өөрүн чемелексээр.
Аравыста шак-ла ындыг
Амытаннар кайы көвей.

Аракчаа ОНДАР

УРАНА

Лириктиг
шүлүглелден эгелер

I

Уранадан ангы чорааш,
Уйгум келбес, дыжым ханмас.
Санныг хонук эрткен тудум
Шакта согун чылбас көстүр.

Боду бүткен чаглаавыс боор
Болчаг шиви чанымда тур.
«Четтинчипкеш, селгүүстээли,
Чедип кел!» деп, кыйгыра бээр...

Уранадан чарлып чадап,
Улуг тынып тургулаан мен.
Институтче кирип алган —
Ийме суурдан үдеп каан мен.

«Чеде бээр мен, бүзүре!» дээн,
Четтикпейн манап турдум.
Чартык айда каш-даа келир
Чагаазының сөзүндө бар.

Хая-Бажы, Улуг-Артап
Халдып келир оруу чангыс.
Карактарым шылагыже
Харап, көрүп орап-даа мен.

Чангыс-даа хүн манаашкыннын
Чалгааранчыын чүге деңнээр.
Частып орап чечек безин
Чараш эвес көстүр чораан.

Хүннөр, айлар эрткен тудум
Күстүн дурту чыл дег узаан.
Алдын өннүг сарыг бүрү
Арыг иштин шуглап алган.

Алаак кужу кыштан дезип,
Аяс дээрде дистинчипкен.
— Ак-көк Хемчик, байырлыг!— деп,
Аян тудуп ырлажып чор.

Чалгынныглар көрбээн эвес,
Чалы чүрээм хөлзеп чүзүл?
Урананы сагынганым
Улам дендээр ужуру чүл?

Соок кыштын, изиг чайнын
Солушканын эскербээн бе?
Сорулгазын чедип аар дээш
Сооткан аът дег хөлзеп чор бе?

Уттундурбас дүшке кирер
Уруг эштиң ынакшылы
Хүннүн-даңнын сеткилимге
Хүннээректел кээр чүзүл?

Арыг шынчы ынакшылды
Алдын-биле садып албас.
Аьшта-чемде амдан-даа чок,
Арып, чудап, түрей бердим.

Кууларлар өгленирде
Кудазынче бисти чалаан.
Уткуп алгаш, мендилешкеш:
— Урана чоп келбээн?— дишти...

— Эргим чонга буян кылыр
Эмчи болуп чедип келир.
Ийме суурдан үнген ояар
Изин баспаан чай чок!— дээн мен.

Өөрүвүс аразынче
Өрү чалаан, хүндүлеттим.
Сунган белээм ойнаар-кысты
Шуглап алган чайгап турлар...

Чайык-кудук чаңнап ора
Чаш-оол эжим сымыранып,
— Урананың читкенинде
Ужур-ла бар, Ондар!— диди.

Арным кызып, иштим изип,
Анчыгзынып хөлзеведим.
«Уктап, хынап, билип ал!»—дээн,
Угаады деп эскерген мен.

— Аравыста ынакшылды
Артык кижиге будап тур бе?
Дыңнааныңны сөгле!— дидим,
Дылын булгап, тыртылып ор.

Мегелээр дээш дидинмээн боор,
Менче көргөш, хүлүмзүрдү.
«Канчап билир, уругларны,
Қаразырым ол-дур» дей-дир.

Көдээ оолга барбас мен дээр
Хөөннүг кыстар турар джир.
Ынчалза-даа Уранамда
Ындыг сеткил чок-ла чүве.

Чаш-оол чүнү билип алгаш,
Сагындырып олур деп бо?
Қаңмыыл ышкаш силен қысқа
Канчап дужа берген болдум.

Қаразынчыг сүме катқан
Қаксы чугаа дыңназа-даа,
Қады келген душтуун көрбейн,
Қанчап аңаа шынзыгар мен.

Үе солчуп, чылыг дүшкен,
Үнүш-бойдус дирли берген.
Черниц кырын хевис өннүг
Чечек шыпқан — чингир ногаан.

Эрткен қыштың шуурган харын,
Эргим чайның чылыг, чырыын
Айлаң-қушқаш эскерген боор,
Аян тудуп ырлап олур.

Уранага хөңнүм сөглөн,
Ужурашкан кежээвисти,
Эриннерниң дээшкенин
Энир чаа дег сактып тур мен.

Чаглаавыс боор болчаг шиви
Чанымда бо, иелээн бис.
Сандайланыр дазылывыс
Чарты хостуг чалгааранчыын.

Алаагарын оралдажып,
Альбомумну ажып ор мен.
Урананың хөрөк чуруун
Удур көргөш, хүлүмзүрдүм.

Эктим ажыр холуң салгаш,
Эргеледип, чассыткан дег,
Эпти манап, сагынганым
Эрээн дош дег намдай берди.

Ол-бо чүктөн душчуп келгөш,
Ортулукта ногаан шыкта
Болчаг кылган ийи душтук
Боодал чечек солчуп турлар...

Очур биле Рая-дыр,
Оларны кым танывас боор.
Оруктарның уткушканы
Олчам ышкаш сагындырды.

Хөөрежип чолуксун дээш
Көрбээчечнеп чашты бердим.
Аразында ынакшылы
Аржаан суу дег арыг болзун.

Болчаг шивим девээзинге
Бодум чааскаан үе чылзып,
Урананың чагааларын
Уштуп алган, номчуп ор мен.

«Өөредилге, чурум шынгы,
Өгже чанар чайым чок-тур.
Экзаменнер дужаап тургаш,
Энир дужар болчаам үстүм.

Чараш ногаан шививисти,
Сарыым сени сактып тур мен...
Чангыс салбак бүрүзүндөн
Чагаанга сук, көрей!» деп-тир!

Улай бижээн чагаазынын
Утказынын анчыы сүргей.
Өнермаага мени күннээн:
«Өгленир деп тур сен бе?» дээн...

Анчыг сөстү номчуурумга
Адыпкандан дора болду.
Өскерилгеш, хөңнүм каар дээш
Өжөгээр ол ынча дээн-дир.

Кеди чогуң билбээн болгаш
Хей-ле манап чораан-дыр мен.
Кандыг душтук шилип алчык,
Кара чааскаан кагган ол-дур.

Өөрүм оолдар, үем кыстар
Өгленип аар, адаарганчыын!
Келир-келбес Урананы
Хей-ле манаан херээм бар бе?

Алды, чеди ажы-төлдүг
Ашак, кадай чарлы-даа бээр...
Шынчы сөстүг душтук уруг
Чыылган чондан тывылбас бе?

Боданыр дээш эскербедим,
«Волга» келгеш тура дүштү.
Ээрем сугда балык сүрген
Эрин салдыг орус эш тур.

«Тудуп чоруур сумкамда
Дузак, четки чепсек-ле хөй...
Чангыс байлаң тудуп чиир дээш
Чадаштым» деп чөгенип чор.

Сырткыштын актаан эрттир
Шыйлашкынны кадап кагды.
Октап, долгап, оралдашкаш,
Олчазы чок куруг чанды.

Чоэгумда судак кежир
Чорумал кыс уткуй кел чор.
Каржып эрте бергей аан дээш
Карак ажыт хоруй бердим.

Чалыы чүрээ күзеп чоразн
Чараш уруг дидим чаннап,
Бээр кел деп имнеп алгаш
Мээн-биле селгүүсте дээн.

Чаяаттынган ынакшылдың
Чажыт одун чүшкүре-дир...
«Эжим караан хөлөгелеп,
Эрлер чирии дуглавас мен.

Оюн-баштак манаа калзын,
Оруун уунче ырап-ла көр!
Артык кижиге херээ чок» деп
Анаа шынын чугаалаан мен.

Кыстың арны келгенинден
Кызыл кылдыр хуула берди.
Холда туткан боодал чечээн
Хомудааштын согаш кылды.

— Хөөрежир сеткилим бар.
Хөрээм иштин хөлзедип чор.
Хөңнүң чогу ылап ол бе,
Көжээ даш дег орба!— дей-дир.

Эргеленген көрүжү-ле
Эмдик чүрээм мөгзү каапты.
Ээл-ир, хоюг салаалары
Эктимге кээп кыймыннашты...

Дуруяалар — эжеш куштар
Дужувуска хонуп алгаш,
Доктар болбас чөптүүн сөглөп,
Доңганайнып тейлеп турлар...

«Арыг, шынчы сеткилинден
Аныяк кыс ынакшаан-дыр.
Амыраан сен, доннажы бер,
Аксың кежнин куспа!» дээнзиг.

Чараш уруг чаннап орда
Чалыы чүрек дөстүнер бе?
Амыранчыг солун чугаа
Аравыска хөнүй берген.

Делегейде куштар безин
Дески чурттап, хөглөп турда,
Уруг чангыс Урана бе,
Уттупсумза буруу чүү деп?

Болур-болбас ынакшыл дээш
Боглуп чораан херээм бар бе?
Бо-даа болза чараш кыс-тыр,
Боданмааже болур деп бе?

Киноларга чааскаан келир
Кижизи чок хире чорду.
Қара-Салдың Айлаңмаазын
Қарак базып, шенеп көрейн.

Ооругнуң ховар үнер
Оңмас кызыл чечээн сунайн.
Қыстың чүрээ ону көргөш,
Кыймыш дивес хары бар бе?

Чуртталганы тудар кылдыр
Дугуржуп ап шыдапсымза,
Дангына дег Айлаңмааның
Дангырактыг душтуу боор мен.

Хары чагаа бижиир туржук,
Хаая сактыр апарган мен.
Уранадан артык чараш
Уруг база тыпты берген.

Студент эжим бар деп,
Ужур-чөвүн сөглөвээн мен.
Эчис чаагай чуртталганың
Эжиин ажып, өгленген бис.

Найыр-дойга чыылган чоннун
Алгап-йөрөөн күзели дег,
Өрү тудуп, чайгап оар
Өпеяалыг апарган бис.

Часкаар чайын анай-хаактар
Саглаңайнып, частып турда,
Чаштын үнү чангыланып,
Чалгыг дамчып тарап турган.

Омаан көргөш, улус чаптаар,
Оглуң сени дөзөөн-дир дээр.
Амгы чаштын адазы боор
Аксым кежини чүгө деннээр?

Уранадан чагаа кээрге,
Уткуп алгаш, номчаан болду.
«Кадайың-дыр, чарлыылы!» деп,
Кады кырыр чемелей-дир.

— Саазында сөстөр номчааш,
Чанарыңга чеде бербе.
Арнын көрбөөн кызым-дыр — деп,
Ааш кыннып чугаалаан мен.

— Аравыста ынакшылдың
Азазын чоп чажырап сен?
Артык курыаң болбас мен!— дээш,
Ажыңганы улам дендөөн.

— Үен сөстүг чагаа бижөөн
Нүгүлчүгө хинчээм четсин!
Эжин менээ бүзүрө — деп,
Эптеп-чөптеп чадашкан мен.

Кыскаш туткаш каккалакта
Кырым-биле дозупкан мен.
Улай-улай улдап турда,
Улуг-эргөөм булчуй берген...

Авазыңга удурланмай:
«Актыг мен!» деп чаннып, тейлеп,
Аарыыр эъдим харам-даа бол,
Арным дуглааш чыдыпкан мен.

Каккан, тепкен санында-ла
Караам оду кызаш кынныр...
— Эрте шынын сөглөп бер че,
Эптежип аал, сүмем ол!— дөөн.

Хорадаанын көөрүмге,
Холун тыртар хирези чок.
Чеже катап улдаар болза
Сеткилинге чедер ыйнаан.

— Өске кыска доннажы бээр
Өзүң кара багай-дыр сен.
Ачам сугга аппарып кааш,
Артык куряң эккеп ал!— дээн...

Эжик аксын ээн кагбас
Эжербеним ээрип тур...
Болчашканзыг чорумал кээп,
Болчур магат чадавас де.

Хаалга соктаан дааш дыннааш,
Кадайым ам оожургаан.
Ханым-биле кады төрөөн
Кашпал чурттуг акым кээп-тир.

Бээн көргөш, келин кижин
Бектени бээр чүвө чорду.
Аяк, саваа чемин салып,
Анаа чазык ажылдап тур.

— Аалымдан дүүн үндүм,
Амыр-менди чурттап тур бис.
Мыйыс дужаар керээ чаргаш,
Мында келдим, дунмам — диди.

— Ажыл-ижинч хостуг болза,
Агаарлап-даа алгай-ла сен.
Арга кирип аңнаалы!— деп,
Акым Сам-оол сүмелей-дир.

— Боом октуг, аъдым багда,
Бо-даа шакта белен эр мен.
Углап орза кандыгыл?— деп
Удур бодун далаштырдым.

— Узун орук чораан кижин
Улай канчап аъттанырыл?
Акың күжүр дыштанзын!— дээш,
Айлаңмаавыс соксадып каан.

— Мажы базар салаан эргээ
Балыг-дыр оол, хуулар боор.
Чүзү булчук эвес ыйнаан,
Чүү дегди, дунмам?— дей-дир.

— Ак-ла шөлге чырык хүндүс
Амы-тындан чарлыр частым.
Аксын чайбаан эмдик аъттан
Андарылгаш, сөөрттүндүм...

Эзенгини ушта тевер
Эвин дилеп чадап чорааш,
Будум хостуг апарганын.
Бурган өршээ, билип каан мен.

Ооң соонда салдыныпкаш,
Онгарылбайн шаг-ла болдум...
Черге ынчан өлгөн болза
Чеже хонгаш сегим тыптыр.

Акым күжүр дыннап ора:
«Айыыл кестен чайлааны ол-дур.
Азыралда малдың безин
Аажы-чаңы аңгы» диди...

Өгге болган хөлзээшкинни
Өчүүм чазап, будап кагдым.
Айлаңмааны көөрүмге
Аксын шыпкан, чавыс олур.

Ажы-төлүм авазынга
Анчыг чугаа дынналбазын.
«Айлаңмаага почтачы
Ам бир чагаа берип каайна!..»

Шуудан дажыыр угбай чорда
Чугаалаар дээш дидинмедим.
Айлаңмааның төрели-дир,
Анаа канчап бүзүрээр боор.

Сылдыстыгда тура халааш,
Сыннар бажы көргүледим.
Агаар арыг, кулактар дыш,
Амыранчыын чүге деңнээр!

Арга шиглей чортуп ора
Ал-ла сагыш аалымда,
Айлаңмааны часкарып аар
Арга-домун тыппайн чор мен.

«Одар чедир орук узун,
Ону канчап кызырар бис?
Сагынганын хөөрөп чор» деп,
Сам-оол акым сүмелей-дир.

«Айлаңмааны дүүн көргөш,
Ажынган деп эскердин бе?
Уранадан чагаа келген,
Уктап турар, шынгы» дидим.

«Багай чүве оштап чорба,
Маргыш-содаа оон үнөр.
Айлаңмааның ажынганын
Амга чедир көрбээн мен» дээн.

«Урананы кенним дээрин
Уттупканың ол-ла бе, кай?
Бадыткалдыг сөзүвүс бар,
Манап албайн будалган мен.

Айлаңмааның анчыг сөзүн
Назынымда дыннапас мен.
Чарлып алгаш, Урананын
Чанып кээрин манаайн» дидим.

— Аксың тыртып, бодан мон — деп,
Акым күжүр удур сургаан...
— Кенивистен чарылзыңза
Хей-ле бодуң түрээр боор сен.

Бүзүреничиг күннээшкинден
Бүдүн бүле бусту-даа бээр...
Сокчуп чоруур шоруң-дур — дээш
Шоотканзыг каттырып каан.

УТПАС БООР МЕН

Далай эри. Орай кежээ
Таваар чор мен.
Талыгырже чиге көрүп, далашпадым.
Эрик-биле базып чорааш,
Эрткен хүннү түңнөп чордум.
Шак-ла ынчан бодалдарым
Шаалааш хат-даа үзе кирди...

Кара далай, чалгыырыңга
Кадыр-кашпал даглыг чуртум сакты бердим:
Терең сууннун буурул баштыг чалгыглары
Дээрде шашкан Мөңгүлек-ле, чаражын аар!

Далай эри. Аяс хүндүс
Далажыксап базып чордум.
Ак-көк далай, ам-на шагжок
Аяр тынып чыдырында,
Төрээн черим ховуларын сакты бердим:
Дөртөн аътты чарыштырган
Дөге баары — калбак хову,
Сагланайнып тараа чалгаан
Шаңчы шөлү көстү хонду.

Далай эри. Аяс эртен
Талыгырже көрүп тур мен.
Ырак черде тандыларым,
Ынак хемим сактып турдум.
Ак-көк далай, байырлыг че!
Аъдым аксын салывыттым...
Тыва черим дагларыңга, ховуларга
Дыңгылдайлап ырлап чорааш,
Чиргилчинниг ак-көк өңүң,
Сиилээн чалгыың чалгыннарын
Аяс эртен, азы хүндүс, орай кежээ
Аажок таалап сактып-ла кээр, утпас боор мен.

КЫСТЫҢ ЧУРУУ

Баарымда чурукчунун чураан чуруу.

Көрүп тур мен:

Бажы менги шыпкан сыннар бели черде
Шавыдар аът мунуп алган аныяк кыс.
Чаактары долбанналган, хүлүмзүрөөн,
Шала дүүрөп манаанзыг-даа көрүп олур.
Холдарында — чөлээш өңнүг боодал чечек
Кончуг эптиг чыттай аарак бөле туткан.
Менче сунган ышкаш боорга, бодум билбейн,
Белзэн барып алыр дээштин, холум сундум...

Карактары хүннеп чыраан чараш кыска
Кажан-на бир душканым-даа сагындырар:
Кады ойнап, чечек чыып ап чораанывыс
Кадыр даглар аразында Чечектиг-даа,
Қараамга бо көстү берип, өөртү каапты.
Талыгырда бедик сыннар херелдерден
Дангына дег каастанып чайыннанды.
Таныжым кыс хевис ышкаш аяң черде,
Тааланчыг, чазык чаннап менче кел чор...

Баарымда чурукчунун чураан чуруу...
Баштайгы мээң болчаг болчаан аянымда
Чассыгбайым бедик сыннар аразында,
Чангыс мени манаанзыг-дыр. Чүрээм ыстаан...
Баарымда чурукчунун чураан чуруу...
Көрүп тур мен...

ЭЖИМ

Эжи-биле ужуражыр — сеткил чырыыр.
Эргилдир-ле бүгү бойдус каастаныр.
Кадыр-берге оруктарым белдиринге
Қаражадап, когаралга таваржыр мен.
Эжим билгеш, дораан келир — дузалаптар.
Эктим ойбаан илчип-даа бээр, тоттуруптар.

Өннүүм-биле сүмелешкеш, сорук киргеш,
Өөрүшкү ырын ырлай берген боор мен.
Эштиг-коштуг чурттап чорааш, шыны херек,
Эзрем далай шуурганын тоовас мен.

Эжи-биле ужуражыр — сеткил чырыр,
Эргилдир-ле бүгү бойдус каастаныр.
Аъттаныптайн,

эжимдиве дүрген чедейн,
Айыыл-халап таварышса, дузалаайн.
Эжим база эжи бар деп бүзүрезе,
Эң-не улуг аас-кежиин билгеним ол.

Урана КУУЛАР

СЕНТЯБРЬНЫҢ ХАРЫ

Сентябрьның хөктүг хары,
Сени көңгүс манаваан мен.
Чалатпайн-даа, сагындырбайн,
Чаай каапкаш, эрий бердин.

Сентябрьда баштайгы хар,
Сеткилимни хөлзедиптин.
Сагыжымда чажытты сен
Сагындырып оттуруптуң.

Чедир дүшпээн күскү бүрү
Черже оожум бады барды...
Үүлө ындыг — назын кырыыр,
Үе ону эскербес-даа.

Сентябрьда чагган ак хар,
Сени кым-даа манаваан боор.
Кырыыр назын база ындыг,
Кым-даа ону утту кааптар.

* * *

Хар-ла хар —
Халаптыг кыш,
Хайлыг шуурган...
Каяа чедер,
Кайда чоруур кижиге боор мен?

Дүн-не дүн —
Дүмбей караңгы,
Дүвүлүн хат...
Кышкы соокта
Кымны дилеп чоруурум ол?

Орук-ла орук —
Онгул-чингил хову...
Оода-ла сенээ
Таан-даа канчап
Таварышпас кижн боор мен.

* * *

Аялга...
Ам база бо-ла аялга.
Арыг күштүг, чүрекке
Аарышкылыг дээптер.
Ам база час, хар эриг,
Ак-көк дээрде чырык хүн.
Аялга...
Аарышкылыг дээптер.

МАГАЛЫГ ДҮН

Карангы.
Кайгамчык дүне
Кады бис. Ийе!
Каптагай бистин!

Чартык ай,
Чаржынмайн көр,
Чивендээн сылдыс,
Чиктигзинме!

Чайгы
Чажыт дүне...
Чарылбазым эжим
Чанымда...

Чангыс ай,
Чалгааравайн,
Чалыыларны
Чапта даан.

Баштайгы,
Манап чораан
Магалыг дүнүм,
Байырлыг!

♦

«Улуг-Хем»—Мөңгүн-Тайга районда

Владимир ХЕМЕР-ООЛ

СЭКП Мөңгүн-Тайга райкомунуң бирги секретары

МЕҢГИ ХАРНЫҢ ОРАНЫНДА

1946 чылдың күзүнүнде он бир кижиден тургустунган бөлүк совет альпинистер дөрт муң метр чыгыы бедик Мөңгүн-Тайганың чыс бажынга Совет Эвилелиниң Күрүне тугун эң-не баштай киискиткен. Ол болуушкун Чөөн Сибирьниң Тывада эң бедик даан чагырып алганының барымдаазы болуп, төөгүде кирген.

Мөңгүн-Тайганың ады-биле тус чер-чурттуң, оон чараш бойдус чурумалының, чонунуң ады, ажыл-ижи холбашкан. Тываның улустуң чогаалчызы Салчак Тока Мөңгүн-Тайганы республиканың онзагай булуну деп адаан. Ол барымдаалыг. Ында мал ажылдыг чоннуң бир кол байлаа даг-дашка шыдамык сарлык, энгимелерде те-чунма, архар-кошкар, ирбиш, хову-шөлдерде тарбаган, бедик дагларда улар куш, менги чечээ, черлик согуна ук ырак-узак оранның экзотиктиг чурумалы деп аян-чорукчуларга билдинер.

Мөңгүн-Тайганың девискээри 4,4 муң квадрат километр, оон чурттакчы чону 5 муң элээн ажыг кижиге, район мурнуу-барыын талада Даг-Алтай автономнуң область-биле болгаш мурнуу чүгүнде акы-дунма Моол Арат Республика-биле кызыгаарлажып турар.

Тайыс оदार-белчиирлиг бо черде оон дошкун агаар-бойдузунга акташкан эрес-шудургу кижилер ажылдап, чурттап, районнуң экономиказының кол үндезини — мал ажылын сайзырадып турар.

1944 чылга деннээрге, районнуң чурттакчы чоннуң саны 2,5 катап өскөн, сууржуң амыдыралдыг өг-бүле саны чүгле 13 тур-

ган болза, амгы үеде чүс-чүс өг-бүлелер чаагайжыттырган бажыңнарда чурттап турар. Ынчан 280 өөреникчилиг, 13 башкылыг ийи эге школа турган болза, бо хүннерде 1500 өөреникчилерлиг профессионал билиг-мергежилди чедип алыр угланыышкынын ниити ортумак билигнин ийи школалары ажылдап турар. Ында уруглар албан-черлеринин башкылары-биле кады 150 дээди болгаш тускай ортумак эртемниг башкылар хаара туттунган. Мугур-Аксы ортумак школазы кабинет системазынын эгезин салган. Мөген-Бүрен ортумак школазында өөрөдилгенин күш-ажыл мастерскаязын ажылгалга кииргени уругларнын профес-сионал мергежилин хевирлээринге улуг ужур-дузалыг болган.

1944 чылда улус ажыл-агыйынын адырларынга чангыс-даа ортумак эртемниглер турбаан, районда амгы үеде дээди болгаш тускай ортумак эртемниглернин саны 300 ашкан. Оларнын иш-тинде көдээ ажыл-агыйнын, кадык камгалалынын болгаш куль-тура албан-черлеринин специалист кадрлары бар.

1944 чылда районга техниканы болгаш электроэнергияны ажылга алыр турган болза, амгы үеде ниитизи-биле 1975 квт-шак күштүг дизелдиг электростанциялар ажылдап турар.

Чоннун барааннар-биле хандырылганы экижээн. 1944 чыл-да бир холуштак садыгга бараанны Барыын-Хемчиктен аът-биле эккеп турган. 1987 чылда 100 ажыг жылдакчылыг 10 мага-зиннер, 5 автолавкалар, 3 ларек, столоваялар болгаш өске-даа дузалал албан черлери суурнун чурттакчыларынга болгаш мал-чыннарынга бараан болуп турар.

Районнун культурулуг деннели аажок бедээн. 1944 чылда районга эвээш номнарлыг бир ном саны, 4 кызыл өглер турган болза, амгы үеде библиотекалардан ангыда, чүгле номга ынак-тарнын район организациязынын ниитилелинде 700 хире кежи-гүннер бактаап, ном пропагандазын кижини бүрүзүнге чедирип турар.

Район төвүнүн, совхозтарнын, агиткварталдарнын бот-ты-вынгыр уран чүүл коллективтери суурларнын болгаш көдээнин ажыл-ишчилеринге концерттерни үндүрүп, малчын бригадалар-же комплексилиг үнүүшкүннерни кылып турар. Оларнын идеп-кейлиг киржикчилеринге Хунан-Кара Хөртекти, Екатерина Самыяаны болгаш өскелерни-даа адап болур.

Мугур-Аксы Култура бажынынын баазында хоочун башкы, шүлүкчү С. Молдургага удурткан «Меңги чечээ» чечен чогаал каттыжыышкыны ажылдап турар. Оон киржикчилерин-ден Кызыл-Хая суурдан зоотехник Улар-оол Иргит, башкы Светлана Иргит, Мугур-Аксы ортумак школадан башкылар Владимир Донгак, Майнак Саая, районнун култура бажынын-

да режиссер Айлаңмаа Донгак, Мугур-Аксында уруглар эмчизи Зоя Донгак, ортумак школада 9-ку классчы Муза Салчак оларны каттыжыышкынның удуртукчузу идегел берип турар деп санап турар.

Бурунгу Мөнгүн-Тайганың черинге «Литератураларнын найыралы — улустарның найыралы» деп тыва-алтай чечен чогаалдың неделязы 1986 чылда болуп эрткен. Аңаа Даг-Алтай автономнуг областан сураглыг шүлүкчү Аржан Адаровка удурткан алтай чогаалчылар, Тываның Чогаалчылар эвилелинин баштаар чериниң даргазы, Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Қудажыга баштаткан Кызылда болгаш Мөнгүн-Тайгада ажылдап чурттап турар чогаалчылар, шүлүкчүлер киришкен. Ол бистиң районнуң культурлуг амыдыралынга тураскаалдыг болушкун болган.

Амгы үеде телефон-телеграфтың ачызы-биле районнуң чурттакчылары чурттуң кайы-даа хоорайлары-биле бажыннарындан дорт чугаалажыр аргалыг болуп, каш санныг хонуктар иштинде чүс-чүс километр оруктарны эртип, ажыл-херектерни бүдүрүп турарлар.

1944 чылда машина оруктары маңаа турбаан. Амгы үеде аар, чиик машиналар хала чокка халдып турар каалама оруктар он-он километрлерде шөйлүп чоруткан, машина четпес чер чок деп болур. Чоннуң аргыжылгазынга, тудуг материалдарын болгаш районче аыш-чем, үлетпүр барааннарының сөөртүлгезинге таарымчалыг байдалды тургузар чазаглыг оруктуң ажыглалга кирери ырак эвес.

Районнуң чону 1968 чылга чедир хөмүр-дашты, бойдус газын болгаш электри энергиязын ажыглавайн турган болза, амгы үеде ол чүүлдер чокта районнуң ажыл-амыдыралын бодаары безин берге. Чонга ачы-дуза чедирилгезин амыдырал-хандырылга комбинады болгаш коммунал бүдүрүлгелерниң ажыл-агый эргелели чыл келген тудум экижидип, районнуң чурттакчыларының амыдырал-чуртталгазынга улуг деткимчени көргүзүп турарлар.

Бистиң Мөнгүн-Тайга району мал ажылдыг район. Районнуң чурттакчы чонунуң 51,2 хуузу көдээ ажыл-агыйда ажылдап турар.

1968 чылда ийн совхозтарга 4029 мыйыстыг бода мал, 42800 хой, өшкү, 1010 чылгы мал турган болза, бо хуннерге чедир оларның баш саны бүгү чүзүн аайы-биле 2 катап өскен.

Он бири беш чылда ортумаа-биле совхозтар 2 млн. 271 муң рубльдиң продукциязын бүдүрүп турган болза, 1986 чылда 3 млн. 936 муң рубль четкен, азы ажыл-агый бүдүрүлгезинде

ажылдаан бир ажылчынга 2886 рубльдин продукциязын бүдүргөн болза, 1986 чылда 4691 рубль четкен. Совхоз ажылчыннарынын күш-ажыл төлевири, бир ажылчынга ортумаа-биле 1900 рубль турган болза, эрткен беш чылдан ортумаа-биле 15 хуу өзүлдени алган.

Октябрьның социалистиг Улуг революциязынын 70 чыл оюнга алдар болдурган социалистиг чарышка район идепкейлиг киржип, күрүнеге көдээ ажыл-агый продукциязын садар талазы-биле планныг онаалдазын чедишкинниг күүседип, СЭКП обкомунун, Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, областын профэвилел Чөвүлелиниң болгаш ВЛКСМ обкомунун Шилчири кызыл тугу-биле шаңнаткан.

«Тываагроулетпүртудуг» каттыжышкынының районда бот-орулга-чарылгалыг тудуг участогу, «Мөген-Бүрен» совхозтун Таскыл сарлык болгаш Шынгылдырак хойжу бригадалары, тудуг-септелге участогуноң № 4 бригадазы болгаш бот-орулга-чарылгалыг ажыл-агыйлар аразының тудуг участогуноң № 1 бригадазы он ийиги беш чылдың ийи чылының планныг онаалдазын октябрь 1-ге чедир күүседип, СЭКП ТК-нын, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тиң болгаш ВЛКСМ ТК-нын Октябрьның 70 чылынга тураскааткан Хүндүлел бижиктери-биле шаңнатканнар, ындыг Хүндүлел бижиктерге районун 18 муриапчылары база тус-тузунда төлептиг болганнар.

Бистиң районда Тыва АССР-ниң алдарлыг аттарыга төлептиглериниң саны чыл келген тудум өзүп орат. Чоокта чаа Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны деп атты «Мөген-Бүрен» совхозтун малчыны «Улустарнын найыралы» орденниң эдилекчизи Чуглур-оол Иргитович Тарын-Базырнын, Тыва АССР-ниң алдарлыг зоотехниги деп атты районнуң агроулетпүр каттыжышкынының кол зоотехниги Кара-Кыс Салчаковна Чулдүмнүн, Тыва АССР-ниң социал хандырылгазының алдарлыг ажилдакчызы деп атты райкүүскомнуң социал-хандырылга килдизиниң эргелекчизи Допулдуң Насыковна Ховалыгның алганы, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун Хүндүлел бижини-биле «Мөген-Бүрен» совхозтун сарлыкчызы Алексей Иргитович Тажының шаңнатканы болгаш ол-ла совхозтун анык сарлыкчызы Вячеслав Комбуевич Иргитке ССРЭ-ниң Күрүне шаннын тывысканы бистерни канчаар-даа аажок өөртпес аргажок.

Оон-биле кады чазактын бо бедик шаңналдары биске улуг харысалганы онаап, он ийиги беш чылды чедишкинниг доозар дээш күженишкинниг ажилдаарывысты хүлээндирип турар.

Ийи чылдың планнарын, социалистиг хүлээлгелерин күүсеткен болгаш даандырған ажыл-ижинге, хөй-ниитиниң херээнге

идепкейлиг киржип келген мурнакчыларны күш-ажылчы кол-лективтерден хөйү-биле адап болур. Оларга: сарлыкчылар Хорбии Донгаковна Бегзи, Очур Хомушкуевич Дастан, хойжулар Мочак-оол Донгакович Биче-оол, Салчак Айызанович Тас, Борис Дамдынович Тейнин, Илья Кодан-оолович Донгак, механизаторлар Чочай-оол Донгакович Дагба, Шыдыраа Сарыг-оолович Иргит, Алдын-оол Чамзыевич Иргит, Александр Данзы-Белекович Саая, тудугжулар Виктор Сааяевич Бады-Очур, Сарыг-оол Иргитович Хертек, Хорбии Чамзыриновна Саая, Кан-оол Сааяевич Шыдыраа, чолаачы Дмитрий Калдарович Иргит, харылзаачы Анна Донгаковна Куулар, эмчи Зоя Шомбуловна Донгак, башкылар Раиса Сагбалдаевна Донгак, Чимис Салчаковна Созур-оол, Александр Херлиевич Иргит, баш таарыкчызы Дарья Содуновна Донгак, амыдырал хандырылга бүдүрүлгезиниң ажылчыны Клара Сат-Доржуевна Хертек болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Малчыннарның амыдырал-чуртталгазының, ажил-ижиниң байдалы экижээн. Хойжу бригада бүрүзүнде бригада төптерин тудуп тургускан, ында кызыл-булуцнар, чунар-бажыннар доктаамал ажылдап турар. Малчын өг-бүлө бүрүзү чагыдылгалыг болгаш радиоприемниктиг болуп, чуртта, делегейде кандыг болуушкуннар болуп турарын суур чурттакчыларындан дудак чок билип ап турарлар.

СЭКП ТК-ның июнь (1987 ч.) Пленумунун шиитпирлеринге хамаарыштыр районнуң ажил-амыдыралын, ылангыя мал ажылын интенсивтиг арга-хевирлери-биле хөгжүдөр дээш партия райкому улуг күженишкиннерни үндүрүп турар.

Бистиң районга мал ажылын сайзырадырынга кол-ла черни мал чеми ээлеп турар. Район демискээринде ийи совхозтуң тарымал шөлдери дыка кызыы, оон алдынып турар мал чеми хереглеливистиң чүгле аргажок хензиг кезии болуп турар. Оон уламындан Өвүр районнуң Ак-Чыраадан, Улуг-Хем болгаш Барыын-Хемчик районнардан сиген белеткээр ужурга таваржып турар бис. Ол районнарга белеткеттинген сигеннерниң бот-үнези бедик болганындан совхозтар эвээш эвес карылгага таваржып турар.

Бо бүгү чүүлдү өөренип көргөш, партия райкому ийи совхозтуң 75 га тарылга шөлдеринге хөй чылдыг люцернаны эрткен чылын тараан болгаш оон түннелине 200 тонна сенажты салган. Бо дээрге бистиң районнуң байдалынга эге базым болур. Бо чылын болгаш оон-даа соңгаар хөй чылдыг сигеннерниң шөлүн улам алгыдарын планнап турар бис.

Районнуң мал ажылын хөгжүдериниң шагдан бээр туруп

келген чаңчыл апарган технологияны — малды өг-бүлө аайы-биле коданнап үскеш, кадат-биле тургусканы мал ажылынга өг-бүлө керээзин боттандыраарынга таарымчалыг байдалды тургузуп турар. Бо чылын районнуң совхозтарынга 46 малчын өг-бүлө керээзин чарган, оларга 14494 баш хойну, 3062 баш сарлыкты быжыглаан. Олар 11620 баш хураганнарны, 18 тонна дүктү, 375 тонн немелде деңзини, 1180 баш бызааны өстүрүп дужаагаш, нититизи-биле 885 муң акшаның продукциязын бүдүргөн, азы бир керээлиг өг-бүлө 19300 рубльдин продукциязын бүдүргөн, азы бир керээлиг өг-бүлө кежигүнүнге 9650 рубль, а ол дээрге совхозтуң бир жылчынныындан 2 катап хөй. Оларнын чижээнге, 1986 чылдың бо үези-биле деңнээрге керээлиг ажылдап турар малчыннар: «Мөген-Бүрөн» совхозтуң малчыны Чуглур-оол Иргитович Тарын-Базырның өг-бүлөзи 100 төрүүр хойдан 104 хураганны камгалап алган, эрткен чылдан көргүзүү 4 хуу бедик болган, ол-ла совхозта Маадыр-оол Иргитович Намзынның өг-бүлөзи 100 хураганнарны камгалап алган, ССРЭ-нин 60 чылы аттыг совхозтуң малчыны Кан-оол Сааяевич Борарган 98 хураган алган, эрткен чылга бодаарга 4 хуу өзүлделиг болган. Районда 26 малчын өг-бүлөлөр бо чылын 85-тен 104 чедир хураганнарны, 10 сарлыкчылар 85-тен 102 бызааларны камгалап алган. Мурнуку чылдарда доктаамал багай көргүзүглүг ажылдап турган малчынар бо чылын өг-бүлө керээзинче, бот-орулга-чарылгаже киргеш, чогумчалыг көргүзүглерни чедип ап, керээлиг жылдаарының ажыктыын биле берген.

Ынчалза-даа мал ажылын мурнакчы арга-хевирлерге, методтарга үндезилеп чорударында четпестер бисте ам-даа бар. Районнуң агроүлетпүр жылдакчылары, совхозтарның специалистери малчын кижилер бүрүзү-биле бот-тускайлаң ажылды кошкак чорутканындан, малчыннарның экономиктиг өөредилгезин четпес организаастаанындан чамдык малчыннарга бот-орулга-чарылга, өг-бүлө керээзи ам-даа эки билдинмес. Мону өөренип көргөш партия райкому, РАУК эрткен чылдың ноябрь, декабрь айларда малчын бүрүзүнге чедип, оларның-биле бот-тускайлаң өөредилгениң беседаларын чүгле тускай эртемниглерниң күжү-биле эвес, а харын-даа СЭКП райкомунуң болгаш райкүүскомнун жылдакчыларының дузазы-биле чоруткан.

1988 чылдың январь 1-ден эгелеп, ажил-агыйлар долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаландырышыкынче кирген, бүдүрүлгелер (каттыжышыкыннар) дугайында Хойлу амыдыралга боттандырып эгелээн. Сорулга чүл дээрге, малчын бригадаларга, малчыннарга экономиктиг эн-не таарымчалыг

байдалды тургузары, оларның эргелерин быжыглаары, оон-биле кады оларның харысалгазын бедидери болур.

Бистин мурунувуста районнуң социал-культура тургузууш-кунун сайзыраңгайжыдар талазы-биле шиитпирлээр айтырыглар ам-даа хөй.

Бо хүннерде районда 275 өг-бүлелер бажың оочурунда турун турар, 155 өг-бүлелер бажыңнарының шөлүн улгаттыра-рын дилеп турар. 84 малчыннар өглерде чурттап турарлар. Рай-онга 2000 чылга чедир өг-бүле бүрүзүн бажың-биле хандырап сорулгага дүүштүр СЭКП райкому болгаш райкүүском тускай хемчеглерни ажилдап кылган. Районга чоокку үш чылдарда Мугур-Аксы суурга 140 олуттуг уруглар садын, 678 олуттуг школа, 400 олуттуг культура ордузун, самолет хонар шөл, Кы-зыл-Хая суурга 90 олуттуг уруглар садын, 320 олуттуг школа тудуун тударын планнап турар.

Бо бүгү сорулгаларны шиитпирлээрде СЭКП-ниң XXVII съездизиниң болгаш январь, июнь (1987 ч.), февраль (1988 ч.) Пленумнарының шиитпирлерин, дүргедээшкинниң болгаш эде тургустунуушкунуң негелдезин амыдыралга боттандырап дээш практиктиг ажил-херектерже кижини бүрүзүн кириштирери бо-лур. Районнуң партия комитеди үениң негелдезинге дүүштүр партийжи-организастаныг болгаш идея-политиктиг ажилдарны чорудуп, тодаргай хемчеглерни ап турар. Эде тургустунуушкунуң сорулгазынга дүүштүр ажил-херектин байдалы дээш СЭКП райкомунуң аппарадынның ажилдакчыларындан негелдени күш-телдирген. Неделя санында эртип турар темалыг аппарат хура-лынга харысалгалыг ажилдакчыларның неделя иштинде рай-комнуң календарьлыг болгаш ажилдакчының хууда ажил планнарын күүсеткенин дыцнап, анализти кылып, кылыр ужур-луг ажилдарны баш удур сүмележип турар. Мындыг хуралдар-ны эрттирип турарга, аппарат ажилдакчыларының бот-хары-салгазы бедидер, негелдези күштелир болгаш ажилдың күүсе-дини, сагылга-чурумун өскелерден негээринге улуг деткимчени болдуруп турар. СЭКП райкомунуң аппарадынның хуралынга чугаалажыр айтырыгларга хамааржып турар райкүүскомнуң болгаш районнуң агроулетпүр каттыжышкынының харысал-галыг ажилдакчыларын чалап алгаш сүмележип турар бис. Моон мурунунда чылдарда күүсекчи сагылга-чурум кончуг кош-как турган, бо чорукту ажып эртер дээш контролду улам күш-телдирген.

Партия райкомунуң кежигүннериниң болгаш кандидат ке-жигүннериниң активчи чоруун бедидер сорулга-биле оларның даңзызын көскү черде аскан болгаш оларның СЭКП райкомунуң пленумнарынга болгаш активтерге киржилгезин демдегледип

турар бис. Мооң мурнунда ышкаш конференциядан конференция чедир саналдаваан, комиссияларның ажылдарына киришпээн кижигүннерни тодаратпайн турганындан олар чүгле хуралдарга олуржуп эрттирип турганнар.

Районнуң партия комитеди партия эге организацияларының ажылынче чугула кичээнге салып, ында быжыглаттырган аппараттың харысалгалыг ажылдакчыларындан негелдени улгаттырып, неделя санында кандыг практиктиг дузаны чедиргенин айтырып турар. Мооң мурнунда жылдакчылар күш-ажылчы коллективтерге баргаш чүгле партия эге организациязының секретары-биле беседалажыр, доктаал-шиитпир бижииринге дузалажып турган болза, ам ол практикадан адырлып, бир хүн дургузунда ол коллективке ажылдап, ында ажылчыннар-биле, хөй-ниити организацияларының удуртукчулары-биле беседалажып ажылдаар апарган. Бо практика бисти чон-биле улам чоокшулаштырып, оларның-биле ажылдаарына таарымчалыг байдалдарны тургузуп турар.

Бүгү-ле ажыл-херектерге коммунистерниң авангардчы чоруун бедидер. Уставты хажык чокка сагыры дээш коммунист бүрүзүндөн шынгыс негелдени тургузуп, оларның отчеттарын, партийжи даалгаларын дыннап, характеристикаларын бадыладып, партия эге организацияларының ажыл-чорудулгазынче ханылап кирген.

Партийжи демократияны калбартыр, ону сайзырадыр, ажылдың ажык-чарлыг чоруун күштелдирери-биле кадр шилип алырын партия райкомунуң килдистери тус-тус коллективтер, ында актив-биле чугаалажып турары чаңчыл апарган.

Эрткен отчет-сонгулдалыг партия хуралдарына районнуң төп эмнелгезинде, районнуң саң килдизинде партия организацияларының секретарьларын бадыладыры-биле ийи-ийи кандидатураларны кириген болгаш хөй бадылаашкынны эштер З. Б. Салчак, С. С. Ооржак олар ап, коллективтиң коммунистериниң бүзүрелин чаалап алганының херечизин илередиң турар.

Ындыг практика чүгле партия организацияларында эвес, районнуң бүдүрүлгө коллективтеринде, хөй-ниити организацияларында бар. «Мөген-Бүрен» совхозтуң профэвилел комитединиң даргазын бүгү ажылчыннарының хуралына база-ла ийи-ийи кандидатураларны чажыт бадылаашкынче кириген түннелинде К. И. Успун сонгуттурган.

Ажыл-агыны дээштинг организастаарына ай санында тургузуп турарывыс районнуң чаңгыс аай календарьлыг планнары чугула черни ээлеп турар. Мооң мурнунда чылдарга ындыг планнар тургуспайн турганындан эрттирип турар хемчеглерниң дээштиң куду болуп, дакпырлаар, сонгаарладыр чоруктар

доктаамал болуп, хуралдарны, чыыштарны көвүдөдип, кол чугула сорулгалардан кижилерни чардыктырып, хүн бүрүнүн үүрмек айтырыгларын шийтпирлээринге өйлежип турган.

Долу бот-орулга-чарылгаже болгаш бот-акшаландырышкынче шилчийшкынни 1988—1989 чылдарда боттандыраарын СЭКП Төп Комитеди болгаш ССРЭ-нин Министрлер Чөвүлели доктааткан. Он ийиги беш чылдын арткан чылдарында районга социал-экономиктиг улуг ажылды кылыры негеттинип турар, ыччангаш чаа үндезиннерни болгаш принциптерни езугаар тургузар, эргижирээн, дөгөйленген, тапталган чоруктар-биле демисежир, чаа орукка хөй моондактарны болгаш бергелерни, боттанып турар хемчеглерни чедир билбес чоруктарны ажып эртери негеттинип турар.

Салчак МОЛДУРГА

ТӨРЭЭН ЧЕРИМ ДЕЛГЕМНЕРИ

1. Мөңгүн-Оваа

Бөдөй өг дег, куу аът баштыг ыяш оваа —
Мөңгүн-Оваа дүптен турган, ам-даа турар!
Бөдүүн арат чөнум ону сомнал, дагаан,
Мөңгүн-Тайгаа сүзүк кылдыр адап, алгаан.

Мугур биле Қаргының шаар бедии сында,
Булут, туман суйбап эртер богаазында
Бурун шагның тураскаалы оолак менээ
Бүргөг, каан-даа хүнде чаглак, девээ чорду.

Оваа эдээ, хөлегедө — хоюм, бодум
Ооң ишти, чыдында — бир оолдуг койгун,
Үстүндө аът бажы чалаан сыра будуун
Үгү ээлээн, удумзурап оар ийик...

Мурнум, артым, ол-бо талам — ажык делгем,
Буурул Мөңгүн, Ширээ, Шапшаал, Саадак — дөлем,
Ооргамда арай ажыт, Алтай чыдар,
Оранчокта, куду моол сын, хөл-даа илден!

Менги, хар, дош мыя-ла бо — соолаш кынныр,
Мээстен — чашпан, аргадан чук чыды кагар,

Буттар адаа, дөвүн өгнүн дүндүүн өттүр
Буруладыр шайлаан кижн олчаан көстүр.

Мугурумнун ыды, бедн — Мөнгүн-Оваа
Бук, дөс, четкер, сүнезин-даа суртаалдаваан,
Буян, чаян меңээ шаңнаан оран, чонум
Бурунгузун мөңгөжиткен — хинчээ-ле бо!

Буурул Мөнгүн эдээн базып, өдекшиткен
Бурун шагдан, ызыгуурдан өгбө, салгал
Мөөрүүн, хээрийн ак мал-биле шуглап чорда,
Мөңгүн-Оваам кажанда-даа черликшивес!

Мурнумдан-даа, артымдан-даа аалчым келгеш,
Буян, кежиң, бурунгуң чүл, көргүс дизе,
Мөңгүм-Оваам артыжыңга айдызаткаш,
Мөңгүм-Тайгам — меңгим чечээн сунун бээр мен.

2. Мугур-Аксы — ынакшылым

Ыры

Кудай шаары, булут шиштээн
Ак-Баш дүннүн шывын сояр,
Куш-даң уткүй ишкээр хемче:
«Амыр!»— дээнзиг, харап келир —
Мурнун дургаар
Мугур-Аксы
Буруладыр оттуп чыдар,
Ырак суурум,
Ынакшылым...

Ыржым өттүр инек эдер,
Ынаар, кайда, ыт-даа ээрер,
Ынчап чоруй, терге, чычаан,
Ында-мында чон-даа хайныр —
Буурул дандан

Мугур-Аксы
Бутка туруп, үүлө чаяар,
Ырак суурум,
Ынакшылым...

3. Мөңгүн уруу

*Б.-К. С.-ка
чырык сактыышкын-биле*

Айт-даа кулаа көзүлбээ дег,
Азын болур бораанныгда
Дүвү-харнын далайындан
Дүне тынкан сарыым-дыр сен,
Сарыым боорда,
Сагыш ышкаш,
Чаражым сен, Мөңгүн уруу!
Мөңгүн уруу,
Бөдүүн уруг,
Мөңгө йөрээл, салымым сен!

Карбангылаан эзир куш дег,
Хатка хөрээн доза салгаш,
Улдаан шуурган чалгындыва
Удур шымныр эрезим сен,
Эрес боорда,
Эдимге чоок
Эргимим сен, Мөңгүн уруу!
Мөңгүн уруу,
Бөдүүн уруг,
Мөңгө йөрээл, салымым сен!

Эңгиме, дош оранынга
Акташ болуп чаяаттырган,
Эргээ эвес, бергээ өскен
Амырагым, ырым-дыр сен,
Ырым боорда,
Ынакшылым,
Ындыным сен, Мөңгүн уруу!
Мөңгүн уруу,
Бөдүүн уруг,
Мөңгө йөрээл, салымым сен!

4. Библиографка сөс

Баштак аяны-биле

Биче шаамнын шүлүктерин
Бижип, шыгжап чорбаанымга
Миннип келгеш, карганган мен,
Мирит, багым коптарган мен.

Биеэ бо-ла найысылал.
Бистин Кызыл. Пушкин аттыг
Библиотекаа сургуул оолак
Бижип, номчуп ижиктим чоп?!

Билирим-даа, билбезим-даа
Библиотекарь угбаларга
Бижидип ап, номчуу, дужаап,
Бирден, каш ном элетпээн мен?

Бижээн чүүлүм парлаан солун,
Бир-даа сеткүүл эрттирбес бол,
Бижип алыр сагыш албаан —
Миридим ол, силенчим ол!

Бир шаа кээрге, канчап билир,
Бижээн шүлүүм херек дээрзин
Биргээр угаап четпээнимде,
Билдиртпейн-даа чылдар эртти.

Биеэ солун, сеткүүлдер ам
Бир каът бажын бедни четкен,
Библиотекарь угбаларым,
Билдингир-ле, пенсиялаан...

Бижээн чүүлүм, шүлүктерим
Бирден бир чок чыын аайлаан
Библиограф дег шынчы эшти
Билбес, көрбээн, тыппас-тыр мен!

Кышкы дээрни чалгын чарыц,
Кырлар хөртүүн дугуй кырлап,
Кызылдан бээр келген кысты
Кызыл-Хая, мен-даа утпас:

Ады безин башта артпаан
Аныяк шаам шүлүк, ырын,
Альманахта чүүлдеримни
Анаа шээжи болган кыс-тыр.

Бөдүүн, арай кенен-даа бол,
Биче шаамның аян-хөөнүн
Мөген-Бүрөн дыңнап орда,
Билдилиг кыс диргизицчик!..

Бодумну мээн бодумдан-даа,
Бодавыже, артык билир
Ындыг кысты дүжевээн мен,
Ынчан көрүп, танып алдым.

Автор мен деп, хупуразын,
Анаа көжээ ышкаш, ордум...
Библиограф кыс, оон бээр-ле
Бир-ле чаян, ыдыым болдун!

5. Аян-тээлеп чорбас бис бе!

Баштак-сылдак

Чаражынны шайга кайын орнай бээр мен,
Чажың орта аът-даа кайын өртей бээр мен,
Чалынынга бүдүү чыннып, чылыгыксааш,
Чанындыва чызаалаксаар, сыңныксаар мен.

Изиг эъттиг, чүрээ оттуг, чоок сен чорда,
Идер-чалыым электен-пе соолдурбас мен,
Ийи катап кижичерге тыптыр эвес,
Ийинге кээп кыстынза деп сеткиир-даа мен.

Салым аңгы, чоогу хамаан, сагыш айда,
Чалы кижичалы кижээ эш, соот ыйнаан,
Чангыс, бот деп аңчыг сөстөр дыннаар орну,
Чажыт-даа бол, аян-тээлеп чорбас бис бе?

6. Тээлиниң сесерлинде

Дондук-оол Тойбухаага

Бай-Тайга барып баскан,
Тээлиге кээп тепкен кижичерге
Те, сыын, кошкар, хулбүс, буурну
Парыгындан эскерип каар.

Хыйыртап, чер үскен, эшкен
Сарлык, инек бугалары
Чааргап, мөөрөп, шураарынга
Кыжанган дег, сүрлүг турар.

Малдың бажы, аңның ыды
Қанчап мында моорлап келген?

Кайгамчык тоол ораны бе?
Бай-Тайганың байы ол бе?

Харлыг сындан, эзим аалдан
Барып, ис-даа кезивенер,
Кайы-бир тоол оранындан
Баажы, хары дилевенер.

Дужуңарда, ырак эвес
Дура, Көп-Сөөк, Кызыл-Дагга
Чорук кылып чеде бергеш,
Чонар-даштын изин көргөр:

Ховар шевер Тойбухааның
Кожуун чарты салгалының
Салаа-сайгыт, угаанындан
Чаяаттыңан ан-дыр, мал-дыр!

Владимир СААРЫМБУУ

НАЙЫРАЛДЫҢ БЕЛДИРИ

Шуурган хады сыгыргылаан
Шуглак-дөжээ менги-даа бол,
Каргы уну кадар оыттуг,
Кадат малы арбын оран.

Ак-Баштыгны баштай көргөш,
Авам, ачам өөн сактып,
Аккыр энчек өрегезин
Ажок топтап магадаан мен.

Кадыг-дошкун бойдузу дээш
Хөөнзүревес, ундаравас
Каргы чону эрес улус —
Хөглүг-омак, баштак чанныг.

Хайы ырак, кызыгаар бол,
Каргы дээрге, белдир чер-дир.
Ажыл-ишке чарыш салган
Найыралдың доңнаш чери.

Алыс шаандан кожа чурттаан
Алтай, казах, тыва, моол чон
Арт-сын дивес аалдажыр,
Нары-шээр чок хөөрежир.

Казбек, Памир бедик-даа бол,
Қаргыга сен чедип көр даан:
Арыг агаар, эвилең чон
Аалчы сени куспактаптар.

* * *

Қадыр чайып, долгай аарак кезип чор мен,
Қараам уунга бир-ле чүве кызаш диди:
Сарыг меде аразындан кызыл чечек
Саглаш дигеш, ооргаже кээп ушту.

Сөөскеннің бүрүзүндөн борбак шалың,
Қарак чажы төгүлген дег, кылаш диди.
Сөгедектей олурупкаш, көрүп ор мен —
Қанчап сени эскербейн барғаным ол.

АЛДЫН ЧАЙ

Дүштеримде чашкы шаавыс чуруттунуп,
Дүне безин хүндүс ышкаш көзүлгүлээр:
Черниц кыры базар аай чок — чечек шыпкан,
Челээш кырлап, сенче базып орап-дыр мен.

Шалың болуп ойнап хуулган херелдерни
Адыжымга дозуп алгаш, сенче сундум.
Арның кызып, дидим эвес менче көрдүн:
Чажыртынмас ынакшылдың оду хып тур.

Чүрээвисте уттундурбас алдын чайнын
Аас-кежик, салым-чолду ужуктап каан,
Чүден артык хуулгаазын тоолзуг хүнүн
Аккан хем дег шуушкан чылдар балай албас.

Саая МАЙНАК

ЭРИЙ БЕРБЕС

Чагган чаш хар черниц кырын шуглап алгаш,
Чайырлаан дег, аккыр өң бооп чайынналды.
Айдың дээрден бурулаштыр кыландыржып,
Арнымга кээп, шывайлыккаш, эрип туру.

Сырын безин сыг-даа дивес ыржым дүне
Сылдыс караа чивендиржип чырып келди —
Куштар үнү чангыланган хөглүг час кээп,
Куспактапкаш, чаактарым ошкай берди.

Сеткилимни дүвүреткен шак бо дүн дег,
Черим-уям, чонум-чүрээм, чалгын ырым,
Төрөөн чуртум — Россиям, даглыг Тывам
Төлү менээ чагган хар дег, эрий бербес.

САКТЫШКЫН

Шыпшын, оожум аяс дүне дээрниц тиинде
Сылдыстарның карактары хып-ла туржук.
Чалгыгларда дээрбек айның сүт дег чырыы
Чайынналып, бырланнарга челээштелчик.

Өртеп алган аъттарывыс — танныылывыс,
Суглуктары, конгулуур дег, кынгыражыр.
Сугнун даажы үнүн тыртып, шимээн-даа баар,
Өйлеп-өйлеп чалгыглары сымыранчыр.

Карангыда сылдыстардан артык чидиг
Карактарың, чалбырааш дег, чырып туржук.
Чүрээвистиң баар ажыыр дүвүрели
Чүдөң артык өрттенип, хып тура хончук.

Чайгы дүннүн ээлдек, чымчак куспаандан
Чарлыр хөөн чок куспактажып олуржук бис,
Агарган даң херел чажып чайнай бээрге,
Аъттарывыс чанывыска оъттап келчик.

Эртенгинин ыры-шоору динмирээрге,
Эргим чернин куспаа бисти салывыткан —
Амыдырал эжин ашкан хүнче уткуй
Аъттарывыс чарыштырып халдыпчык бис.

Кара-оол УСПУН

АЖЫЛ СООНДА

Хөлөгелер чаптып,
Хөглүг иш-даа намдап,
Одардан мал чанып,
Орай кежээ дүшкен.

Ындыг ыржым өйде
Ыжык бир-ле черде
Оол биле уруг
Онза хөглүг орган.

Чүректери чалы,
Чүден дынзыг соккан.
Эриннери дегжип,
Эргеленчип орган.

* * *

Аалдар чаны дөргүнекке
Аңгыр төрүүр уя турган.
Дөскелчоктар ону көргөш,
Төдү үрөп узуткап каап.

Төлүм дээнде, чүү-даа кончуг,
Дөргүнге куш чылдың келир.
Уя туткан черинге кээп,
Уярадыр эдип орар.

* * *

Өскөн төрөөн чер дег,
Өске чүнү кижиге тывар?!
Аарыг биле өлүм дег,
Айыыл черле кайын турар.

Айлаңмаа ДОНГАК

КАРАКТАР

Каттыраннаан карактарны дилеп чор мен,
Катап база көрзүмзе деп күзөп чор мен,
Хоюг чымчак херелинге чылынза деп,
Хондур-даа бол, дүжөп туруп бээр-дир мен.

Хөрлээленген чалар отка деңнексээр мен,
Хөглүг боорга, сылдыстар дег кайгаксаар мен,
Чалы шаамнын изиг-изиг чалыны бооп,
Чаагымны ошкай бээрге, таалаар мен.

Қара-кара карактарым ырым болуп,
Катап база дужуп келем, хоруvas мен,
Мөңгүннелип, кылаңнашкан дамды чаштар
Мөндүш дигеш, чуглуп батса дозуп аар мен.

* * *

Чүгле
    шакта эжиң болур - -
Чүрээң
    силен дилги-дир сен,
Чангыс
    бодуң тогдунганда —
Чагы-дыр сен,
    шимчээр уг чок.

ХАРАГАН

Даглыг черниң чечээ-дир мен,
Далдарал чок туруштуг мен.
Дошкун черниң үнүжү мен,
Доңарымны билбес-тир мен.

Дазылдарым ханы, быжыг,
Даянгалың турултар мен,
Хар-даа, чаъс-даа чагза чагзын,
Камгаланыр тенним чидиг.

Хая-дашка, хорум-сайга,
Кашпал хемге, ажык-ховаа,
Чуртталгага ынаам күштүг —
Чулук тыртып үнүп кээр мен.

Адыг-Түлүш БЕГЗИ

ТООЛАЙЛЫГ

Кедээзинде чалымнарда
Кезек чунма маңнашкылаар,
Ангор өшкү, сарлыктары
Аяар оъттап, көжүп чоруур.

Түмзе биле Тоолайлыгнын
Дүшке кирер кашпалдарын
Ында-хаая сактып келгеш,
Ырым-шоорум киткеп үнер.

Тоолчургу Тоолайлыгда
Домакташкан малчыннарныч
Ыры-шоору ырактан-на
Ындынналдыр дынналы бээр:

«Чараш-Даштын бажынайдан
Саарлып баткан Тоолайлыгны
Чаңгыс катап көрзүңзе сен,
Чаражыңга дөмейлээр сен».

♦

Муза САЛЧАК

ДАГДА СУУРУМ

Эткен инек, ырлаан дагаа —
Эртенги суур ынчаар оттур,
Ээлери — бай, тодуг-догаа:
«Элт, сүт-даа элбек!»— дээнзиг.
Малда бак чок,
Бар-ла турзун, бай-ла болзун!

Дангаар эртеп одунган чон
Танды эдээ делгемнерже —
Дашкаар, ишкээр шыннааларже:
«Тарааже!»— деп кыйгыржырлар
Тараа, ногаа
Далайланзын, дагланзын-на!

Эртежилер-биле кады
Эгин, холда сумкаларлыг,
Элээди чаш онза ырлыг:
«Экии, школа! Экии, башкы!»
Эртем-билиг,
Эртин дег нептерезин!»

Дээрни, черни эргилдирген
Демниг иштиң дыжы келир —
Делегейни дескиндирзин
Телевизор «хамнап» үнер.
Дагда суурум —
Тайбың суурум тамчыктанзын!

КЫМЫСКАЯК

«8» деп сан дег, үзүк-боолук,
Шергини дег, «мыйыс боолуг»,
Кызыл-хүрөң, кара-чокпак,
Хымы, хымы, кымыскаяк.

Кылымал өө үт, хос санай,
Кылаштаарга, базым санай,
Кыймыннашкан маңы саяк,
Хымы, хымы кымыскаяк.

Кызыгаар-даа херексесес,
Кым-даа ону санап четпес,
Кылаң дээрге, хүнге ынак
Хымы, хымы кымыскаяк.

Ааста чүгү бодундан аар,
Ажылгырын кижигайгаар,
Кымдан бичии кайгалбаяк —
Хымы, хымы кымыскаяк.

Зоя ДОНГАК

БИЧЕ ЧАШТЫҢ ХҮЛҮМЗҮРҮҮ

Ырак-узак Аспатыдан
Ыглаан-сыктаан, эъди изээн,
Алды айлыг уруун туткан
Ава кижигай эмчээ келген.

Бичии уруг хире-хире
Эриннери көргилеп,
Эгиш-тыныш улам дендеп,
Бирде-бирде дембээрээр-даа.

Эмиг эммес, кузар, тыртар
Элээн болгаш чөдүргүлээр —
Демги чаштын иезинге
«Дегдирген» — деп, эмчи сөглээн.

Амды чаштын амы-тыны
Алдырбастын кыры келген,
Ие биле эмчилери
Ийи хонук карак баспаан.

Эмнөр салып, ханны кудуп,
Эмнээн соонда, медел кирип,
Тыныштаары оожургап,
Тыртар аары шуут читкен.

Иезиниң эмиин эмип,
Ийи чаагы долбанналып,
Авазынче уруг көргөш,
Арны чазык хүлүмзүрээн

Сылдысчыгаш

Елена БАДЫ-МӨНГЕ

СОЛДАТТЫҢ АВАЗЫ

Ол чайып ачамның угба-честези сугга дыштанып чайлаан мен. Школада өөредилгем доостурга-ла дораан чорупкан мен.

Честем тудуг бригадири, угбам фермада инек саап турар. Совхозтун бир салбырында улус болду. Олар менден ийи класс өрү Андрей деп оолдуг. Дөрт харлыг бичии уруу садикте. Андрей акым-биле дыка найыралдажы берген бис. Ойнаарывыста-даа, аар-саар ажыл кылыр дээнде-даа үргүлчү кады демнежир. Угбамның инек саап турар фермазынга бо-ла маңажып чеде берген турар бис. Анаа каяа көрүп турар боор. Бир-ле ажылды кылып, дузалашкан турар болдур бис ийин.

Угбам эртен, ажылыңче чоруурунун мурнунда, бодунун инээн база саар. Кежээ база саар. Дыка-ла чай чок чорду. Бис Андрей-биле эртен эрте тура халааш, ол инекти суурнун кадарчызынга хүлээди бээр бис. Ынчаар эрте туруп чораан эвес мен. Баштай берге-ле чорду. Оон анаа апарган мен. Акым шуут чаңчыккан кижиге болду. Оон-на ачызы болган боор.

Бызаазын өртеп, одарладырын база хүлээнин алдырыс.

Бир-ле кежээ, инекти угбам саап кааптарга, ону кажаалап кагдывыс. Бызаазын база. Ажылывыс дооскаш, чемненип олурган бис. Честем оргаш, мынча дидир:

— Кожавыс Дарый кадайның оглу Олегтен бистиң бригадыска чагаа келди. Артында-ла Афганистандан дивес силер бе!

Угбам олургаш, улажып кагды:

— Чоокта чаа шериг чоруткан кижиге харын. Олег кончуг бүдүштүг оол чүве. Чамдык оолдар дег авамның чаңгыс оглу мен деп чассыңнава-даа. Арага-дары безин ишпес. Институтка

өөренип турда ачазы машинадан чайылгаш, чок апарган болбас ийикпе, хөөкүй. Тудугжу ашак. Авазы база кады чораан. Хөөкүй кадай кемдээш, дыка үр аарып чытты. Олег авазын азыраар дээш, бот-өөредилгелиг өөренип турар болгай. Ол-ла институтунда. Авазынга дузалашсын дээш, районнуң шериг чери Олегти шеригге баарын шала сонгаарладын каан дээр чораан. Ынчангаш ол бо чылын шеригге барганы ол-дур.

Честем дыннап олура база улашты:

— Томаанныг-даа оол харын. Школага ажылдап турду чоп. Оон чайгы дыштанылга эгелей бээрге, бистиң бригадавыска кирип алды. Авазы дыштанып ал дээрге-даа ынавады. Шериг чоруурун билгеш, авазынга ам-даа бичии дузалажыптар деп бодааны ол боор. Бистиң бригадавыска кирип алгаш, чайны өтгүр ажылдады. Афганистанче эң төлептиг оолдарны чорудар чүве дижик. Олегти шилип алганы таварылга эвес. Чагаазын дораан харыылаар диштивис. Бригада кежигүннери шупту ат салыр бис. Чүглө чагаа бижири-биле кызыгаарланмас бис. Олегтин кылып турган ажыл үлүүн шуптувус кылып диштивис. Ол дээш ажылдап алган акшавысты Олегтин авазынга берип турар деп дугуруштувус. Даарта хурал кылыр бис.

— Мен чүге анаа олурап мен. Олегтин авазының инээн сагжып, бажыңының ажылынга дузалажыр мен. Мооң мурнунда чамдыкта база барып-ла турган кижини мен. Инээн сагжып берип-даа турдум. Ам үргүлчү барып дузалажыр мен. Хевиндаа чуп бергей мен — дээш, угбам честемден чыда калбайн дээн ышкаш, чугаалай-дыр.

Мен дегийт-ле мынча дидим:

— Бис Андрей-биле канчап анаа халчып турар бис. Ол кадайның инээн, бызаазын ажаажыр бис.

— Шынап-ла ынчаалы — дээш, Андрей ана амырай берди.

— Олегтин авазы сегий-ле берген дээш, көрүп олураарга кайып боор. Шериг барган оглу авазынга сагыш човавас кылдыр үргүлчү дузалажып тураалынар харын — деп, угбам ам-даа чугааланы-дыр. — Ону чоктатпаалынар. Мен-не шыдаар мен.

— Бис база чонган деп бис. Көөр-даа силер, угбам — деп дегийт-ле сөглөдим.

Честем база чыда калбайн-дыр:

— Төрээн чуртун камгалаары, шериг албанын эрттирери — эр кижини бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези. А Афганистанга баргаш шериг албаны эрттирери — кончуг харыысалга болгаш бүзүрел. Афган чоннуң тайбын чурттаар дээш туржуп турар чөптүг херээнге акы-дунма дузазын көргүзерин совет кижилер боттарының интернационалчы хүлээлгези деп көрүп турар. Аф-

ган чоннуң маадырлыг демисели удавас тиилээр-даа. Афган черге тайбың туруптар. Афган чон-биле бистиң найыралывыс улам быжыгар.

Дүне артында Олег дүжүмге кире берип-тир. Школавыска чедип келген турар. Бистиң-биле ужурашкан турар болду. Менче көргөш, хүлүмзүрүп-даа каар. Оттуп келиримге дүжүм болду. Угбам, честемге чугаалаарымга эки дүш-түр дидилер.

Андрей биле мен-даа туп-тура халааш, чунуп алдывыс. Оон Олегтиң авазының бажынынга чедип келдивис. Угбам ол кадайның инээн кажазының чанында саап олур. Демги кадай угбамның чанында хөөрөп тур. Чагаа тудуп алган. Оозун катап-катап номчаан. Өөрээнин канчаар боор! Оон менче көргөш, айтыра-дыр:

— Айтырар дээш-ле уттуптар болдум. Бо кымның оглул?

— Кызылдан келди. Дунмамның оглу-дур ийин. Буян деп кижини. Дыштанылгазын маңаа эрттирер дээш келгени ол-дур ийин — деп, угбам харыылай-дыр.

Кадай менче кезек көрүп алган тур.

— Шын кылган-дыр сен, оглум — дей-дир.— Төрелдери-биле аргыжып чоруур болза эки харын. Көдээде агаар база эки. Долгандыр арга-арыгның магалыын көрбөс силер бе. Эки дыштанып ал, Буян.

Кадай оглунуң чагаазын номчуп көрөм дээш, менче сунду. Номчуп доозуптарымга, айтыра-дыр:

— Чс, кандыг-дыр, Буян? Солун чагаа-дыр бе?

— Эки чагаа-дыр, кадам — дидим.— Эш-өөрүнүң хөйүн ала. Орус, казах, кыргыз, украин дээш кандыг-даа нация улус бар.

— Олар шупту мээң оглумнуң эштери ышкакжыл. Ынча ден бижип каан-дыр көрбөс сен бе. Чангыс өгнүң оолдары дег, найыралдыг тур бис деп каан чорду.

Солдаттың авазы оглунуң чагаазын суйбап-суйбап, тону-нуң карманынче суу алгаш, чугаалай-дыр:

— Силер чүге мындыг эрте тургулап келдиңер, оолдарым?

— Силерниң инээңерни өөрүңге сүрүп аппарып каар дээш келдивис. Моон сонгаар эртенниң-не ынчаар бис. Бызаазын база.

Олегтиң авазы баштай ынатпайн пат болду. Оон катап-катап дилеп турарывыска чөпшээрелипти.

Ол хүнден эгелээш, Олегтиң авазының инээн угбам сугнун инээ-биле катый сүрүп чедирип турар апарган бис. Суурнуң инектериниң кадарчызынга хүлээдип бергеш чедип келир тур-дуvus. Оон бызаазын өртеп каар, азы өске бызааларга кадып

каар бис. Кежээ уткуп ап турдуvus. Инектерни база ынчап турган бис. Инек бисти таныыр апарган. Бызаазының чаптанчыын канчаар боор! Чараш-даа. Ийи кулаа ак. Хөрээ, кудуруу база. Чогум боду шилги. Силии аажок. Бызааны Ак-Кулак деп адап алдывыс. Үргүлчү ынчаар кыйгыларывыска харыи-даа атсына берген. Кудуруун чайып-чайып, өөнейндир эдип, бисче уткуштур маңнап кээр. Чанывыска келгеш, кегженип, бажын чайып тургулаар. Ооң мойнуу, ооргазын суйбап, бичии ыяш-биле дырбаарывыска амыраары хөлчок. Биске өөрени-даа берген. Бис база аңаа чаңыга берген бис.

Мен Андрей акым-биле чүгле инек, бызаа сүрүп турбаан болдур бис ийин. Оларның кажазының иштин база аштап, арыглаар турдуvus. Чаңчыкпаан хоорай кижизинге баштай берге-ле чорду. Оон өөрени берген мен.

Суг узарын база хүлээнип алдывыс. Ыяш чарып берип-даа турдуvus. Ону колдуунда Андрей чарып турду. Холуң, будун балды-биле хап алзынза канчаар боор дээш, мени эгезинде ынатпайн турду. Чүү-даа болза улуг кижии ол чарарга, мен чарган ыяшты чый салып, бажыңче кирип берип турдум. Ынчап тургаш, ыяш чарарын өөренип алган мен. Авазынга одаар ыяшты оглу хөйну белеткеп каан чораан. Бис чүгле чарып берип турганывыс ол.

Солдат акывыстың авазы биске өөрүүрү аажок. Ажылывыс доозуптарывыска чемнениңер дээш, бо-ла албадай бээр. Ынавазывыска ажынар дей бээр. Ам канчаар чемненип алып бис. Улуг кижиниң сеткилин канчап хомудадыр боор.

Ийи бажыңга чемненип тургаш, мен харын семирий берген болган чордум. Ооң кадында Олегтиң авазы биске чаа сагган сүттү ыяап-ла ижиртир. Кежээ угбам тарак база ижиртип каар. Мен ынчан бистиң клазывыста бир семис оолду сактып келдим. Оолдар ону бо-ла «семис колбаса» деп кыжырый берген турар чүве. Шуптузу кайыын ынча дээр ийик. Кыжырымак каш оолдар бар чүве. Олар болбас ийикпе. Мени база ынчаар шолалай бээр ирги бе дээш, бүдүү сагыш аарып, сестип турдум.

Бир-ле хүн инек кажазы аштап турган бис. Андрей-биле кады. Доозуп турувуста бир аныяк орус уруг каш оолдар эдертип алган кел чор. Олегтиң авазы ынчаң база бистиң чанывыска турган чүве.

Ол уругну көрүп каапкаш, кадайның өөрүүрү аажок:

— По-ок, бо чараш уруум база кел чыдыр ышкажыл. Ам чүну кылыр бис дээр ирги — дей-дир.

Демги уруг бистиң-биле мендилешкеш, ол кадай-биле харын-даа тывалап чугаалажы берди. Элээн тывалаар болду.

Чазыы-даа хөлчок уруг чорду. Бисче көргөш, мынча дидир:

— Өдекти аштап каапкан-дыр силер ала? Бо оолдар суур-
нуң комсомолчулары-дыр. Өдек аштаар дээш келген. Ынчаарга
бис ам бо кырган-авайга ыяш немей белеткеп берээлинер. Ыя
ында бичин куу чудук көрүп кагдывыс. Ону чууп эккээли —
дээш, демги оолдарны эдерттип алгаш, чорупту.

Олар чоруй баарга, Дарый угбай мынча дидир:

— Бо суурда чаа башкылап чедип келген кыс бо. Мээң
оглум-биле кады школага ажылдап турду. Аныяк кижидир.
Башкы училищезин дооскан дээр чораан. Эге класстар башкы-
зы. Меңээ бо-ла чедип кээр чүве. Суурнуң аныяктары-биле
найыралды аажок. Дузааргаа хөлчок. Хевимни бо-ла чуп
кааптарлар-дыр. Арта базып бээр. Сонгам пөзүн арыг чүвени-
ле чуггаш, азып бээр. Кандыг кончуг бүдүштүг кызым ыйнаан.
Ам арта бөдүүн, кежээ. Ажырбас дээримге-даа ынавас-тыр.
Мен бир катап Олегтен чагаа алгаң хүнүмде база келди. Мен
база чагаа алдым дээр чораан. Афганистандан. Өөрүүрү-даа
хөлчок. Орус улус черле магалыг чон бо. Дузааргак, буянныг.
Бо кызым оглум-биле кады ажылдап турган болгаш ыңдыг
ыйнаан. Черле ыңчаш, аныяк улусту канчап билир. Таныжып-
даа турар чүве ыйнаан. Кыс-даа эки-ле кижиди. Авам, ачам бө-
дүүн, ажылчын улус дээр чораан.

Солдаттың авазы ыңчап чугаалап турда, демги оолдар
чудук чууп эккел чорлар. Башкызы кыйында кылаштап чор.

— Ыяжым ам-даа бар-дыр. Соонда болгай аан — дээрге-
даа чудуун демги оолдар хирээлей берди. Бажың чанынга чыт-
кан ийи узун хирээни оолдар тудуп алдылар. Балды чүгле чаң-
гыс болду. Бис акым-биле халчып чоруткаш, угбам сугнуң бир
балдызын эккелдивис. Дөрт оол ээлчежип тургаш, хирээлээрге-
ле, артканнары ыяшты токпактай оонактап турдулар. Андрей-
биле мен оларны чыскаай салып дузалаштывыс. Олегтиң ава-
зының өөрүүрү хөлчок. Четтирдим дээш кижиди бүрүзүнүн холун
тутту.

Байырлажып чоруп тургаш, демги башкы мынча диди:

— Келир дыштаныр хүнде бажыңыңар чугайлаар бис. Ын-
чан суурнуң комсомолчу кыстары келир болдулар. Чугайны
тып алыр бис, ажырбас.

Узун чай-даа эрте бергенин эскербедим. Дыңнап турары-
выска, Олегтиң авазының бажыңыңа чүгле школа башкылары
биле өөреникчилер, комсомолчулар эвес, харын суурнуң дар-
галары-даа кээп турар болду.

Районнуң шериг черинин даргалары база кээп чораан-дыр.
Ынчалза-даа бис бодувус ажылывыс үргүлчү кылып турдувус.

Бир кежээ Олегтиң авазынга ыяш кирип бергеш, чедип келиримге, ачам чедип келген олур. Мени көрүп кааш:

— Эки-ле дыштанган хире-дир сен, оглум — дидир.— Чаактарың арта кызыл-кызыл. Семирий-даа берип-тир сен. Арыг агаарга дыштанып, ажылдаарга ындыг эки чүве-дир, көрбөс сен бе, Буян. Ам чанаалы. Қаш хонгаш школага өөрөдилген эгелээр болгай. Белеткениң ал. Эртеңги автобус-биле чоруптаалы.

Өөрөдилге эвес болза, ам-даа туруксаарым, Олегтиң авазынга дузалажыксаарым аажок болду.

Эртең эрте тура халааш, Андрей-биле кады демги кадайның бажыңыга чедсе бердивис. Байырлажып алыр дээш аан. Олегтиң авазы хөлзей-ле берди. Бичии мана, үдөп каар мен-даа дээр. Мен оон үнө халааш, кажаа иштинде инекке бардым. Ону суйбап, мойнун дырбап кагдым. Оон шилги бызаамда келдим. Көгженип чыдыр-ла. Мени көрүп каапкаш, туруп келди. Оон думчуун, мойнун, ооргазын, кудуруун суйбап-ла тур мен. Бызаа менче көрүп алган шөлээн көгженип, менээ өгөнип каап тур.

— Кыжын база чедип кээр мен, Ак-Кулак — дидим.— Оон келгеш, база мойнун суйбап, сиген каап берип турар мен. Эки оыткарып, кадарар мен. Мени чоктава. Эки тур.

Угбам сугга чедип келгеш, чемненип олурумда, Дарый кадай бо кирип келди. Холунда сумка тудуп алган. Ачам-биле мендилешкеш, чугаалашты. Мени-даа мактай-дыр.

Ачам олургаш, чүгле мынча деп кагды:

— Пионер кижини ынчанмайн канчаар.

Оон демги кадам сумказындан бир бичин хап уштуп эккелди. Ында чөкпөк бар болду. Чаа баскан быштак-даа берди. Аванга сартыктаар сен — дей-дир. Адак соонда хураган кезинден даарап каан чени чок бичин хөрөктээш сунду.

— Олегтиң бичиизинде кедип турган хөрөктээжи-дир ийин — дидир.— Сеңээ белекке берейп дээш чаа додарлап кагдым. Арыг чүве. Лыжалап кедер сен, Буян. Чайны өтүр менээ дузалашканың дээш, четтирдим, оглум. Олег чедип кээрге, кады ойнаар сен. Бөмбүктөп ойнаарыңга хөлчөк ынак кижини. Шериг барган кижини үр-болур эвес. Ол кээп турда, ыяап-ла чедип келир сен.

Белек сунарга эпчоксунарым-даа аажок. Бичин дуза каткаш, ындыг улуг белекти канчап алыр боор деп бодааш, ынавадым.

— Кыргыз-авазының белээнден ойталавас чоор — дээш, улус оон-моон чугаалаарга, ам канчаар боор, солдат акымның авазының сеткилин хомудатпас дээш, демги хөрөктээшти ап алдым.

Ачам биле мени Олегтин авазы, угбам, честем, Андрей суглар автобус доктаар черге чедир үдээш, ооң иштинге кирил олурупкаш, чоруптарывыска ам чанып чоруптулар.

Владимир СЕРЕН-ООЛ

БЕЖЕЛЭЭН БИС

Беш салааның ыры

Бежелээн

Ыраажылар эвес бис,
Ынчалзажок ырлыг бис.
Чажырбас бис адывыс —
Салаалар деп улус бис.

Куштар, хемнер шуптузу
Куюм ырлыг болганда,
Холдарда беш салаалар
Кожан ырлыг болгай-ла.

Матпаадыр

«Дагыр эргек болган чок,—
Тала тыртар» дивенер.
Матпаадыр деп шолалыг
Маадыр, тырын мөге мен.

Турум, хөнү сынымдан
«Тулган!» деп сөс билдингир.
Улус мени хүндүлөп,
«Улуг-Эргек» дижирлер.

Бажы-Курлуг

Чаржынчыгны электеп,
Чалданыш чок айтыптар,
Мажы базар эреспей —
Бажы-Курлуг бодум мен.

Чованчыглар боданзын,
Согун ышкаш чидиг мен.
Арат чонум ынчангаш,
Айтыр-Салаа дижирлер.

Ортаа-Мерген

Одуруглай турупкаш,
Ортунарже көрүнер.
Ортаа-Мерген акыңар —
Оранчоктаң көскү мен.

Баян ойнай бергенде,
Баскыштарда ырак чок.
Балды сывы тутканда,
Магадылыг узун мен.

Уваа-Шээжек

Уран-нарын кылыглар,
Угулзалар сырыңтар.
Улуургавас, мактанмас
Уваа-Шээжек шевер мен!

Хомус ойнай бергенде,
Ховар дирткен хөгжүмчү —
Алдын, мөңгүн билзектиг
Амыр эвсс уруг мен.

Сый-Бычык

Олут орбас, шимченгир,
Ону-мону кылыптар —
Хеймеринер уттушкаш,
Хей-ле хөлзеп турбанар.

Беш-ле салаа бичези,
Бергелерге эрези —
Сыным чинге шевергин
Сый-Бычык деп аттыг мен.

Шупту

Дөгеревис бөлдүнчүп,
Төрелдежип каттышса,
Шупту демниг алышкы —
Чудурук, мон докпак бис.

Чамбы-диште салаалар —
Сая-сая күчүлөр.
Черивисти чемгерип,
Чечектептер ишчилер.

♦

Осур-оол МОНГУШ

ДАМЫРАГЫМ

Шыргайлардан сыстып үнгөш,
Шылырткайндыр чыраалыктаан,
Чыдын чытпас кежээкей дег,
Шылагзынмас дамырагым.

Судактардан шурап баткаш,
Шулурткайндыр чулчургулаан,
Судалымче шуушкан хан дег,
Суларавас дамырагым.

Чайын соолбас, кжын донмас,
Чайтыгайндыр ырлап чыдар,
Чуртун, чонун кагытпайн
Суксушаткан дамырагым.

Чедер черже четкижеңче
Челижинни шеглетпес сен.
Шапкын хемче киргижеңче
Саягыңны соксатпас сен.

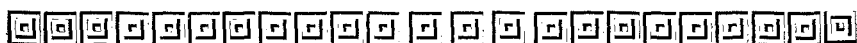
ЧАПТАНЧЫГ ЧАШ ЧАРАШПАЙЛАР

Чаңы, сөзү көстүп келген
Чаштар көрүп, чаптап ор мен.
Сагыжымдан адырылбас
Чаптанчыглар бо-ла болгай.

Чаактарын көөрүмге,
Саржаг куткан сыңыйлар дег,
Боп-ла борбак бөмбүк ышкаш,
Бопугур-ла хоюг, чымчак.

Авай, ачай диген сөзүн
Адыр кулаам таалап дыңнаар.
Аажы-чаңың, солун ойнун
Ала караам магадап көөр.

❖

Сөөлгү чогаалдар

САЛЧАК ТАМБАНЫҢ СӨӨЛГҮ ЧОГААЛЫ

Салчак Өдекеевич Тамба бо хүннерде дириг чораан болза, ол таптыг 70 харлыг турар. Шүлүкчү, прозачы Салчак Тамба бодунуң чогаадыкчы ажил-ижи-биле тыва литературага ханы истерни арттырып каан. Ооң шүлүктери, «Доңгада кадык» деп тоолу, «Мөңге кижии» деп шүлүглели, «Амыргалаар» деп тоожузу номчукчуларның болгаш литература критиказының бедик үнелелин алган. Салчак Тамбаның чогаалдары тыва литературада онзагай черни ээлеп турар. Ооң шүлүктери — чоннуң ынак ырлары апарган.

Салчак Тамбаның чогаадыкчы ажил-ижи Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында эгелээн. Чогаалчы хөй чылдарның дургузунда республиканың солун черлеринге ажилдаан. Ооң күш-ажылчы намдарының эгези — көдээ ажил-агый-биле холбашкан. Салчак Өдекеевич 30 чылдарның төнчүзүндө Даг-Алтай автономнуг областың Ойрат-Тура (амгы Горно-Алтайск) хоорайга зооветтехникум дооскаш, кезек чылдарда мал эмчилеп ажилдаан.

Чогаалчы амыдыралының сөөлгү чылдарында Даг-Алтайның зооветтехникумунга өөренип турган тыва оолдар-уругларның дугайында тоожуну бижип эгелээн. Ынчалза-даа аар аарыгның уржуундан ол тоожузу төндүрбээн. Эргим номчукчу, чогаалчы Салчак Тамбаның сөөлгү чогаалы-биле силерни таныштырар-дыр бис.

ААЛЫМ БИЛЕ ЧУРТУМ БОЛГАН

Кирилде орнунга

Тыва бижик чогааттынга-ла алды чылдын нүүрү бооп бар чораан чүве. Улустун, ылаңгыя аныяктарнын, эртем-сургуулче чүткүлү мырыңай дендии турган.

Соңгу чүкче сургуулдааштың,
Чоруу чогаан чанып-ла кээр.
Чоруу чогаан чанып келгеш,
Чонун, чуртун баштай-ла бээр.

ССРЭ-же сургуулдааштың,
Чедип-ле кээр, чанып-ла кээр.
Чедип келгеш, чанып келгеш,
Черин-чуртун ээлей-ле бээр.

Санаар санның угаанынга
Шалып, дүрген өөренили.
Саңывыстың бүгү херээн
Сайзырадын алыылыңар...

Ханалыг өг иштинсйге
Кайгап, чадап оргаш канчаар.
Кап-ла кара чычаан мунгаш,
Халырт кыны бээр-ле мен...

Ол душта өөредилге черлеринге кирер кижилерниң дооскан клазын шынгы сагывайн турган. Кол удуртулга болдуруп турган чүүл — өөредип чорудуп турар кижиниң арат ангы-ызыгуурун барымдаалаар, ооң хөй-ниитиниң херээнге идепкейлиин, угааннын база эрес-шоваазын көөр турган.

Бистиң бо хүннеривисте ышкаш, өөредилге черлеринге кирер кижилерниң аттестаттарын ажып көөр, оларга кирериниң шылгалдаларын дужаадыр, харын-даа конкурстуг шылгалдаларны чарлаар арга чок турган. Чүге дээрге, ынчан дооскан класстыг кижилер кончуг ховар турган. Ынчалза-даа мандат комиссиязы сургуулдадып чорудар кижилерниң аңгы-ызыгуурун ылап хынап көөр турган.

Бо тоожу бистерниң, сургуулдарның омак-хөглүг, чырыткылыг, ынчалза-даа дедир ээлбес чылдарывыстың дугайы чүве

Сагындырыг

1936 чыл. Күскээр чайын. Каа-Хемниц бир хензиг дамыры болур Оштан хемниц Чөөн-Шивиге чайлап олур бис, эртен хем суунга барып чунуу алгаш, өггө кирип кээрим билек, ачам чугаалай-дыр:

— Сарыг-Сен чоктаар апарып-тыр сен. Чаа кадыр, оон дээрбээн база шалыыш садар. Михай сугга кирер сен. «Ачам айбылаан» дээринге-ле боду билир кижиги.

Мээң аннап мунарым Маннаар-Кула дээр аъдывысты эзер-тептим. Ылгын, челер-даа мал. Каа-Хемниц эрийн дургаар чоктап оргаш көөрүмге, балыктарың халып-чемнеп турары аша кылаңнаар чүве, тырыкылар ында-мында херлип, чыырлып, чидип турар.

Кудумчуну өрү элээн дүрген челзип оргаш, кожуун чагыргазының бажыңының чоогунга оожумнай бердим. Улуг албан черин хүндүлээрим ол.

— Маңаа кире каавыт, оол!— деп, бир-ле кижиги мени адап кый дидир.

Ам көргөн, кожуун даргазы Одумачы (улустуу-биле Амыр дарга) ажык сонга караанда менче хол булгап тур. Ам канчаар, кожуун даргазының чарлыгындан эртер эвес, аъдымны баглааш, кирип келдим.

Мендилешкенивис соонда дарга чугаалай-дыр:

— Сенче тускай кижиги чорудар сагыштыг турдувус. Бодун чедип келгениң кончуг эки бооп тур.

Кожуун даргазы бистиң сумунуң кижизиги болгай. Улус ону адаарда хамаан чок, хурал-суглаага безин Одумачы дивес, Амыр дарга джигир. Одумачы — Тываның бир дугаар тургузукчу Улуг хуралының киржикчизиги, чүгле Каа-Хемде эвес, бүгү Тывада сураглыг кижилерниң бирээзи. Ыңчалза-даа мен оон иш тыртып, дидимненип айтырдым:

— Дарга та чүгө хереглээн?

Ол мээң айтырымга дораан харыылавайн, папирозун кыпсы берди. Көк ышты ийи-үш үндүр тыныпкаш, ам-на харыылады:

— Сени сонгаар, ССРЭ-же сургуулдадып чорудар деп тур бис. Ядыы араттың оглу, нам, аревэниң дакпыр кежигүнү сени чорутпайн, кымны чорудар боор. Үш чыл өөренир. Хап олар сен ыйнаан, але? Алтайның Ойураат хоорайынче!

— Орус дыл билбес оом-на кончуг.

— Чүже? Орус дыл билбес бе? Сээң кады өскөн өөрүң орус оолдар Койгунмай, Дагаажык болгаш өскелер-даа (Койгунмай дээрге, Зайцев, Дагаажык дээрге Петухов дээни ол)

эки тывалаарыл чоп. Сени орус дылга өөредип кагбааннары ол бе?— дээш, дарга менче кезе көрүпкөн тур он.

— Шоолуг орустай албас, чугаалаарым багай кижидир мен ийин.

— Ажырбас, оол, аныак-тыр сен. Орустап чугаалап, бижип өөрени бээрин чугаажок. Хаптар мындыг бе?

— Ачам, авам суглар-биле чугаалажыр ыйнаан. Олар та чүү дээрлер — деп, бир-ле ындыг чиге эвес сөс эдиптим.

— Сургуулдап чоруурун ада-иезинге чугаалаары чөп. Сен өөңерде бир кол даянгыыш болу бергенинни билдир мен. Оглу эртем чедип алыр дээнде, олар чөрүвес боорлар деп шуут идегээр мен. Бодун болза, хап орар мындыг ышкажыл сен?

Мынчаар бодандым: «Арбанымга бижик башкыладым, пионер отряды баштадым, аревэге, чоокта чаа намга кирдим. Ону бодаарга, чонумга ажыым бар хире-дир. Хөйүнүң өмүнээзинден өөренип чоруурундан ойталаар эрге менде чок-тур».

— Чоруптайн, дарга.

— Ол-ла болгай, күжүр эрни! Үзе дугурушканывыс бо. Сагындырып каайн, эзенгиде будун теп алган сен!— дээш, дарга менче холун сунду.

Ол хүн ачамның айбызынга келген чоруумну чогуткаш, аалымче хап чанып орумда, кезек чаашкын чайыктап эртти. Аннаарынга дыка-ла таарымчалыг хүн. Бо чаашкынның соонда аң ыяш иштинге турбас, акка үнер, ам хулбүс маннап турар үе болгай, олар сериинде мырыңай көскүлөң апаар.

Аалымга чанып келгеш, ачам биле авамга сонгаар, ССРЭ-же сургуулдап чоруур апарганымны амдызында чугаалавадым. Анаа-ла чугаа кадында:

— Кежээки одарда аннааш келийн — дидим.

— Шык дүжүпкөн, чогум кежээ-дир, чорувут!— деп, ачам менээ каттышты.

Төрөөн хемимниң унунда Чаглак-Шиви дээр одагга дүшкеш, аъдымны өртөөш, аннап үнүптүм. Шоолуг-даа ыраваанымда, мырыңай чанымдан бир-ле дириг амытан чизирт-чазырт кылдыр шарланнарны сагланнадыр халып үндү. Дөө ол акка баргаш турупса-ла — хулбүс. Боонуң ийи будун черге кадай шашкаш, чамыкты адыргаш, анга хараал кирип эгеледим. Сонгу хараалдың кезинде башкы хараал чиге дужааш, база анның тас колдуу ооң дужунда бооп белдирлежип кээр орта, мажыны база кааптым. Боо эдип үндү, ан-даа ушту. Аң аайлыг болду. Хүн ажарыңга чедир ам-даа элээн үе бар. Хулбүстү шарланнар-биле дуглааш, чанынга хоютку тургускаш, улай аннап чоруп кагдым. Шагның дөрт эргилдезинде аң ижээр Кезек-Шарлан дээр черге келдим. Үр-даа болбаанда, кончук

улуг кара-хүрөң хүлбүс чер чыттап алган, бодавыже, чаа элик изинге дегген хире, кедээм-биле эртер сагыштыг челип ор. Тургузар дээш медээледим. Чок, турар хире эвес. Сыын-даа, хүлбүс-даа эткин үезинде шоолуг дыыжы эвес, изиг апаарын билир мен. Ынчангаш анны ам катап медээлээн херээ чок. Ам канчаар, анны эдертир шыгаан эгеледим. Чүнү-даа мурнай аннын челижиниң оожум-дүргени-биле база черден ооң кайы хире бедик-чавызын ылавылап алдым. Аң хараалга кире хонул кээр орта, мажыны бастым. Ол каш халааш-ла ушту. Ол кежээ аннын чайлыы тоолда чүве-биле дөмей болду. «Оран-Таңды бо хире беримчелиг турда, мээң соңгаар сургуулдаар чоруум база чоғумчалыг болур эвес ыйнаан!»— деп бодум-биле чугаалаштым.

Хүн ажа бергенде, артыг-деңниил элээн аар чанып келдим. Улузумнун өөрүүрү кончуг.

Элээн болганда авам эътти, чагны деспи долдур эзипкеш, үлеп эгеледи. Ачам орун бажында үзүкче хыйышкаш, көгээржиин уштуп келгеш, чанында тургузуп алды. Шимени шаажаңга куткаш, отче чашкаш, ыңай-бээр ыдамнагылап, иштинде бир-ле чүвени чугааланды. Авамның аяаның чүгле чартыы иштинген боорга, ону база катап долдурупкаш, чугааланын үндү:

— Мээң оглум шору-ла эр бооп өзүп олур ийин. Тараа тарып, сиген кезип билир. Улуска бижик база айтып берип турар. Мээң оглумну улуг черже сургуулдадыр болза, та кандыг кижиге болу бээр, та дарга, та башкы, та эртемден — дээш, дашканы бир тын-биле божудунту.

«Сургуулдап чоруур анарганымны ам чугаалавас болза, кажан чугаалаар боор» деп бодап олур мен.

Шимени база бир дугураамны эргилдирген соонда, ам-на чугаалап үндүм:

— Ачай, авай! Силерге бир чүве чугаалаар дээн кижиге мен.

— Чүл, оглум, чугаала, чугаала, азы бичин чүведен ток кылыр сен бе?— деп, ачам бо.

— Улуг улус боттарыңар ижинер, ачай!— дээш, дашканы дедир сунгаш:— Ам чугаалаптайн бе?— дидим.

— Чугаала, чугаала!

— Ынчаарга, мен сонгаар ССРЭ-же сургуулдап чоруур бооп чөпшээрэжирикен кижиге мен.

Авам биле ачам ыт чок бардылар. Мен дашкаар үңгеш, хем кыдыыңга баргаш, серииттенип алгаш, кирип келдим.

Байысаалга эгеледи-ле:

— Кажан чоруур сен?

— Удавас, тускай дыннадыптар.
— Каш чыл өөренир чүвөл?
— Уш чыл.
— Аалынга шөлээлеп кээп турар чүве бе?
— Чок, шуут дооскаш кээр чүве-дир.
— Чогум каяа өөренир сен, улустуң Маспаа хоорай деп турар черинге бе?

— Алтай чуртунга, Ойураат хоорайга дээр чорду.

Авам биле ачам база катап ыт чок бардылар. Дуңмаларым (оларның эң улуу мен) чанымда бөкперлежип келдилер. Ачам сөөскен даңазынга таакпы тиккеш, хыйыладыр соруп, ыжын шоолуг үндүрбейн, ажырымнап тыртып олур. Оон кезек болгаш чугааланып үндү:

— Алтай, адырам, ол Алтай тывазы ол чоор бе? Че, харын ол-дур ийин. Мен аныяамда Хомду дайынынга чорааш, моолдар, казахтар, алтайлар, база теленгирлер, шоорлар дээр улустарның кайда чурттап турарын билген мен. Хемчик баштап ажар болза, ырак эвес чер боор ийин ол, тыва кайгалдар чуртунга үүлгедип-үүлгедип кааш, истеп сүре бээрге, Алтай чуртунче ажа халыда бээр болгайлар. Че, ол-даа канчаар, өөренип алгаш кел харын. Бистер чер-чуртунда улус канчап баар бис. Олургай-ла бис --- деп, ачам дыка чөпшүл болган.

Орук моондаа

Кызылдан чычаан келирин биске дыннадыпкап. Ол хүн авам, ачам, даайым, менден бисе дунмам суглар мени үдеп, Сарыг-Сепке эртежик чедип келгеннер. Сонгаар, ССРЭ-же сургуулдап чоруур кижичи кайын чаңгыс мен боор ийик, өске-даа черлерден база кижилер бар. Ындыг-даа болза баар черлеривис ангы-ангы. Бистин сумунун Бай-Сөөт чурттуг Оттуг-Карак биле Карбын уруу Каваймаа база Бүрэн чурттуг Биче-Чингин Москваже КУТВ сургуулунга баар, Копту сумузунун эң идепкейлиг аревчилеринин бирээзи Часкалмаа биле мен Алтай чуртунче чоруур мындыг болдувус.

Чолаачылар кежээге чедир машиназының адаанче союп кирип, ол-бо черлерин казып-чушкуп, адырып-эптеп келдилер. Ынчалза-даа чычаан бертик хевээр.

Кежээ имир дүшкен. Кожуун даргазы база катап биске чедип келди. Чолаачылар бо хүн чычаан этинип шыдаттынмас дээрзин даргага дыннаттылар.

— Ам канчаар, таныш-көрүш бажынарнарга хонуп алыңар, эштер. Бир эвес чычаан даарта 10 шакка чедир кылдын-

мас болза, бир эвин көргөй бис аан!— дээш, дарга биске чагыын берип кааш, чоруй барды.

Мээң аалым ырак эвес болгаш, чана бердим. Ырак черже чорук кылып үнгөн кижги ара ээп чанып кээри багай дижир. Ынчалза-даа кыйгыржым чыгыы черде Сарыг-Сепке хонуп чытпас-ла болгай мен.

Даартазында эртежи сүргей ачам-биле кады Сарыг-Сепке келиривиске, машина-даа, өөрүм-даа сураг — арылган.

Амыр дарганың бажынынга халып четтим.

— Машина каапкаш барып-тыр, ам канчаар кижги мен?— деп, шала изиг чугааладым.

— Өөрүн база чогулу бе?

— Чогулу. Аалымга хонгаш...— деп чорумда, дарга үзе кирди.

-- Чораан машинаны чоор сен. Бис мынчаал: сеп кожуун өртээлинден аът мунгаш, шуут Бүрөн-Хемге чедиртип ал, Кызылга чедир ол чер ортузу. Ол сумунуң чагырга чери Көк-Тейден аът мунгаш, Кызылга чедир оон дүшпес сен. Аалдар кезиди улагладыр дизе ынава, кожуун чагыргазының бижиин көргүскөш турар сен. Бо хүн-даа Кызылга чеде бээриң чадап чок. Өөрүң барган дораан чоруй барбас. Мандат комиссиязы эртер, эмчиге шинчидер, ССРЭ кирериниң тускай бижиин кылдыртыр дээш чүве-ле хөй болдур ийин.

Улаачы эзерлиг аъттарны эккелди.

— Эки өөрениң алгаш чанып кел! Сээң ада-иенни, аалораныңны чоп, албан чери көрүп, хайгаарап турар болдур ийин. Дыка сагыш човава. Каа-Хем оглу кандай болба! Салчак оглу шала кылба! Байырлыг!— дээш, Амыр дарга мээң холумну аартыр силгиң каан.

— Эки чорааш келем, оглум!— деп, ачамның сөзү ол-ла болду. Сактырымга, ооң боскунда бир-ле чүве тырлы берген ышкаш болду.

Кара-Дуруг сынының кырында аяс хүн кончуг улуг төгерик күзүңгү апарган, херел чырып тарадыр чашкан, хүлүм-зүрөөн шырайлыг чайнаан турган. Куран, Кускуннуг, Үрүн-Хая, Баян-Сагаан даглары бөрттерин чайып байырлашканзыг. Каа-Хемниң арыг кылаң суу каттырган ышкаш чайынналып, ыглаан ышкаш бүлденейнип агып чыткан. Узун оруум эгелээн. Сактырымга, мени аъттар даваннары эвес, Каа-Хемниң чалгыглары өпейлеп алгаш бар чыдар ышкаш.

Өртээлдер дамчып улаглаары-биле аалдар дамчыры аңгы-аңгы болдур ийин. Өртээлдер кезип улаглаары дээрге, улагаан кижги чүгле тускай тургузуп каан өртээлге чедиртип алыр.

Албанның эң чугула херээн күүседип чоруур кижилер ол эргени эдилээр. Аалдар кезип улаглаары дээрге, ол кара хилинчек. Чамдык аът ээлери, ылаңгыя кайгалзымаар кижилер улаглаан кижини мырыңай чанында барааны көстүп турар аалга чедиргеш, боду өгже безин кирбейн, аът мунуп келген кижиниң эзерин союп каапкаш, хап чана бээр. Ынчангаш аалдар дамчып улаглаан кижини ырак эвес чорааш-ла, бир аалга хонар ужурга таваржыр. Оон ыңай аалдарның аьды шынап-ла чок-даа турар-ла болгай.

Мен шуут азы өртөөл дамчып улаглаан, кожуун чагырганың таңмалыг бижин хойлаан кижини болгаш, орукка улуг саадавайн, ынчалза-даа бир ара хонгаш, даартазында өөрүмгө кээп каттыжа бердим.

Өөрүм мени Культура яамызынга чедире бергеннер. Яамының бижээчизи тырың кара эр (сөөлүндө ол кижини биле таныжып кээримге, Тыва АССР-ниң улустуң чогаалчызы С. Б. Пюрбю болган) меңээ орустап бижик бижип бергеш, типография столоваязындан чемненип турар сен дээрзин чугаалаан. Мандат комиссиязынга кирер шагымны база айтып берген. Өөрүм база ол комиссияга кирип четтикпээн болган. Сургуулдар чүгле Каа-Хемден эвес, өске кожууннардан база келген болгаш шакүе чедишпейн турганы илдең болган.

Нарын шүүр

Мандат комиссиязын «нарын шүүр» дижир турган. Чүге ынча дээн, ону кым билер боор. Ындыг болза-даа хөйгө билдинмейн баар чүве турбас. Комиссияның кежигүннери кижилерни ангы-ызыгуур талазы-биле ылап хынап көөр, билин шоолуг эвес-даа бол, шылгай аарак айтырып хынаар, хөй-ниити ажылынга киржилгезин, чурум-сагылгазын көөр. Алдын довураандан алдынны ылгап алырда, тускай шүүр херек. Гидравликтең аттыккаң суг чеже-даа күштүг болза, коошпада салып каан шүүрнүң караанга алдын туттуна бээр. Катап чуулда үезинде алдынчылар ону тып алырлар, а шүүр караанга туттунмайн барган алдынны оран алгаар ыйнаан. «Нарын шүүр» деп ат кижилерниң шылгараңгайларын шилип тывар дээн уткалыг чүве-дир ийин.

Шала сөөлзүредир бистин кожууннун сургуулдарын мандат комиссиязынче кирип эгелээн. Мандат комиссиязынче киргеш, оон үнүп келген кижиниң чоруу чогаан бе, чок бе дээрзин оон арын-шырайындан билип каар апарган бис. Оттуг-Карақтың арны Баядай сынынга эртенги хүн ойнай бергени ышкаш, хөглүг, чырык үнүп олур.

— «Нарын шүүр» караанга ызырнын артып калган ышкажыл сен?

— Адыр, эштер, адыр! Оожумнанар, эштер!— деп, бир-ле улуг аар чүвени көдүрүп ажылдап турган ышкаш, дери шаалаан хөлзеп тур. Төгүлгөн дерин аржыыл-биле эвес, оң холунуң адыжы-биле чоткаш, чугаалады:— Чонунга бараан бооп чоруурга, ындыг ыйнаан бо, өөренип чоруур аас-кежиктиг болдум. Оон келгеш ылап карак кызыл тудар апаар.

Оттуг-Каракка өске кожууннарнын кижилери безин байыр чедирип турганнар. Дараазында бистиң сумунуң эң идеякейлиг арсвэчи уругларынын бирээзи Часкалмааны кирире бердилер.

Уруг үр-даа болбайн, арны чазык үнүп келди.

— Чүл мон?

— Чүү боор — чоруур.

— Кайнаар?

— Кайнаар ийик, акый, ынаар-ла ыйнаан.

Ам-на мээң ээлчээм. Кири бердим. Шупту-ла танывазым кижилер. Ынчалза-даа биез бир типография столоваязынче бижик бижээш, мени чорудуп турган тырың кара эр бар болду. Эштиң арнын таныыр боордан башка, адын-сывын билир эвес.

Кыдыг черге чурттап өскөн болгаш, дүжүметтер чаңы билбес мен, хүрээге хуурак чораан болгаш, ламалар чаңын шоолуг эвесс-даа бол, билир мен. Ам оларнын кайызынын-даа хүнү ашкан, бажы халайган. Шак ындыг чоргаарал-биле анаа хостуг, ынчалза-даа шала сүрээдей аарак кирип келдим.

Эмишкеек хандызы-биле будуп каан ышкаш кызыл арынныг, шиш думчуктуг кижичи кымны-даа мурнай менде кадалы берди. Мен «нарын шүүрнүн» кижилери-биле чугаа шаштырылгы эгелсей бээр боор деп кажан-даа бодаваан мен.

Демги-ле ол кызыл арынныг, шиш думчуктуг кижичи менче кезе көргөш, шакты:

— Аңгы-ызыгууруң айтырарга чүге чүгле аң, мал, тараа ажылдыг бис дидин? Ол үш сөстүң чогуум кайызынга хамааржыр сен, ынчаш? Дорт чугаалавас ужуруң чүл?

— Намдар төөгүзүн будаар кижилерде чүве-ле бар — дээш, калбаксымаар арынныг, чүгүртүлөңнээш карактыг бир кижичи ушкажып кагды.

Биез бир катап менээ типография столоваязынче бижик тудускаш чорудуп турган тырың кара эр олургаш:

— Бо эш аңызын-даа чажырбады. «Аң, мал, тараа» деп харын дорт болгаш долчу чугаалады. Менче көргөш, улай айтырды:— Бо хире аныяк-даа бол, аңнаар ышкажың чүл?

«Сөстү сүрерге сөс үнер ыйнаан» кылдыр бодааш, чүгле бажым согаш кылып кагдым.

— Адыг аннаан сен бе?— деп, демги чүгүртүлөннээш карактыг кижиге база айтырды.

База катап бажым согаш кылып кагдым.

— Дидим эр-дир. Чугаа-домаа база допчу. Хөй чугааның херээ чүү боор — эшти чорудар херек. Мээң саналым ол — дээш, тырың кара эр баарында салып алган кыдыраажыңга чүве бижий берди.

Бя аразында иштимге хүн үнүп келген. Амыраарым аажок. «Тырың кара эрге йөрээл!» деп бүдүү амырап олур мен.

«Нарын шүүрнүң» кижилери бот-боттарыңче көржүп, кезек хүлүрөшкөн соонда, Шиш-Думчук: «Өөрүңге барып каттыш!» диди.

Тырың кара эр оргаш:

— ССРЭ-же чоруур болган өөрүңге барып каттыш. Тодаргай чугаалаар болза эки-дир ийин. Аңчы эрлерниң кадыы каңна болгай, эмчи шинчилгезин чайлыг эртер боор сен. Эки өөренип алгаш чанып кел!— деп мындыг.

Амыраарым мырыңай дендии. Ындыг болза-даа арным ширин хевээр үнүп келген бооп тур мен. Менден чүве айтырар кижиге-даа чок. Чүгле Часкалмаа менче көргөш:

— Чүү болдун, акый?— диди.

Чүве-даа ыыттавайн, ынаар ССРЭ-же, Дөге дааның ындынче углуг чолуккан кижиге өттүнүп холдарымны сунуп кагдым. Бистиң кожуундан сургуулдап чоруур дээш келгеннерден Карбыц уруу Каваймаа биле Бүрениң Биче-Чингин шүүр караанга ызырынмайын барганнар. Та чүгө? Ам-даа билбес мен. Эмчи шинчилгезин эрткен соонда, «дөртен сургуул» атка чедингеш, шынап-ла дөртен кижиге ССРЭ-же чорууруңга белен болу берген бис.

Узун орук

Тускай бижип, демдегеп албаан-даа болза 1936 чылдын август айның оннун хүнүн кажан-даа углас мен. ССРЭ-же агтаныпкан шагывысты билбес мен, ынчалза-даа дүш соонда чүве. Совет транспорт черинден ийи чүк машиназын келдиртипкен (ынчаарда Тывага тускай автобүдүрүлгө черлери турбаан), ынчангаш кандыг-даа машина ол черниң эргезинге турган.

Машиналарны Ленин кудумчусунда ТАРН ТК-ның бажыңының чанынга эккеп тургузупкан. Бистер борбак-борбак кылдыр шарыгылап алган ап чоруур чүүлдеривисти халаңнадыр туткулап алгаш, машина кырыңче дүктеннедир үндүр шывап турдувус. Ынчаарда биске чемоданныг кижиге ховар турган.

Бистерни үдеп чорударыңга киржир дээн нам, чазактын чамдык удуртукчу кижилери база машиналарын эккеп тургускулапкан. Хөлгевис ам-на аяар шимчеп үндү. Кудумчуда кижидолу. Олар бистерже хол чайып, аржыылдар силгип турганнар. Ол та чүү деп ындыг сзулал чүве, бистер ону орта билбес бис. Ынчаарда Улуг-Хемни кежир туткан көвүрүг хамаан чок, хөй машиналарны болгаш кижилерни бөле тургузуптар делгем паром турбаан. Бистиң ийи машиналарывысты база даргаларнын чиик машиналарын, дөртен сургуулду тургузуптарга-ла, паром чык долу. Паром шимчеп үнери билек үделгениң хуралы ажыттыңган. Нам, чазактын төлээлекчилери улуг көдүрлүүшкүн-биле чүве чугаалап, бистерге чагыг берип турган. Ол чагыг-сөстөр-ниң утказы бистиң кожууннуң даргазы Амырны-биле дөмей боорга, «бистиң кожууннуң даргазы амыр эвес эр-дир» кылдыр бодааш, өөрүп турдум. Даргаларнын бирээзи: «Сургуулуңар доозупкаш чедин келиринерге, силерни бо-ла паром кырыңга уткуп алыр бис!» дээн.

Ынчаарда Туран бетинде Биче-Саянны ажар чазаглыг орук туттунмаан турган, ынчангаш «Алдан аътты чарыштырган агылыг-ла Дөге баарын» өрү Бегерээлеп ажар дээш, бурунгаарлап чорупкан бис.

«Өөктө кирип келдивис» дишкең соонда:

Өөк-ле хемнин черинейден
Өөскүп үнген хувискаалды.
Өргүн түмөн арат чоңуу
Өрү тырткан нам-на, чазак.

Кара-Ыяштың черинейден
Хайнын үнген хувискаалды.
Хамык чоңуу каттыштырган
Кайгамчыктыг арат намны —

деп, нинти ыры машина кырыңга чаңгыланып, ол-бо талавыста дагларже, арга-арыгже динмиттелип тарап турган. Бодавыже, бистиң аравыска ол кавы чурттуг кижилер чорааны чугаажок. Кезек болганда база:

Бестиг, айлыг Бегерээни,
Белектежир орус кыстар.
Айлыг, бестиг Бегерээни,
Аяктажыр алтай кыстар —

деп, баштак ыры база куттулуп үнген.

«Оош!» деп хөөктүрген үннер-даа бар, машина кырында улус чир-шон дүжүп каттыржы каапкан. Бир кижиде: «Күжүр эрлерни! Тыва чуртуңуң хили кызыгаарын ашпайн чыткаш-ла,

келир үдеги душтуктарының дугайын ырлажып эгелээн аа!» дей тыртып каан.

Тываның күрүне кызыгаарының комендатуразы Шивилигге турган. Оон элээн ыңайлааш, баалык кыры черге баарывыска, ында Тыва чуртунуң хили кызыгаарының байзазын шапчып каан тур. Машинавыс аңаа кезек турду.

— Тываның хили кызыгаарын ашканывыс бо аа?!

— Ийе, ам ССРЭ-же киргенивис бо!

Машинаның дугую кызыгаарны ажыр баскаш чоруптарга, сагышка ийи бодал кирип кээр чораан. Бирээде, төрөөн чуртундан үнүп чорутканы, өске чуртта келгени, ынчангаш, боданып, кичээнип чорурунун чугулазы, ийиде, Улуг ССРЭ-де, «Чеди чааның хувискаалы ССРЭ-ден үнген-не ийин, черлик чораан арат-ла чоң чер-ле черде хувискаады» дээр чуртта келгени, Ленинниң чурту болур Орус чуртунун хөрзүнүн база бергени болгаш ооң чону-биле кады чурттай бергени улуг чоргаарал кижини бүргөп кээр.

Ус хемниң эзим-шынаазыңга кирип кээрге, азырал сыннар өөр-өөр бооп алган туразында чоргаар оыттап чоруур болган. Ол хемниң узунун кайгаан бис. Машина-биле чеже-даа караңнадыр киискиди кээрге, ам-даа шөйлүбүшаан чыдар. Тоолда Узун-Нарын хем сагышка кирер.

Саянның кайгамчык чараш чурумалдарындан чүнү-даа сактып ап шыдаваан бис. Ынчаарда бистер аныяк, изиг, эскериичел эвес болганывыстан ыңдыг болду ыйнаан. Ынчалза-даа сагышка арткан чүве мындыг: машина бедик черже кандыг-бир каракка көзүлбес чада кырлап бедип-ле, бедип-ле үнүп олар ышкаш. Элээн үр халдып-халдып көөрүңге, демги-ле эрткен оруун дужунда дөө ол шөйлү берген чыдар, оон улаштыр база бир оруктуг одуруг база дужаажып кээр. Ону бодаарга, кадырлары өрү үнерин ынчаар чоорту ойзу азы чадалай оруктааны илдең. Машина кырындан хемнерниң уннарын көөрге, дүвүнде карак четпес оңгар чыдар. Бир эвес, озал-ондак болгаш, оруктан тайзыр базар болзунза, та кандыг хемниң суунга барып дүлдүр дужер сен, та кандыг хаяга барып чуура үзер, та кандыг ыяшка шиштели бээр. Бак-ла чүве ыңай турзун! Орук ак чаагай болзун!

Саянны мурнунда ажып чорбаан-даа болза, чоорту дөвүнчүктөп батканывысты билип чордувус. Машинавыс безин маңгыр апарган. Бир-ле суурга келиривисте бисти баштап чораан кижини чугаалай-дыр:

— Бо Ермаковск дээр суур-дур. Моон ырак эвесте Шушь дээр суур база бар, аңаа Ленин башкы Сибирь шөлүлгезин эрт-

тирген. Ында Ленинниң чурттап турган бажынын музей кылып каан.

— Ону таварыыр бис бе?

— Чок.

— Хомуданчыын аа!

...Минусинск — ССРЭ-ниң Тывага эң чоок хоорайы. Бис аңаа дүшкеш, «Тараачынар бажыңы» дээр аалчылар чурттаар черге турдувус. Аңаа ам барып өөренир хоорайывыстан бисти уткүй кел чоруур школа башкыларының бирээзин манап турганывыс ол. Ук башкы бисти Ойрот-Тура хоорайга баштап чедирер ужурлуг.

Минусинск хоорайга түр чурттап тургаш, ол хоорайнын Кызылдан ангыланыр чүүлдерин дораан көрүп каан бис. Бистиң хоорайывыстың бажыннары ыяш болгаш колдуунда барык шуптузу чаңгыс каът болза, Минусинскиниң — даш болгаш хөй каът болгулаан. Ол хоорайның клувунга кино көрүп, кежээлерде садка баргаш аныктарның таңчылаарын сонуургап, музейге кирип, амыдыралдың эрги-даа хер-херекселдерин көрүп чоруп турдувус. Музейде салган көргүзүг чүүлдериниң аразында Тывадан барган эт-сеп чүүлдери-даа бар болган.

...Бир-ле хүн дүш эрте хонуп чорда, эжик ажыттырган соонда, эъткир долу арынныг, чолдаксымаар сынныг, чазык кижжи казаччаны артап кирип келгеш, шуптувусче ниити мөгөйип кааш, ооп бистиң кижжи бүрүвүс-биле хол тутчуп мендилешкен. Ол болза бистиң манап турган башкывыс болган. Адын Иван Петрович Сукач дээр.

Ол-ла хүннүң кежээзинде Абакан хоорайга келгеш, демир-орукка олурупкан бис. Бистиң мурнунда кажан-даа мунуп чорбаан хөлгевис «кууг» кылдыр кускуннап каап, «шиг-шиг» кылдыр эгнштеп турар болган.

Бажың «аъдывыс» чылар-чылбас шимчеп үнгеш, чоруун чоорту-чоорту дүргедеткеш, улуг ССРЭ-ниң делгем чуртунуң ханызынче кирире тырта берген.

«Аалым-биле чуртум болган»

Демир-орук-биле ийи хонукта халыткаш, Бийск дээр хоорайга эртен даң бажында келдивис. Ойрот-Тура хоорайже бисти алгаи баар машиналар чедип келген манап турган. Ол ийи хоорайның аразы мугур чүс километр чер чүве-дир.

Машинага олурупкаш, Ойрот-Тура кайы сен дээш хап олурувуста, улустуң чугаалажып чоруурунуң аяны бир янзы апарган. Ам барып киреривис школада кымнарның кандыг-кандыг дөргүл-төрелдери барыл, олар канчаар өөренип турарыл дээри-

ниң дугайынче шилчээн. Ойрот-Тура школазында мээн таны-
рым, артында бистиң сумунун хамаатылары ийи киж и барын
бил ир мен. Оларның бирээзи Чолдаанай, азы улустуң шолалап
адааны-биле Хилээпчик дээр киж и бар. Сумунун арат чоңу
МЧАЭ тургузуп алгаш, санакчы кылыр дээш, Шагаан-Арыгга
ажыттыңган кожууннар аразының түр сургуулунче боттарынын
күсели-биле Хилээпчикти өөредип чоруткан, оон чүве үнмээн.
Кызылдың каттышкан школазынга ки ирген — база куруг. Оон-
даа өске черлерге киргилээн — Хилээпчиктен чүве үнмээн. Чол-
даанайны Хилээпчик деп шолалаан ужуру болза, ол чүгле хлеб
чип бил ир киж и-дир дээни айтырыг чокка билдинип турар. Оон
Ойрот-Турада өөренип чеде бергенин улус билэс-даа, оон ажык
үнер дээрзинге бүзүрөвөс-даа. База бир таныжым — Шыва-Тоң-
нуг. Ооң кандызын-даа билбөс мен. Сумуга хурал-суглаа болу
бергенде көстүп келгилээр эр-ле чүве. Ынчалза-даа иденкей-
лиглерниң санынга кирбөс киж и. Таныыр киж илерим шала ын-
дыг боорга, ыт чок чордум.

Алтайның делгемнери бистиң мурнувуска ажыттынып-ла
чор. Ынаар ыраанда көк-көк сыннар, шала ишкээр бүүрээлер,
элезинниг сүвүрлерде хадылар, иштик хову-шынаа черлеринде
тараа, сиген шөлү ужу-кыдыы көзүлбөс черже талыйып, чатты-
лып чоруй барган чыткылаар. Оолдар биле уруглар дөзөр эвөс,
ырлап бадырыпкан, ол делгемнерге тыва ырының аялгазы бол-
гаш сөстери чаңгыланып турган:

Лалым биле чуртум болган
Алдап өрээл школаы.
Адам биле нем болган
Ачылыг-ла башкыларыны.

Черим биле чуртум болган
Чеден өрээл школаы.
Чеңгем биле акым болган
Чечен, мерген башкыларыны.

Бистиң ам өөренир деп турарывыс школавыс шынап-ла
магалыг оран болган, ылап-ла алдан-чеден өрээл. Хоорай тут-
тунар мурнунда Улала хемниң уну делгем шынаа-ла чыткан
боор. Ол чер ам хоорай болу берген. Ойрот-Тураның сонгу та-
лакы кыдыында, улуг дагының чыпшыр белинде бистиң школа-
выс турар. Хоорайның чөөн-даа, мурнуу-даа чүгүндө улуг-улуг
даглар хереп алган тургулаар. Даг черниң ээгизин казып оргу-
лааш, ында бажыцнар-даа тудуп каан.

Школага кээп дүшкен дораан-на, чүнүң-даа мурнунда чу-
нар-бажыцнааш, хоорай ёзузу-биле кеттинипкен бис. Чаа сур-
гуулдар чедип кээрге, чоғум кымнар деп киж илер келген эвөс,

көөр дээш, эрги сургуулдар сонуургай бээр ужурлуг-ла болгай. Ындыг болду-даа. Хилээпчик биле Шыва-Тоннуг олар чүге ийик, менден ояагып чоруп турганнар.

Кежээки чем соонда Хилээпчик биле Шыва-Тоннуг ийи мени столовая эжиинден дозуп алдылар. Олар мени эдерткеш, школа кедээзинде даг белинче үндүрө бердилер. Чугааны Хилээпчик эгелээн:

— Бо школа бистиң сумуга эртемниг кижги бербес чер ыш-каш-тыр. Мырыңай доозун чанар дей берген Нудувус бурган апаарды. Бистер бо чадажып тур бис.

— Ындыг болгаш-тыр ийин — деп, Шыва-Тоннуг ушкажып кагды.

Кижги өөренип эгелевээнде-ле элдеп-эзин чүве чулчуруп турар кандыг чиктиг улузул бо кылдыр бодааш, олар бодумнун черимниң улузу боорга, дидимненирим ол, арай шириин чугааланып үндүм.

— Өлгөн кижги дирлип кээр эвес, ону менээ чугаалаан херрөөңер чүл? Азы мени өлүм-чидимден чайлап, дораан дедир ырбап чанзын дээш бе? Боттарыңар кан-кадык улус чоонган силер? Кижги шыдаvas чүвени өөретпес-ле болгай.

— Мында өөренир чүве дыка нарын-дыр. Арбан-сумунун хуралынга санал бээр, аалдар кезип медээ чыыры ышкаш эвестир. Делегейде чеже, кандыг дириг амытаннар барын шуптузун өөренир чүве-дир. Ымыраа-сээк, чылан, хелеске, пар, арзылан, фту, пага... дээш чүнү чок дээр. Кандыг дипте чеже даглар, хемнер барын база доктаадыр. Оода бистиң билиривис Конту, Бай-Сөөт хемнерниң ады безин чок. Делегейниң кижилерин чурттар аайы-биле санаар, ол хиреде-ле тываларны тускайлап санаvas. Шак ынчап кээр орта, кижги алаагып каар, баш түүлээр чүве-дир — деп, Хилээпчик мындыг.

— Ужуражып келгенивистиң бир дуугаар хүнүнде-ле менээ бээр сүмөңер: «Өөрөнмейн чан!» деп бо ушкажыл? — дээш, сандайланып олурган дажымдан туруп келдим.

— Чок, чок-ок, оол. Анаа-ла чүвениң шынын чугаалап ор бис. Өөренир дээш келген кижини чүге чана бер дээр бис — дээш, Хилээпчик чылгыяк думчуун олуртулаш кылды. Оон кургаг каткызын каттырды.

— Чангыс чер чурттуг эштериңни дынна даан — деп, Шыва-Тоннуг база киржи берди.— Оожурга, олур!

Ам канчаар, катап олуруп алдым.

— Сээң мында өөренип чедип келгениң, эртем чедип алырын дээш! — дизе-ле, Хилээпчик карманыңдан шилде арага уштуп келди.

— Сээн чүге өөренип чадап турарың билдингир-дир — деп чугаалапканымың чаңгызың өске кижиниң аксындан үнгөн ышкаш кылдыр дыңнадым. Бир билиримге, школада чедип келген Часкалмааны дилеп маңнап тур мен. Ооң даайының ындыг бүтпес чоруунуң дугайын уругнуң кызыл арынга чугаалаар бодааным ол. Ынчалза-даа Часкалмаа уруглар өрээлинде болду.

Ол дүне элдеп-эзин дүштер дүжөп, удуп чадап хондум. Дүжүмде янзы-бүрү амытаннар көрүп, оларны адап чадап, көрбээним, чорбааным черлерге азып-тенип чоруур мен. Менден айтырган чүвени адап, харыылап чадап каарымга, бир-ле кижни мени кадыр элден андара идипкен. Оттуп кээримге, орун баарында, шала кырында чыдыр мен. Чанымда өөрүмнүң хыйланыры аажок.

— Чүү, мындыг албыстыг кижни сен? Чугааланыр, орун кырынга чыдып алгаш, андарлып-дүндерлип шыгыраар. Аарыг кижни сен бе? Эмчилер канчап холуп каавытпаан мону?

Чүнү-даа ыттаваан мен.

Даартазында Часкалмааның столоваядан үнүп кээрин ызыртыр манааш турултум. Уруг чүгле бозага артаары билек, холундан сегирип алдым.

— Часкал, сенээ чугаалаар чугула чүве бар. Шөлээн ужуражы кааптаал!

Уругга дүүнү чүвени төөгүп бердим.

Часкалмаа дыңнап алгаш, каттырды. Оон:

— Хилээпчиктин чугаазың херекке алырың ол бс, акый? Хуңуразың! Өөренир дээш келген улус болганда, өөренил! Сен-даа шыдаар сен, акый, харың, мен коргуп тур мен. Шыда-вайн баар ирги мен дээш. Менде оон өске бодал чок — дидир.

Уруг-биле ужуражып чугаалашкаш, амыраарым аажок. Күжүр Часкалды аар, ол-ла болгай, буруу үзелдиг даайынын талазында эвес. Ынчангаш сумунуң идепкейлиг аревчилериниң бирээзи шын-дыр сен!

Август айның сөөлгү хүннери турган. Мурнунда школага каш-ла кижни турган болзувусса, ам хүннүң-не кижилер немежип кээп турар апарган. Дыштанып, экскурсиялап, туристеп чораан сургуулдарның өөредилге чылы эгелээриниң бүдүүзүндө чанып кээп турары ол. Тос айның бирээниң бүдүүзүндө, карак бо, школа ишти хөлзенчиг, шимээн-динмиттиг, харың-даа дакпың ышкаш апарган. Өөредилге чылының баштайгы хүнү эгелээр мурнунда чаа келген сургуулдарны азы бистерни өөренир салбырларыны айткаш, даңзылааш азыпкан. Мен ветеринар салбырында болдум, ону дооскан кижни мал эмчизи болур чүве-дир.

Баштайгы кичээл

Чаа келген сургуулдар боттары кандыг-даа өөредилге херекселдери эккелбес, чүгле боттары чедип кээр дээрзин чарлап каан турбуже, мен карандаштарымны улам сүүрткеш, будуумну, демир-үжүүмнү чажыра кармактааш, курлап чораан саазыннарымны дүргеш, костюмнуң хөрөк карманынга суп, ыяк «чечселгенгеш», өөренир өрээливиске кирип келдим. Улустуң мындыг чугаазы бар: «Мурнаан хой бөрүге алыш чадавас, соңнааны — оор холунга кирип болур, өөрүнүң өззэнге өршээлдиг чоруур». Ийе, мен олуттарның ортузунга олуруп алдым. Чогум кымнар-кымнар деп кижилер чаңгыс бөлүктө бис деп чүвени көрүш эгеледим. Оң талакы кожам — Оюннарның Ак-кыс, чиге артымда — Часкалмаа, кады келгеним кижилерден Кыргыз Шоваажык, Кыргыз Эремаа, Ховалыг Ындыглаар, Сат Көктээжик, Ооржак Каргыраа, Оюн Хөөжүк, Оюн Машпак-оол, Оюн Ортун-оол, Монгуш Дыйылаа, Ооржак Шаңгыр бар болду. Бисти бир чыл мурнап барза-даа бистиң бөлүктө кээп кирген, чаа сургуулдар-биле кады катап өөренип эгелеп турар кижилер база бар. Чүнүң-даа мурнунда Хилээпчиктиң бистин-биле кады өөренип олурарын шуут кайгадым. Школада бүгү сургуулдарның эң улуу болур хире Монгуш Бугалдай, аарааш өөредилгезинден озалдаан Ондар Ламажаа биле Сат Буужап, күш-культура маргылдааларынга хөй киришкеш, шылгалдаларны дыка хөйүнү эрттирипкен Ховалыг Ужар-оол биле ийиги курсче шилчи чадаан Монгуш Чываажык олар база бис-биле кады. Мен оларны өөредилге эгелээр мурнунда улустуң аразында чугаазында билип алган мен.

Эжик ажыттынза, карак бо, бистерни, чаа сургуулдарны Абакандан барып уткуп ап чораан Сукач башкы бо кирип келди. Ол хелемечи башкы Чечекмааны эдерттип алган болду.

Башкы стол кырындан кылын дептерни ап алгаш, кижилернин адын адааш тургузуп, оларның арын-шырайын хынамчалыг көрүп ап турган. Башкы ооң соонда ам-на айтыр эртеминче киришкен. Мен дээрге, хелемечи башкы Чечекмааның сөстөрүн эрттирбес дээш, аажок дүрген шелип олур мен. Дерим ана шаалаар чүве, сактырымга, Каа-Хемниң тайгазының улуг хүлбүзүн аткаш, бүдүнгө чүктээш, одаамче чана базып олурганым-на.

Абакандан бээр арнын көрүп келген башкым оран-делегейниң бүдүжүнүң дугайын чугаалап турган. Оон чаңгыс-ла чүвени — делегей бөмбүрзээ халыптыг калбак эвес, а борбак чүведир дээрзин билип алган мен.

Ийи чапсар эрткен соонда, башкы ам делегейде дириг амытаннар дугайын чугаалааш турупкан. Чүве эрттирбес дээш кызып-кызып бижип олуарымы дээрге, дилгиге чедер дээш аңчы ыттың халып бар чорууру-ла. Билигже ажырымнааным кужурзураан хой ышкаш хайнып үнүп турган чүве. Дириг амытаннар дугайында чугаадан база-ла чаңгыс чүвени бажымга хондуруп алдым. Делегейде бүгү-ле дириг амытаннарның эң медреселдиги — кижиге деп билдим.

Сукач башкы бис-биле дөрт шак кичээлдээш, бажын мөгейтип езулааш, үнүп чоруй барган.

База катап конга хапкан. Эжик ажыттынза-ла, долбаннарлыгы кызыл арынныгы, чазык, чазадаа аажок херэежен башкы кирип келди. Ол Сукач башкының тудуп турганы дептерин алгаш, бистерни адап эгелээн. Ооң соонда кижиге бүрүзүнүн чанынга чедип келгеш, бажын чайды. Анна Тимофеевна мээң-биле чугаалажырынга хелемечи-даа хереглеведи: чурт чуруктарлыгы дептерни ашкаш, бир кыдыраашты аңаа чыпшыр тутту, а оон соонда хөй дириг амытаннар чуруктуг дептерге база бирээни кожа салды. «Русский язык» дээш, шугумнап кааны бир янзы кыдыраашты менээ тудускаш, бодунче айытты. Эртем бүрүзүн тус-тус кыдырааштарга бижиир чүве-дир дээрзин билип алдым. А мен дээрге, «саазын камнааш», географияны-даа, зоологияны-даа чаңгыс кыдыраашка холуй-бүлүй шелип каан бооп тур мен. Ыядын, бертсиниң орарым сүргей. Ол чорукту хөйгө таратпазын кызып ордум, ынчанмайын, чүве бүрүзүн улус билген турары албан бе, чазыпкан-дыр мен, башкы боду келгеш, эде сөглөп каандыр, ол-ла ыйнаан. Шынап-ла мээң ол бүдүүлүк чоруумну чүгүл чаңгыс башкы билген.

Бистер баштайгы кичээлден эгелээш, шак бүрүзүндө-ле бир-ле чүвени немей билип ап, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, караавы аштып чоруп орган. Бисти мурнап барган чамдык билиргек сургуулдарның үүрмек суртаалдарындан база чоорту хосталып эгелээн бис. Билиргектер кижиниң кыштаары, чеменири, шопулак, серээ тудары дээн ышкаш чүүлдерден чазыг дилеп чоруурлар. Ону тып алза, аажок шоодарлар. Мен аңчы кижиге болгаш, буттарымны көдүрүп кылаштаар чаңчылдыгы кижиге бооп тур мен. Ону база шүгүмчүлээр турганнар.

Башкылар бистерге, чаа келген сургуулдарга онза кичээнгейни салыр, чазыгларывысты билдирбес арга-биле чоорту эдер турганнар. Бистин башкыларывыс: «Большевик кочалга быжыр хайныр херек!» деп бо-ла чугаалапкан турар чүве. Бо чугаа ханы уткалыгы болдур эвеспе дээрзин бодап турган бис. Бистерге сагыш салышыкыны улуг, ынчангаш кичээнгейге хүрээлетке-

нивис дээрге, «чаг иштинде бүүрек, чанчык иштинде таакпы» дег болганда, аңаа харыы кылдыр эки өөренир херск деп чүвени бистер база бодай берген бис.

Кыйгыртышкын

Ынчан кичээлге Азия дипти, делегсийниң бистиң чурттап турарывыс кезээн өөренип олурган бис. Мен мурнуку чаңым-биле кызып-кызып бижип, чурт чуруун догааштыр көре каап олурдум. Эжик аяар бүдүү ажыттынды. Башкы бут баштап кылаштап баргаш, ында бир-ле кижиле били-биле чугаалажы каапты.

Оон мээң чанымга чедип келгеш, дирекция чери херегледип турар-дыр дээрзин дыңнадыпты. Коридорга үнүп кээримге, бистиң секретарывыс Мария мени манап тур. Оон мени директор өрээлинге эдертип кирире берди. Ында чурук тыртар кижиле херекселени аң боолаар дээн аңчы ышкаш, адыр бут кырында тургузуп олур. Мен кирип кээримге, туруп келди. Директор мени будумдан эгелээш, бажымга чедир эргилдир көре каапкаш:

— Моон өске хевин чок бе?— дидир.

— Бар.

— Дүрген кеттине каавыт!

Аалымдан эккелгеним эгинге сукпаан чаа костюмумну маң-биле кеде каапкаш, маңнап келдим.

Директор костюм ажырбас-тыр, ындyg-даа болза хере базар база мончар баглаар болза эки-дир дээнин чүү-даа болза билип алдым. Бак кижиниң чоруу — баарда, кээрге дөрт дидир. Ол-ла дүвүрөп халып турумда, шак сайзыраан. Чүү-даа болза чурукка тырттырып кагдым. Та чүге? Ону сонуургаваан мен.

Конга хапкан. Өөрүм үнгүлөп келди. Часкалмаа уткуй келгеш, чүге келдиргенин айтырды. Мээң паспортумну уштуп келгеш, ында бир-ле чүвени тодаргайлап турду дээрзин чугаалап, уругну мегелеп каан мен. Сонуургактар ыт чок. Өөредилге эгелээнден бээр, биргээр чугаалаарга, мээң бүгү эртемнерни чаңгыс кыдыраашка бөле бижиир деп турган хүнүмден бээр ийи ай ажа берген. Ол үениң иштинде кижилерниң кандыг өөренип турары билдинип кел чораан. Бистиң сумунуң хамаатызы, бисти бир чыл мурнап келген Хилээпчик хамыктын кудуруу болган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кижилерниң алдын-моңгүнү, чеzi-холазы көстүп кел чораан. Мен бодумнуң канчаар өөренип турарымны билбес мен. Адымны адааш, айтырыг салырга, деридип, дерим шагайнып тургаш, харыылап каар мындыг-ла мен. Мурнунда хүрээ хуураа турган болгаш, чүве шээжилээрим мүн-не шору. Ынчангаш бүгү-ле чүвени шээжилеп

алыр сагыштыг мен. Мээң чаңгыс чер чурттажым Часкалмаа дыка кызып өөренип турган, ынчалза-даа ап турар демдектери куду. Өөредилгеге эмин эрттир хандыкшааш, уругнуң борбак кызыл арны соолбураара берген. Мээң кончуг качыгдап турган чүвем — орус дыл билбезим. Бодумнуң буруум-дур ийин, орус чон-биле кожа чурттап чораан хиремде, ол улустуң дылын өөренип алырын херекке албаан. Ону кымга чарбыыр. Ол үеде бистиң өөренип турар эртеменривистиң талазы-биле тыва дылда парлаттынган чаңгыс-даа ном турбаан. Чүгле хелемечи башкының аксынче көрүп алган олулар деп чүве чаржынчыг-дыр ийин.

Тыва дыл кырында өөредилге номнары чок-даа турган болза, кижилер чүвениң бир эвин тып өөренип турган. Оон туржук, кижилерниң канчаар өөренип турары база билдинип турган. Школаның башкылары шуут өөренип шыдавас кижилерден хрсталып алырып база бодай берген. Хилээпчикти школадан үндүрүпкеш, ону үдеп чандыраар кижилер эдерткеш, Абакан хоорайга чедирип каан. Часкалмаа биле бис ийи аңаа көнгүс хому даваан бис, чүге дээрге, Хилээпчик бистиң сумунун адын куду базып турар-дыр.

Эрзиниң Кыргыс Шоваажык, Улуг-Хемниң Кыргыс Эремаа, Тестиң Оюн Ортун-оол болгаш өскелер-даа эки өөредилгези-биле чоорту шүглүп чоруп органнар.

Октябрь байырлалы чоокшулаан тудум-на, бистиң башкыларывыс амыр-дыш көрбестээн. Олар бир-ле чүвени белеткээн, шимээн, делгеп-дерээн чай чок халыжып-ла турарлар.

Кичээл эрткен санында коридорга үнүп кээривиске бир-ле чаа чүүл немешкен турар. Школавыс улам-на каас, шиник апар чораан. Удуур өрээливиске кирип кээривиске база кайгамчык, хамык чүве кыланнаар, кижилер дываажан ораныга чурттап көргөн чүве эвес, херек кырында дываажан ораны бистиң школавыс турган.

Ноябрь алды. Бистерни кичээлден эртежик-ле тарадыпкан. Бистиң ам кылган-на чүвевис кежээ болур уткулга хуралынга белеткел. Кижилер бүрүзү үжеттинген, чаа хеп-сынны ужулган, оозун аштаан-чүлгээн, эде хере баскан турар. Чамдык кижилер чунар-бажыңче маннаан, баш таарыыр черде ээлчег манаандаа турар, өөн чушкудупкан кымыскактар-ла бис.

Бодунуң-даа, өөрүнүң-даа сузун базып чоруур чударгуу кижилер биске база ийи-чангыс тургулаан. Өөрү оларны күшбиле оттур силгипкен. Олар база баштарын ковайтып келгилээн. Ынчангаш бүгү школа байырлал байдалынче шилчээн.

Кежээ, уткулга хуралының мурнуу чарында, бистиң клувувусче шаң-кенгиргезин, бүүрээ-бүшкүүрүн туткан, чүктээн кезек кижилер шуужуп турган. Мен ындыг херекселдерни Сал-

чак кожуунунун Инек-Даш хүрээзинге мөргүл үезинде көөр чораан мен. Хуралдап олургалак турувуста, бир-ле кижиге мени адан кый дидир. Ам көөрүмге, доо ол Дыйылаа хол булгап, мени бодунче имнеп тур. Чедс бердим. Дыйылаа ийи талазында кызыл тукчугаштарны хаажылай аскылап каан самбыраже айытты. Ында бистиң школаның чамдык кижилеринин, оларнын аразында мээн-даа чуруумну аскан мындыг болду. Биеэ бир кичээлдеп олурумда кыйгыртып ашпагаш, тырттырып каан чурук аан. Бистиң бөлүктөн Шоваажык биле Эремааның чуруктары база бар. Анаада пөрүксүмээр ышкаш Часкалмаа тутунуп шыдаваан: «Каа-Хем чыдып каар деп чүве каяа турган! Холуң тудуп каайн, акый!» деп бо. Мен ыя ол шакта өөрээнимни-даа, ыятканымы-даа илергейлеп шыдавас турдум.

...Бистиң директорувус Иван Иванович улуг чаагай, хөглүг-даа кижиге. Ол байырлыг хуралдың ажиттынганын чарлаптар орта, демги бөлүк кижилернин кирип келгени шаң-кеңгиргези болгаш бүрээ-бүшкүүрү эди-ле үнгөн. Хамык улус тура халышкан, бут кырында. «Интернационал»-дыр деп чанымда турган Ындыглаар тайылбырлады.

Школаның өөредилге эргелекчизи Алтайчинов башкы изиг-ле илеткеп турду. Бир черге өске улус-биле кады мени база адай каапты. Та мактааны, та бактааны. Билип шыдаваан мен. Демги-ле Ындыглаарым (ол чөпсүнгөн чүвезинге «ын-дыг» дээр болгаш ынчаар шолалаткан кижиге): «Эр хей!» дээш, менче холун сунду. Ол манаа мээң-биле кады өөренип кээр мурнунда бистиң кожуунунун аревэ кожкомунун бир дугаар секретары турган кижиге. Бодунун аревэчизи боорумга мени деткип-даа орду ыйнаан.

Школанын адынын кырынга элээн черлер байырлыг телеграммаларны болгаш бижиктерни чоруткулаан, оларны номчаан. Эң ылаңгыя РСФСР-нин Чер ажылының комиссариадының байырлыг телеграмма чорутканы мырынай кайгамчык. ВКП(б)-нин Ойрот-Тура обкому болгаш облкүүсому, хоорайның барык бүгү өөредилге черлери байыр чедирген болган. Ынчаарда кижиге чүвени таптыг угаар эвес, анаа-ла улус өттүнүп адыш часкап каап олурган боор чүве-дир ийин, а шыны-биле алырга, ол дээрге ёзулуг интернационализм-дир. Акы-дуңма Тыва республиканың өмүнээзинден өреникчилер өөренип турар школа дээш шак ынчаар хүндүлээр турган-дыр.

Директорнун дужаалын башкы Вера Ефимовна помчаан. Ол дужаалды ёзугаар эки өөредилгелиг сургуулдар болгаш школаның ажылчыннары шаңнаткан. Үрер хөгжүм үдей бээрге, ады үнгөн кижилер даргалар олурар черже үнгөш, шаңналын барып аш турган. Ол аразында мени адай каапты. Кулаамга бүзүрөведим. Солагай таламдан Дыйылаа, оң таламдан Ындыглаар тур-

гузур идиптер орта, мурнумда одуругда олурган бистин эн улуг назылывыс, сөөлгү курста өөренип турар Тараачының чарын аразынга барып моңнадым. Ол чүүлдү көргөн улус-даа, качыг-даан Тараачы боду-даа мени буруудатпаан, харын улам хөөктүрүп адыш часкап каан. Бүрээ-бүшкүүр аайы-биле хүрээге самнап чораан бодум ам кээп, болбаазын шагның үрер хөгжүмүнүн үделгези-биле базымнарымны таарыштырып чорааш, даргалар олурар черже үне бердим. Саазын-биле орааган, аянын шарып каан улуг дүрүгнү тудусту. Мурнунда шаңнал алган улус өттүнүп даргалар столунда бүгү кижилерниң холдарын тудуп кааш, амгы шагның үрер хөгжүмүнүн аяны-биле базын баткаш, олудумга чедип келдим.

Шаңнал алгаш, өөренип болур-дур мен деп бүзүрелим төрүтүнген. Ынчангаш үндүргөн түңнелим мындыг: мени сургуулдадып чоруткан нам, чазаамның база бүгү чонумнун идегелин ыяап-ла күүседир, шынап-ла адам биле ием болган башкыларга өөрүп четтиргенимни чүректин ханызындан илергейлээр болгаш совет чон-биле акы-дунма харылзааны мөнгези-биле быжыглаар...

ЛЕОНИД ЧАДАМБА

Леонид Борандаевич Чадамбаның адын Тывада билбес кижин ховар. Ооң амыдырал-чуртталгазы, чогаадыкчы, хөй-ниити ажыл-чорудулгазы онзагай — элбек болушкуннар-биле байлак. Ол чогаалчы, башкы, хөй-ниити ажылдакчызы чораан. Тыва уруглар чогаалының кавайын аадып, өстүрген — ада шүлүкчү. Биргээр чугаалаарга, Леонид Чадамба — тыва уруглар чогаалының үндезилекчизи болгаш классиги.

Шүлүкчү Леонид Чадамбаның Тывага эртем, культура хөгжүлдезинге кириген үлүү канчаар-даа аажок үлүг. Ол баштайгы тыва өөредилге номнарының автору, ооң бижээн «Үжүглели» 40—50 чылдарның чаштарынга эртем-билигже орукту ажыдып берген. Тыва национал уран чүүлдү сайзырадырынга, ооң кадрларын белеткээринге Леонид Борандаевич бодунуң күжүн, билиин харам чокка берип чораан.

Леонид Борандаевич Чадамба — араттарны төлээлеп, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Тывадан соңгуткан баштайгы депутаттарының бирээзи чораан.

...Бо чылдың мартта Дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтунга, Алдан-маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге болгаш республиканың Пушкин аттыг библиотеказының номчулга залынга Леонид Чадамбаның 70 харлаанының оюнга турсаакаткан сактыышкын кежээлери болуп эрткилээн. Аңаа эртемденнер, чогаалчылар, ном-

чукчулар ону чүрээниң ханызындан чылыг сеткил-биле сак-тып, ооң хөй талалыг ажыл-чорудулгазынга доктаап, Леонид Борандаевичиниң кижизиг, хөглүг, дузааргак бүдүжүн чугаалааннар.

Леонид Борандаевич бодунуң 70 харынга чаңгыс-ла чыл чедир чурттавайн барган...

Шүлүкчүнүң мөчүүрүнүң бетинде, каш-ла хонук бурун-гаар бижээн шүлүү-биле база А. С. Пушкинниң шүлүүнүң тыва дылче ооң очулгазы-биле силерни таныштырар-дыр бис, эргим номчукчу.

Леонид ЧАДАМБА

БОТКА ЙӨРЭЭЛ

«Боданганы ботка херек —
Ботка болчур чүве бар бе»—
Бодумга мен йөрээл бижип,
Бодангылап олур-даа мен.

Алдын хүннүң үнүп келгеш,
Ажыт ажып чанары дег,
Аныяк чаш үе чылдар
Ашак болуп чоруй баар-дыр.

Хүннер, дүннер эртип тургай,
Күжүн, соруун кырып тургай.
Күжүр бодун күдүйзе-даа
Хүлүмзүрүүң черле кагба.

«Кыраан мен деп, чөнээн мен» деп
Кыпсынма-даа, чөгенме-даа.
Кылыр-тудар ажыл-иш дээш
Хып дээн чалыы хевээр чору.

Ащты-чемни чооглап чоруул,
Ажыл-ишти кагбайн чоруул.
Аал ишти — ажы-төлге
Алгаг-йөрээл сөстү сөглээл.

Чүрээм — эжим, чүнү сөглээйн,
Чүдүп, тейлеп, ырлап чорууйн.
Шүлүүм-ырым могавайн,
Чүглүг куш дег ужуп чорзун.

Хүннер, дүннер эртсе-даа чок,
Күжүм, соруум хевээр-ле-дир.
Хүлүмнү-даа, өдээмни-даа,
Күннетпейн, аштап чор мен.

Ажыл — мээнии, акша — мээнии,
Адым — мээнии, алдар — мээнии.
Ажы-төлүм чоргаарланзын —
Адазы дег чурттап чорзун!

1987.

А. С. ПУШКИН

ЧУРТТАЛГАНЫҢ ЧУУЗАЗЫ

Чуртталганың чууказы
Аар чүьгүн чнигеш сөөрткен,
Чугаа-сооткур улаачы эр
Аьдын чазай халдып-ла ор.

Кара эртен тергеленгеш,
Хала-даа чок халдып тур бис.
Кадыг-бертке харын хөглеп:
— Хап ор!— дей каап, тутсуп тур бис.

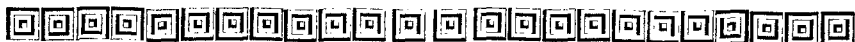
Хүн дүьш четкен — бисэкиң чок —
Күжүр эрлер могап келген.
Оңгул-чингил оорга-дөшке:
— Оожум!— дижип чалынмаан бис.

Өртээл ам чоок — сагыш ажаан,
Өөрөнген, шуудай берген.
Амыдырал хөлге аьды
Аскымнап каап ыдып олур.

Очуддурган Л. Чадамба.

1987, февраль.

Аас чогаал—эгээртинмес байлак

Юрий АРАНЧЫН,

төөгү эртемнериниң доктору

ДУУРААН ТООЛЧУ МАҢНАЙ

Шапшаал, Ожу-Тайга, Қызыл-Тайга, Савына, Хаан-Дээр, Хемчик сыны — тайга-таскылдыг, шораан-берттиг оран-на болгай. Ол черлерниң байлак деп чүвезин кижиге кайгап ханмас. Артыш, шеңне, ай, бес, көк-кат, киш-кулаа, тоорук база өске-даа чимистиг, эмниг үнүштер чүзүн-бүрүн үисер.

Кижиге туржук чырык безин өдө албас шыргайларлыг, кижиге эртер салым чок озаң-хорумнарлыг, көшке-хөрлээштерлиг бо тайгаларда адыг, бөрү, диниң киш, дырбактыг, буур, булан, сыын, мыйгак, элик, хүлбүс, койгун, тоолай, эзир, үгү, кара-куш, агышак, күшкүл, улар дээш кандыг аң-араатан, куш чок дээрил!

Хат-кавыскаң, кааң-халыың четпесе кара-ногаан тайгалардан сыстып баткан хемнерде белдер, кадыргылар, ала-бугалар нимлээр. Тайга-таскылдыг, дунма эзимнерниң база холурааш дамырактардан каттышкаш, хая-дашты ажа халып баткаш, чоорту тереңнеп калбарып мөөрөп чыдар хемнерниң аян-шинчизи, көксү-хөрээ кижиниң сагыш-сеткилин чазамыктап, ындынналдыр хей-аът кирире бээр. Аң-мең, балык-байлаң-биле сүржүп маңаа чеже салгалдын кижилери чорбаан дээр! Кандыг салым-чаяанныг эрниң сеткил-сагыжы хайымнаваан, чогаал болуп хуулбаан дээрил!

Ак, Ишкин хемнерниң ол-бо талалары дээр-теңгерге шаштыккан часкам-чаъс, ширемел-шил баштарлыг, бүткүр боду хаядан бүткен кашпал даглар-биле коошпаланып хомдулаттыңган. Чүрөк сиилеме хаяларның чүлдүзү — хая чугу, аржаан суглар сыстып үнүп чыдар, кашпал дуругуң энгимезинде аргар, те мыйыстары-биле ак-көк дээрге шаштыга бергилээн дег чоргаар тургулаар. Бойдус-чаяачы Актың адыры Манчүрөк деп хемчигешти хаядан бүткен хомду-коошпага чажырып суп каан, ол күжүр хомудаан-хоргастаан шинчилиг кашпал дүвүнде шулурткайндыр чулчурувушаан чырыктыва ушта

чүткүп чыдар. Манчүрек Акче кирер аксынга кээп ажык делгемче чаза булгап үнүп кээр.

Манчүрек бажы Ак-Адырлап ажа бээрге, ында Үстүү-Ишкин хемнин бажында Көжээ деп магалыг-чаагай танышпасты таныштырар, көрүшпестин көрүштүрер болчаг ораны бар. Маңаа та чеже салгалдың алтай, хакас, орус, тыва кижилер та кайы үеден бээр уштажып-баштажып кээп, эл-хол, эш-өөр болуп келген чүве. Хөй салгал кижилер эдержип чораан дээрзин чер кырында ора-сома, араттарның тоол-тоожулары, ыры-хөөмөйи херечилеп турар. Арт кырында чалама—«чорук чогузун», «чаглыг-төштүүнден, салбактыг-сыргалыындан бериң өршээп хайырла, алдын Тандым!» деп чалбарып эрткеншерини херечизи.

Кайгамчык чечен чогаалдар бо черлерге төрүттүнгөш мынчага дээр салгалдан салгалче дамчып чурттап чоруур. Ындыг черлерге эрес угаандан хостуг бодал төрүттүнер, экерлер чурттаар. Манчүректө «Кыс-Халыыр» деп чер бар. Биез шагда бо черге яды өг-бүлөгө экинде эдектиг тоннуг-даа болза, эр чүректиг чараш кыс чурттап чораап чүве-дир. Малы кодан сынмас, эди экин ашкан бардам сынзыг бай кожай кудалап чадааш, күш-биле тудуп аар дээш келирге, уруг аалдан халып үнгөш, аъттыг кижини ал-сал чорда, хемнин бетин талазында үш-дөрт дят уну хире бедик дуругдан шурааш, ол чарыкка барып дүшкөш, ажырбайн дезе берген, а кожай корканындан чүрээ чайлы бер часкан чыдып калган деп Манчүректин улузу чугаалажыр.

Иштики, даштыкы дарлалга удур тура халаан алдан дургунарның дыка хөйү Манчүрек, Ак, Ишкин олаады көжүп чорааннар. Олар болчукчузунга душчур бора тейин Савына артты, ооң ылында Хаан-Дээрден ынай сунар болза, Алтай чуртунга чедир урук дурту хире чер-ле болгай дижир турган.

Алдан дургунарның чамдыктары-биле төрөл-дөргүл-даа болур бир Намзырай деп кижини шааанда Манчүрекке чурттап чораан дээр чүве. Намзырай болза «адар-боолаар, аялап-дузактаар, думчукка тулза аза муна орустаптар, алтайлаптар, моолдаптар, кылынмазы чок, ажыл-хожул, аян-чорук дээш аал-оранга шоолуг олурбас, сонгаар-бурунгаарга орнаш-солуш кылып чоруур, кижини болган быражыр аргажок өде-чара, тудунгур-кавынгыр амытан боор» деп кыргашнар чугаалажыр. Ынчанмыже чокка кызадып, аш-чутка алып, мугуртап-муңчула бээри кайы көвей турган. Өг сынмас өл-чаштыг яды кижини кожа-хонаш чону колданчып түрөп турда, магадыланыр аргазы чок. Түрөп чорааш тыпкан чүвези чүү-даа болбайн баар (хили-сап көөрү-биле Савынаже чоктаан чургааннар, тус черниң эргетенин эл-кургаг шүүзүн, албан-үндүт дээш кургадыр хавыра бээр). Ынчалза-даа Намзырай чүден-даа торулбас дээш дорзук сыкпайн амыр-дыш чок ажылдап чораан.

1892 чылдың кыштың орта айының 15-те Намзырай оол уруг олчалыг болган. Манчүрек хүрээ-хииттен озалааш ырак-даа бол, бадарчы лама үстүр эвес — бир лама шо каап, ном ажып көргөш, оолдун чаяанындан ады Маңнай болур ужурлуг чүве-дир деп айыткаш, тайгадан чаа эккелген өлүк-олчазының дээжизин мандалга өргүлдө дээш аппаратан.

Маннайның төрөөн иези Дызаңмайның ажилга кызыл, кежээзин улус кайгаар: кезээде-ле эр ээзи олурбас болганда, аалдың байгы-ла чымыжы, ажы-төлдүң экти-хырны Дызаңмайга чүдүрлүп чораан. Маннай эр шаанга четкелек, эзенги баа тепкелек турда, амыдыралдың кадыг бергезинден Намзырайның кадыы баксырааш, шоолуг кырываан хирезинде хенертен калгый берген. 1900 чыл үнгелекте шак ынчаар хөөкүй Дызаңмай 7 өскүс уруглары-биле ажыг-шүжүггө алзып түрөп чыдып калган. Харын-даа эриг баарлык Дыгырык ирей яды-мөчүү-даа бол, уруунуң оглу Маннайны ижиктирип азырап каан. Дыгырык ирейниң топтуг-томаанны-даа копчуг, арга-хоргазы-даа улуг, аң-менге-даа шымбай кижичораан. Дыгырык ашак ус-шевер-даа, ырлар-тоолдар-даа аттыг-чарлыг сураглыг аймактап укталган кижичораан.

XIX век төнүп турар үеде Шекпээр деп черге тоолдар, тывызыктаар, ырлар, игилдээр, бызаанчылар, хомуштаар деп чүвезин амытанга кайгадып магалаткан «тос каралар» деп шолалыг кезек ооржактар чурттап чораан чүве джир. Кандыг-даа кижичораан ханмас Тоолдар-Кадай деп кижичораан Дыгырык ирейниң төрөөн иези болур чүве-дир.

Маннай кырган адазынын тоолдарын эн баштай дыңнааш, онза элдесини, чарашынып турган. «Шаг шаа-биле турбас» деп үлгер сөстүң шынып Маннай тоолда маадырларның үлгеринден дөзээлеп биле берген. Оон ыңай тоолчу Дыгырыктын чонунга чоргаарын, эш-өөрүнге эргелин база эскерген. Ирей тоолдай бээрге, улус тыныжын безин тырттыныптар, чүгле отта кезек дызылаар, имистелген ден чанында алганып орган тоолчу ыңда-хаая үзүктелги хонарга, «шыяанам!» деп эрээшкинниг үнпер дыңналгылаар. Ам чүү-ле болур ирги деп улус кулак албайн дыңнаалап орар. Маннай магадап, сонуурган ханмас апарган. Сонуургалдан хандыкшы берген оол тоолчу ирейниң дөзөкчизи болу берген.

Дыгырык ирей бичин оолга узаныр, аңнаар арганы айтып, тоолдар-тывызктаар уран эртемин өөрөдүп, улуг-бичеге улажырының эвин билзип каан. Маннай бирде-бирде көөргө, тоолда аас-кежик дээш демисежип турар маадырларның үлгери кырган адазының амыдыралыңга дөмөй-даа апаар. Маннай баштайында ойноп чораш кырган-ачазын өттүнүп боду билбейн тоолдай берген турар. Дыгырыктын чечен мерген эртеми чаа салгалче дамчаан. Дыгырык тоол дыңнаксаар кижилерге оолун чоорту бараалгадыр, ынчап чоруй боду безин оол тоолдарын таалап дыңнаар, сонуургаар апарган.

Ол шагда яды чединмес араттарның ажы-төлү амыдырал дилеп, байларга чажындан-на хөлөчиктей бээр. Ындыг салым Маннайны оюп эртпээн. Ол 12 харлыында Бижээчи-Чалаң деп байга кадарчылай берген. Бай аалга кадарчының чымыжын көрүп, экинден элөп, хырныдан аштап, базымча-дорамчыны эдилеп чораан. Амыдыралдың кадыг-бергезинге ол торулбайн, чайчап аразында кырган адазы Дыгырык-биле кады аннап, балыктап, өг ыяжы чазап ажылдап тура, оол чараш тоолдарын доктаадып ап, тоолдар аянын өөрөдүп ап чораан. Байлар аныяк оолдун салым-чаянын херексеп тоовайн үзүктөл чок айбылаар, а яды араттар Маннайның онзагай байдалын арам-

нап билгеш, ооң салым-чаяанын чаржатпайн барган. Ындыг кижилер хоюн-кадаржыл, хонук ыяжын белеткежил, тараазын соктажып, шымчым таакпызын, шайының шаарып, эвээш-биче ак чемип үлежил, орбак-самдарын илчип-дааражып берип тургаш. Маннайны тоолдадып чораан.

Иштикинин, даштыкының эзергек идеттериниң кээргел чок шылып-хемдин кээринден, кааң-халыын, чут-чураангай, аарыг-аржыктың халавындан кижилер хоозуралга, өлүм-чидимге таваржып чораан. Чамдык хонаш-чурттарда «куйг дээр кускун-даа, сайг дээр сааскан-даа чок», «элеш-даа, караш-даа дээр чүве чок» апарган. Мооң уржуу-биле салым-чаяаныг кижилерни деткичтер шинег арат чонда кошкан үстүп бар чыткан.

Октябрьның социалистиг революциязы, ооң дайлымындан 1921 чылда өөскээч Тывага улусту революция аас-кежикче, депшилгеже орукту тыва улуска ажыдып берген. Революция чүс-чүс чылдарда көжүй берген чораан араттарның салым-чаяанын ажыдарынга таарымчалыг байдалды тургускан. Маннай ышкаш кижилерниң угаан-бодалында эгээртинмсс эртинеси камныг хайыралыг холдарга кирген болгаш чаа амыдырал, чаа культура дээш демиселдин үренини, чарылбас тудуш кезин болу берген.

Биеэни шин-биле Маннай көлээге хуу мал ажылдыг чурттап чорааш, 1931 чылда феодалдарның хөрөгизин хавыргаш, яды араттарга беш бода хөлү чедир үлеп, хавырган мал-биле күрүңе экономиязы дээр бүдүрүлге черлерин тургузуп эгелеп турда, Теве-Хаяже көже бергеш, маңа Совет Эвилелиниң эртем-техника, кадрлар, сан-хөө дузаламчызы-биле тургускан көдээ ажыл-агыйның дуржулга станциязынга инек кадарчылап ажылдай берген. Маңаа 7 чыл хире ажылдааш, баштайгы тыва ажылчынарның бирээни болу берген турда, 1940 чылда ону Сүт-Хөлдүн Хөлчүктүг сумузунуң № 3 арбанының даргазынга чоннуң дилээ-биле келдирткеш соңгаан. Хөлчүктүгге чыл чедип чорда, Ада-чурттуң дайыны эгелээн.

Революция мурунда ядарап, элгедеп-түрегдеп чораан, Улуг Октябрьның херелинден оттуң караа чырааш, хостуг аас-кежиктиг амыдыралды тургузуп эгелээн араттар немец фашизмниң дөгеп келгени дайының хоралыг сорулгазын эндевээннер. Олар Тываның Улустуң 10 дугаар Улуг хуралының хүлээп алганы Ада-чурт дайынының тирилгелиг төнчүзүңге чедир «тыва улус бүгү күштерин база аргалары-биле киржиринге белең» деп декларацияны чандыс сеткилдиг деткээшпер. Удаваанда-ла «Бүгү чүвени фронтуга берээли!», «Бүгү күштерин — дайынын чылча шаварынч!» деп кыйгырыглар тыва улустуң амыдыралы, демиселиниң кол илгелдеси апарган. 1941 чылда чаа тургустунган Сүт-Хөл кожуунуң арбан, сумуларының ажылчы чону, оон иштинде Хөлчүктүг сумузунуң № 3 арбанының араттары бүгү тыва улус ышкаш фронтуга, маадырлыг Кызыл Шеригте бар-ла чүвезин харамнанмайн берип турган. А Маннай боду өске белектер-биле кады 3 айттарын дөгезезин Кызыл Шеригте халаска тудуп берген. Бо бүгү патриотизмин, социалистиг интернационализмниң кайгамчык чайынналчак илерээшкини-дир! Өске хөй-хөй араттар-биле бир дөмей улуг Совет өг-бүлөгө кирерин күзеп чораан.

Маңнай Тыва Арат Республиканы Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң составынга хүлээп алыр дугайында ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң 1944 чылдың октябрь 10-да үнген чарлыын сеткил ханып, улуг өөрүшкү-биле уткаан.

Чаа амыдырал тайга-таскыл, кадыр-бертке ызыртынмайып Тываның ырак-узак булуңнарыңче тарап илпереп эгелээн. Ооң хөй саппыг чижектериниң бирээзи болза, 1944 чылда Манчүррекке чаа школаны тудуп дооскаш, ажитканы болур. Школа бажыцын тудар дугайында шийтпириң изии-биле деткип, Маңнай өске эш-өөрү-биле тудугу кылчы берген. Чаа школа ажиттыпнары билек, Маңнай ооң баштайгы повары, ажил-агый эргелекчизи апарган. Көдээ ажил-агый дуржулга станциязынга ажилдап тура өөрсин билеп алган мергежили-даа, шаг-үеден бээр билири ырлары, тоолдары, тывызыктары-даа школаның ажылынга, өөреникчилерни кижизидер херекке дузалыг болган.

Чаа школаның ажылы өөскүп шулуудай берген, ажилдаары солун-даа апарган үеде, 1946 чылдың чайынында ооң кады кырааны Дарыймаа хенертен арааш мөчүй берген. Ажыг-шүжүгге бастырың чеже оор боор, чурт солуп Төвө-Хаяже дедир көшкөш, мурнуңда ажилдап чораан ажылынга катап кирген. Ук ажылынга ээ-харысалгалыг ажилдап тургаш, 1953 чылда 62 харлыында пенсияже үнген. Хостуг үе тыптып кээри билек, Маңнай бодунуң билири тоолдарны, тывызыктарны, ырларын аныяктарга канчап арттырып бээрин бодап чоруур болу берген.

Башкы О. Херлиг-оол кырган кижиниң буяныг күзелин деткип, сурагыг тоолчунуң билир чогаалдарын кымдан-даа мурнап бижип, чыып эгелээн. О. Херлиг-оолдуң бижээн тоолдары 1959 чылда ТДЛТЭШИ-ниң бижимел фондузунга кирген. Оларның бирээзи «Чечен-оол» деп тоол 1960 чылда чырыкче үнген «Тыва тоолдар» деп чыындыга парлаттыганы.

1962 чылдың октябрьда Кызыл хоорайга тыва тоолчуларның II республика следү болун эрткен. Маңнай ук слетка идепкейлиг киржиң, аныянда дыка хөй тоолдары билер чораанын, кырый берген оларның дыка хөйүн уттуп каапканын хомудан чугаалаан. Мооң соон дарый ооң «Көгелдей ашак», «Орлан-оол биле Чечен-кыс», «Алдай-Мерген», «Демир-Мерген биле Амыр-Мерген адашкылар» деп тоолдары 1963, 1964, 1968 чылдарда «Тыва тоолдар» деп чыындыларга чырыкче үнгүлээн. Оон аңгыда 1966 чылда үнген «Тыва үлегер домактар, чечен сөстөр» деп чыындыга Маңнайдан бижээн хөй үлегер домактар, чечен сөстөр кирген деп ук номнуң тургузукчулары О. К. Саган-оол биле М. А. Хадаханэ онзалап айытканнар.

1966 чылдың декабрь 17-де Тываның эртем-шинчилел институту биле Кызылда күрүениң педагогика институту тыва аас чогаалының кежээзин эрттиргенер. Маңнай ол кежээге киржиң, ыдынынгы сагыш-сеткили хайнып, тоол, тывызыктарны онза хөй-аъттыг ыдың дыннакчыларга бараалгаан. Кызылга болган ужуражылга дуураан тоолчунуң хөй кижиле эң сөөлгү ужуражылгавы болуп, социалистиг тыва культураның төөгүзүңге арткан.

Маңнай амыдыралдың сөөлгү хуннеринге чедир Дыл, литература болгаш төөгүңүң эртем-шинчилел институту-биле харылзажып, бодунуң билер чо-

гаалдарын амыр-дыжын харамнанмай бижиткеш чорудуп бээр турган. Тоолчунуң бижиткени хөй санныг тоожу чугаалар, тоолдар, ырлар, тывызыктар, йөрээлдер институттуң бижимел фондузунда кадагалаттынып турар. Олар эртем ажылынга, чогаалдарга, уран чүүлге ажыглаттынып турар. Оларның дээжилери-биле делегейниң хөй чурттары удавас таныжар.

Тыва аас чогаалының эртинелерин камныг кадагалап, биске чедирип келген ол дуураан тоолчуга хүндүткелдин демдээ болдуруп, ТДЛТЭШИ 1971 чылда «Маңнайның тоолдары» деп баштайгы тускай чыындыны үндүргөн.

Маңнайның тоолдар аяны, *дыл-домаа*, уран-чечени бот бүдүштүг дээрзи билдингир. Ынчалза-даа ол төрөөн чонунун угаан-бодал культуразының угаанныг үнелекчизи болгаш кадагалакчызы чораан. Моон ужурунда оон ытканы маадырлыг тоолдар өске тоолчуларынындан шоолуг ылгалбас. Маадырның эдилээн чепсээн «алдан-чеден тениң мыйызындан, кежинден кыр-балап, аргып-шидип кылган кадыг-кара ча», база «хат-чаъс дегбес кара хая баарынга төрөөн хажыр кара дастың чүүнден чүглээн каң хожуула ок»; хүрежип кедер содак-шуудаан «сезен мөгөдөн сезиглеп кылган, алдан мөгөдөн ажыглап кылган алдан-сезен буур кежи содак-шуудак»; аъдының эзерин «арт болган аңгайган, кеңгейген эзер»; ал-бодунуң овор-дүрзүзүн «түмен кижиниң шырайын дүрзүлсөнгөн, чүьктүг сарыг буура дег кезегелиг, кадыр дагның арны дег хавактыг, ийи хөлчүк дег карактарлыг, шанчыг дег думчуктуг, ийи кырлан дег эгиннерлиг, ийи чолдай тей дег дөмбектерлиг сүр күчүлүг чүвөц иргин» деп, ол тоолдар.

Маадырның адын аъдының ады-биле аянаштырып, шыдал-быразынга, арга-хоргазынга, угаан-сөгээнинге дещежип быражыр чүвө турбас деп тоолдап чугаалаар. Ынчалза-даа маадырлар улугну улуг деп билир, бичини бичи деп камгалаар, өскүс-чавысты, кырган-чөнүктү өрү тыртып каар. Ол болза Маңнайның маадырлыг тоолдарының улусчу бүдүштүүн көргүзүп турар.

Маңнайның ытканы маадырлыг тоолдарда онзагай чүүлдер база бар. Маадырларның төөгүзүн ийи-үш ада салгалы эрткиже — өзүп-доругун, угааны четтип эр-сөр болгужекке тоожуп кааш, оон соонда экерлериниң аян-чоруун, адаан-чарыжын көргүзөр. Оон тоолдарының база бир онзаланыр чүүлү болза маадырларның сагыш-сеткили-биле оран-чурттуң байдалын, бойдустуң хөөнүн элдестиг таарыштыр аянаштырганында болур. Моон ужурунда болдува, маадырның оран-чуртунга хамаарышкан доюлган сеткили дириг амыдыралда анаа-ла бир кижини-даа ышкаш кылдыр сагындырар. Моон чижээ болза тоолда маадыр «оран чуртунуң бай-байлаан, делгем ногаан чаражып, оюм-аяцының оът-сиген, чечек-чимис деп чүвезин көргөш, бир-бирде хөрөк сагыш көвүдөп-даа, бир-бирде аданын чуртун эки ээлеп турардыр мен деп бодап олурган-дыр эвеспе» деп тоолдааны болур.

Маңнай тоолдап ора, эпти-ле «эвеспе аан», «эвеспе аан оң» дей кааптар, тоолдап доозарда «ол аар болгаш баар чип бады баарды, мен чиик бол-

гаш өкпе чип үнүп келдим», а чамдыкта «ол баарды, мен келдим» деп каар чораан. Ооржак Намзырай оглу Маннай чоннуң мерген угааннын сиңниккен, чечен-мергеннин идеялдыг кадагалакчызы кижилерниң бирээзинге хамаар-жыр. Ооң ады — чырыткылыг тураскаалы тываларның аас-кежиктиг чаа салгалдарның социал-культура депшилгезинге чурттаар.

Тыва улустуң салгалдары оран-делегейни, октаргайны, бойдустан амы-дыралып, кижилернин өг-бүлө база хөй-ниити харылзааларын шинчилеп көргөнини үүжелеп мөөнөп ап чораан, ынчаарга ылдыг шинчилелдерин, билгилерин, дуржулгазын салгал бүрүзү аас чогаалынга — тоолдарга, тывы-зыктарга, үлегер домактарга, чечен сөстөргө, ырларга сиңирип каан болур. Мынчангаш улустуң аас чогаалынга хайыралыг болур, ону чыып, чаа салгалдарның эдилели болдулар херекке О. Н. Маннайның кириген үлүү төөгүнүн болгаш культураның тураскаалдарын камгалаар база чөптүг ажыглаар ажыл а үлөп чөптөс үлегер-майык болуп турар.

Октябрь, 1980 чыл.

Георгий КУРБАТСКИЙ

төөгү эртемнериниң кандидады

ТЫВА УЛУСТУҢ ТЫВЫЗЫКТАРЫНДА ДИРИГ АМЫТАННАР

Тыва улустуң тывызыклары эртем талазы-биле шоолуг-ла шинчилеттин-мээн, а төөгү-этнографтыг тала-биле шуут-ла сайгартынмаан болуп турар.

Улустуң тывызыкларының барык дөрттүң бир кезин, чоннуң шаг төөгү-деп бээр кылып келген ажыл-амыдыралы — мал ажылынга хамаарышкан.

Тываның девискээри одар-белчинир-биле байлак, мал өстүреринге таарымчалыг. Ооң дугайында чон мынчаар тывызыктаан: «кырлан кырындан үнген эртин, хыргыштың адыры чок».

Мал — арат кижиниң амыдыралының бир кол үндезини. Азырал малга оон ынаан, аңаа хамаарылгазын «хойну дагже үндүр сывырып кагдым» дээриниң орнунга «хойну дагже чалап кагдым» деп хүндүлөп, ойзу адаары безин херчилеп турар.

Азыраан малды бүгү тала-биле чоннуң тывызыктааны таварылга эвес.

Малдың чаш төлүнүң (алдын кажык тура дүштү), эстенгиниң (торгу, маңнык чада дүштү) дугайында тывызыкларда база кижиниң малга хүндүт-кели илереттинген.

Хөвөниң (азы дүктүн) хемчээли биле дензизиниң бараадашпазын чеченер элдесиниң «көөрге көвей, көдүрерге чинк» деп ойзу сөглээн.

Тывалар шаг төөгүден тура дириг амытаннарның мага-бодунуң тургузуун кончуг эки билер чорааннар. Ооң херечизи база — хөй санныг тывы-зыктар. Чижээ, «ылым ийи, ылаан сес, хаан дөрт, кадын (халбыыш) беш» деп тывызыкта саар малдың, (бенин, өшкүнүң, хойнуң) ийи эминиң, ыттың сес

эмнин, инектиң дөрт эмнин, саап орап кижиниң беш салаазын элдээрлип тывызыктаан.

«Ирбилчин иелээн» деп кыска тывызыкта инектиң ийи мыйызын ойзу сөглээн. Дуюгну «дага даакпас, сугга суукпас» деп элдээрткен.

Кылаштап чоруур малдың башкы, сонгу даваннарын тывызыкта ийи кижиниң чугаазы хевирлиг кылдыр көргүскен: «Сен ыңай олур, сээң орнунга мен олурайн».

Тывалар шээр малды өзеп өлүрөр. Өстү тывызыкааны чечен, элдепсинген айтырыг дег: «Мени мында деп кым айтып берди?»

Малдың иштики тургузуунга хамаарышкан тывызыктар база хөй.

«Кызыл тей бажында хар чагбаан, кыдык (кызыг, кыйыг) дөзүндө хар чаап каан» азы «бөдөй өөм мөңгүн хаяапчалыг» деп чүректи тывызыкаан.

Бүүректи «Хөөкүй-оол хөвөң шуглактыг», сыңыйны «боду борбак, мойну шөйбек» деп тывызыкаан.

Саргыяктың тургузуун «кырлан ажарга-ла — сарыг өдөк, тей ажарга-ла — өдөк» деп ойзу сөглээн.

Малдың чүгдө иштики тургузуун эвес, сөөк-даяаның бүдүжүн, тываларның эки билирин тывызыктар херечилеп турар. Чижээлээрге, «аралай-аралай кээрге, аскыры боос (баш, мээ), опчалай-опчалай кээрге, он ийини боос (12 мээ сөөктери)», «дөртү — дөгөргө хавыктыг (4 дуюг), чангызы — салбактыг (кудурук)», «бодун көөргө — кан, демир ышкаш, чарты чок, боду чараш, көдүрөргө — чиник» (кажык) дээш оон-даа өскө.

Алды чүзүн малды: инекти, айтты, хойну, өшкүнү, тевени, сарлыкты чон улуг хүндүткел-биле тывызыкаан. Ук тывызыктарда дириг амытаннырны тургузуунун аңгы-аңгы кезектерин айыткан. Чижээ, инектиң мындыг онзагай шынарлары аас чогаалында илереттинген: шээр малдан инектиң артык үнелин; буганың, шарының чүэк чүдүреринге, мунарынга ажык-дузаны; шокар малдың чаражы; инектиң ишти, мойну, бажы, кулактары, мыйыстары; азыгларының чогу база диштериниң быжыы; думчуу болгаш дылы. Эмин, инекти саары, кудуруу, өдээ дээш о. ө.

Шагдан тура яды кижилер шээр малдың орнунга элээн каш инектиг болуксаар турганнар, чүгө диге инектиң бээр сүдү хөй. Инектиң эминин допшуларын 4 хаан деп хүндүлөп тывызыкааны таварылга эвес. Буганың арат кижиниң амыдыралына ажыы улуг: чэр андарар, мунар, ыңгыржактааш көжерде чүэк чүдүреринге ажыглаар дээш кылбас ажылы-ла чок. Шокар инек «самдар эвес хирезинде чамашкызы көвей» деп чечен тывызык-таттынгап.

Инектиң иштин «даван-даяк кырында барба», «серн кырында үп-сап» деп, мойнун: «үп-сап кырында чудук», бажын: «чудук бажында дазыл», кулактарын: «динчи иелээ» деп чон ойзу сөглээн.

Мыйыстар «ирбилчин иелээ» азы «хар ызыртынмас — ыргак ыяш, чаъе ызыртынмас — чанагаш көжээ», «иштикиниң ыяжы кургаг-даа болза чарт», «иштикиниң ыяжы прик-даа болза сынмас» дээн чижектиг тывызыктарга

кирген. Мыйызы чок инекти база-ла чон чаңдыр көрбээн — «кадын кыстын хачызы чок».

Инектің азы — мурнуку днштери чок болза «бак оглумнун балдызы чок», днштери бүдүн, быжыг болза «казак эзерниң кадаа турулбас» деп база тывызыкка кирер.

Ийн өңүн чүлгүүжү чаңгыс» (инектин думчуунун ийн үдү биле дылы) деп тывызык дыка чечен.

Эмигин: «дөрт ожук дажының кырында хэм шаглаа тур», допшуларын: «дөрбелчин дөртөлээ», сүт саарын: «дөрт хэм чаңгыс хөлчө кирди» деп оюскан

Кудурук: «Чамырык чааскаан», «чамырык кулак чааскаан», «барбанын соонда кымчы, кымчының ужунда салбак».

Тыва тывызыктардан аътка хамаарышкан чогаалдар база хөй. Чүгө днзе аът тыва кижиниң эң ынак, эргим малы, чорук чоруурда, көжер-дү-жерде дузалакчызы: «Ыракты ырак дивес — ылап чоруктуг, берт черни берт-бөжел дивес — бедик мербегейлиг» деп аъттың шыдамын тыва улус ты-вызыктаан.

Аъттың чамдык өске амытаннар ышкаш, ооргазында чаглыг чалы бар. Ону «чыраа дөзүнде саржаг чыдыр» деп ойзу сөглээп.

Чалгы малдың өдү, а бениң — удургу азыг-днштери чок: «кадын кыс-тын хачызы чок», «ортуң оглум (хаан оолдун) оттуу чок».

Аъттың дуоун тывызыктарда «дагыл иштинде таңма чүрек», дага: «тайга, дагга тайбас аъдым, далган бээрге чивес аъдым», даванының истери: «дөрт алышкының чушкуузу артында», «орукта падар аяк чыдыр» деп даш-тыкы хевирин бир чүвөгө дөмейлеп бир онзагай илереттипкен.

Аъттың янзы-бүрү өң-чүзүнү тывызыктарда көргүстүнген: мелдер, кара-сарыг, ой, кызыл-ой, кыр, хоор, ала, сарала, кара, бора, көк-бора, шилги дээш оон-даа өске. Кызыдып каан демирин «каң-шилги аътка» дөмейлеп тывызыктааны чедимчелиг.

Тывалар аъттың өң-чүзүнү чарашсынар, ону малдың чаражының база бир демдээ кылдыр үнелээр чорааннар. Чижээлээрге, сылдыс-шокар аътты: «терек хөлөгезинде турган ышкаш — кайгамчык чараш» дээниден ону эс-керип болур.

Аъттың дериг-херекселдерин база тывызыктар ойбаан: чонок, эзер, оон баштары, таалын, колуп, чирим, кудурга, хөндүрге, эзеңги, суглук, чүген, кымчы, баглааш база орус амыдыралдан үлегерлеп алдынган терге, шанак дээн чижектиг өске-даа херекселдер тывызыктарда долузу-биле кирген.

Эзерни: «эп нойан», ооң чоноан: «инек кежи ийи кезек» дээни солун.

Эзерни 4 кезек хадың дазылындан кылыр: «хадың ыяш дөрт кезек», «хангай ыяжы дөрт».

Чамдык каастап кылган эзерлерниң бажын база чавызын кызыл дозу-биле будуп каар турган. Ынчаар чараштап будаан эзер бажын «Дозу нойан» деп, а эзерниң мурнуу бажын «Хепиң-нойан», («Хепиң нойан хереп олур») деп

ойзу тывызыктаан. Эзерниң соңу болгаш мурнуу баштарының тургузуу колдуунда дөмей: «ийи алышкы», «сен, мен тарийги», «сен сүге тарийги, мен сүге тарийги», ыччалза-даа олар ийи аңгы талаже көрүп алгач ораңлар: «сен дарийги, мен дарийги аршывыс көрүшпээли».

Тыва эзер -- сес дергилги: «хайнак мойнак сес». Дергиге барба, сава дээш чүпү дергилевес дээр. Барбаны мынчаар тывызыктаар: «диш чок куруяк олуря семирди».

Эзерни колун-чирим, шавылыыр-биле быжыглаар. Тывызыкка оларны «аар ийден аңнаалы, аан кежээ дужаалы», «аар ийже ажаал, аан кээп көр-жүүл» деп элдээрткен.

«Шып-шып шышпык баалык дөзүнде» деп кудурганы ыңча дээр.

Эзенги база тывызыкка кирген: «менден биче мени аътандырды», «элен-чиг кадын, халанчыг кадын».

Демир сугдук малдың аксынга чоруур: «Моон барган, Бээжин кирген оглум демир саат дайнал келди». Сугдук ийи кезектен тургустунар, сактырга, ийи талазы дээрбектелип тутчу берген сөөктер-ле: «дөө талазында дөм-мек сөөгү, өске талазында өжүн сөөгү».

Чүген — ужунда сугдуктуг, аът бажынга сугар херексел. Ону чамдыкта мөңгүн азы хола базыткыштар-биле каастаан болур: «шыгжыр-шыгжыр бажында — Эртине ноян».

Кымчы: «Доруун ноян — оюштуруп ораажып чор».

Кижени мынчаар тывызыктаар: «Үш алышкы тутканын салбас» азы «сен мөге-даа болзунза, мен багай-даа болзумза, үш холум-биле тутсумза, салбас мен», бир болза «үш оол эвес болза, үш кырлаң ажа бээр мен».

Баглаашты «Өргөн Өскүс-оол чер дыңнаалады» деп ойзу сөглээн.

Аътты тывалар шаандан тура чүк чүдүреринге база мунарынга ажыглап чорааннар. Эрткен вектиң (XIX в.) төнчүзүнде орус шанактарны болгаш тергелерни ажыглап эгелээннер. Терге биле шанак база тывызыкка киргенер: «Өгге, черге сыңмас аъдым, дага, дашка тайбас аъдым».

Тергелеп каан аът сес даванныг ышкаш сагындырар: «кожа-кожа чоруурга, холу, буду чок: денге-денге чоруурга, чели, кудуруу чок».

Эмдик аътты («калчан аъттың караа кызыл») өөредирде («кажан халык, халыын тоолай, кичем тоглаа, кичей маадыр») күш-шыдал-биле шыдамык чорук херек.

Тывызык аъттың чоруунун янзы-бүрү хевирлерин: кылаш, шошкуг, челиш, чыраа дээш база илереткен.

Тывалар шаг төөгүден тура шээр малды — өшкү, хойну база хөйү-биле өстүрүп чорааннар. Чижээ, мындыг тывызык солун: «маалай-маалай кода-ным долду».

Хойга кижиниң ынаан, ону чассытканын дараазында тывызыктан көөр бис: «Агынактың үнү чагай».

Хойнуң кулаа үргүлчү халбыя берген чоруур. Ынчангаш кулак иштин: «хүн дегбес хүлер какпак», а кудурук адаан «ай дегбес алдын какпак» деп, «тажының эжини ажып каан, танманың эжини хаап каан» деп тывызыктаар.

Чаа төрүттүнгөн хураганнарны хой сүдү-биле эмискиктээр: «Агы си-
генин амданы чаагай».

Хойнуц өдээ: «Устүү черден келдим, кум сай болдум» азы «Устен чаг-
дан келзе-даа, үске, чагга борашпаан мен». Бо тывызык бодунуц тургузуу
база ажыглаан сөстери-биле тараанын өзери база быжарыныц дугайында
тывызыкка чоок болуц турар.

Кышкы үеде дон хой өдээн: «ында догдур, мында догдур» азы «холуц
долу конгураа кажык» деп элдээрти сөглээн.

Удурланыштырар денелгени ажыглап, дараазында тывызыктар-биле
өшкү малды ойзу илереткен: «Мыйыстыг — ац эвес, салдыг — ашак эвес,
сыргалыг — кадай эвес, кудуруктуг — аяг эвес, адыр дуюглуг — инек эвес».
А өшкүңүц кудуруу — «Чамык кулак чааскаан».

Твсе база тывызыктарда кирген. Оон узун даваннары: «дөлем-дөлем
дөртөлээ» азы «дөрт кижн малгаш таптаан, дөрт лама малгаш шаптаан»,
мөгеннери: «дудуш эзерлиг», «ийн кижн бараан хараан», бажы биле
мөгеннери: «Үдем-үдем үжелээ», кулактары: «ийн лама (кижн) дыннаалаан»,
аксы: «бир кижн өлең кескен», база кудуруу «бир кижн ымыраа хоюскан»,
«бир лама тавак каккан» дээн ышкаш чечен-мерген тывызык бооп кирген.

Тывызыктарда кирген эрги овор-хевирлерден ангыда, азырал амытаннар-
ны көргүзерде чаа денелгенин ажыглаттынганы солун. Чижээ, тевенин
мойнуц «дуга дег моюннуц» (мында дуга дээрге орус тергенин херекселинин
ады), карактары: «ийн кижн дураннаан» (ийн карактыг дуран база сөөлгү
үениц херексели) деп тывызыктаан.

Сарлык — даштындак көөрге оожум-даа болза, күштүг болгаш дошкун
мал («хаайы киргирээн»), хая-даш дивес кырлай бээр («кадырга тоовас»),
семдер дүктүг («кончуг семдер хоюг дүккүр»), белен донмас («соокка дон-
мас»). Сарлык амданыг, чаагай сүт бээр («күзүн сүткүр»).

Хаванның дүрзү-хевирин база чон чечен-мерген тывызыктаан: «Ыдын
ызырган, инээн мунган, тевезин четкен, мыйгаан үзейткен».

Ыт — кижиниң өннүү: «аалынга кадарчы, ээзинге эш». Ыттың дыргаан:
«чээрби (даван бүрүзүнде беш дыргак бар) кускун чер соктады», думчуун:
«борбак карам кургадып чададым», эмиглерин, дошпузун: «хаан кызы сес
дергилиг» деп ойзу чугаалаан.

Коргуп-кылыктагаш ыдып берген ытты тывызыкка: «хыйт дээш (кый
деп сал-ла) хымыжын алгаш барды (ыңай болду)» дээр.

Ыт чыдынынга дораан чыда дүшпес деп чүве база аас чогаалында көр-
гүстүнгөн: «долганып-долганып топ диди».

Динсти база чон тывызыктаан: «кадын кыстың караа чараш», «көс дег,
от дег карактыг», «шуглак чок удуур, суг чок чунуур», «көшке чаштыр»
дээш оон-даа өске.

Бойдуштуң болушкуннарын база дириг-амытанинарны, оларнын мага-бо-
дунуц тургузуун, бот-боттарынга дөмейлээр арга тывызыктарда нептерен-
гей. Чижээлээрге, долуну — болаганга, динмирээшкини — буурага, адыг-

ны — казырага, кижиниц дылын — бызаага, кулунга дөмейлээн. Оон ангыда янзы-бүрү деңнелгелерге буга, чаваа, дай-аът, бызаа, кулун, кошкар, кужа, хуна дээн чижектиг амытаннарнын аажы-чаңы, дүрзү-ховири бо-ла ажыглаттынар. Тыва тывызыктарда шаг төөгүдөн тура-ла ажыглап чорааны көшкүн амыдыралга үндезилеттинген ойзу адаар деңнелгелерни, омур-хевирлерни чүгле билдингир чүвөлөрни илередиринге эвес, а чаа тывылган, чаа амыдыралдың чүүлдерин илередиринге база ажыглап турары солун. Билдингир, үе-дүптөн бээр ажыглап чорааны омур-хевирлер, деңнелгелер азырал дини амытаннар-биле холбашкан.

Тывызыктарда ойзу сөглээн база ол ышкаш боттуг элементилер аразында сырый холбаалыг.

Критика болташ библиография

Чүлдүм ЧАП

МААДЫРЛЫГ ӨГБЕЛЕР ДУГАЙЫНДА СӨС

Ю. Л. Аранчинның «Алдан-маадырларның тура халышкыны» деп номунга хамаарыштыр

Бодунуң чонунуң, төрөөн чуртунуң эрткен төөгүзүн сонуургап, ону хандыр билип алырын күзеп чоруур кижилерге эртемден Ю. Л. Аранчинның «Алдан-маадырлары» шынап-ла төөгүнүң шынын сөглээни-биле улуг үнемчелиг, күзенчиг белек болган.

Алдан-маадырларның дугайында чонда артып калган сактыышкынардан, тоолчаан чугаалардан ангыда, оларның демиселинин кандыг-бир талазын чырыткан ажылдар тургулаан-даа болза, чогуум-на эртем талазы-биле хандыр шинчилеттинген, төөгүнүң үндезин барымдаалары-биле чепсеглеттинген, ханы утка-шынарлыг шинчилел ажылын чүгле бо хүнде холга алганывыс ол. Ажылды бижээн аян-хөөнүн алыр болза, ол харын төөгү-публицистиг очерк чогаалынга хамааржыр. Төөгү-публицистиг чогаалга ооң хамааржып турар бир барымдаазы, эрги-чаа үени хандыр анализтеп, улус-чоннуң салым-чолун дамчыштыр көргүзерин оралдашканы. Оон ангыда, ажылдың сюжет тургузуун, утказын болгаш дылын оваарып көөрге, ол харын төөгү очеригиниң хемчег-нижээнден ашкаш, публицистиг чечен чогаалга чоокшулажып турар. Чүл дизе, ук ном тускай аттарлыг ангы-ангы кезектерге үстүнген, а кезек бүрүзү база-ла ында чугаалап турар чүүлдүн утказын илереткен үлегер-эпиграфтыг эгелерден тургустунган. Чогуум-на ооң ужун ук очерк бодунуң утка-шынарының талазы-биле чечен чогаалга чоокшулаш, номчуттунгур болгаш сонуурганчыы-биле онзаланып турары ында.

Номну номчуп доозуптарывыска бистиң ада-өгбелеривистиң эрткен чүс чылда амыдырал-чуртталгазы, оларның даштыкы дайзыннарга, иштики феодалдарга шыдажыр аргажок мөлчүдүп, дарладып чорааны каракка көстүп

кээр. Шак ол ийи дакпыр дарлал-бектегни чаза шавар дээш, базымча-дорамчылалдан хосталыр дээш, ботка болчуп кээр, ооргаланыр өске күштер чогуу биле тура-ла бодундан каш дакпыр күштүг дайзынга удур туржуп үнер деп чүве — ол харын маадырлык чорук болбас аргажок. Олар чүгле боттарынга ынанып, бодунуң төрөөн чонунга ооргаланып болурунга, а бир эвес херек бүтпезе, Алтай, Саян ажылдыр алдыртпайн баарынга ынанып турганнар. Ынчалза-даа «эжен хаанның хоойдузу эддим-кежим шылып чиди» джиш турган улус, шагжаң сөөгү шатка чыткыжеге, кара бажы шапшылгага баргыжеге», адаан-өжээнин дайзыннардан негеп, олар-биле ачыр-дачыр тутчур деп шиитпирлеп-даа алганнар.

Шак ынчалдыр даштыкы, иштики дарлакчыларга «алдан дургуннар» диртип адаттырза-даа, алыс чонунга «алдан маадырлар» бооп ады алдаржаан, хөй чүс кижини хосталга дээш шимчээшкинче оттурган, оларның өзек күжү болуп турган кайгалдарның барык ийи чыл чыгыы уламчылаан хөделишкини эгелээни ол. Бистиң мында хөй кижилерни оттурган деп турары-выстың чылдагааны, алдан дургуннарның херээнге чүс-чүс масса чон чүгле болчуп, деткип турганындан аңгыда, оларның хөделишкининге дорт киржилгелик болуп турган улустуң чүгле ийи чүс эвес, а үш чүстен беш чүс чедип турган деп «Тываның төөгүзүндө» болгаш өске-даа медээлерде база бар бооп турарында. Ол ышкаш, алдан-маадырлар бастырган соонда, оларның чедирген шүүделин төледир дээш, чүгле алдан дургуннарның аал-ораны, дөргүл-төрелдеринден эвес, а оларның сумуларындан эгелээш, бүгү кожуун чедир алдан дургуннар-биле «эл-баг болуп турган» деп каразаан азы шамнаан кижини бүрүзүндөн-не мал-маганын, хошкул-хөрөңгизин хавырып ап турган. Ындыг янзылыг шүүдел төлевээн өг-бүле барык артпаан турганын улуг назынныглар чугаалап чораан. Ынчаарга Хемчик кожуунун 1808 чылда тускайлап тургузуп турда безин анаа 2209 өреге турганын «Тываның төөгүзүндө» бижип турар. А алдан-маадырларның тура халымышкынынга чедир 70 ажыг чылдар иштинде кижини саны оон-даа өскени чугаажок, ынчангаш бир эвес ниити өреге санындан үштүң азы ийиниң бир кезин-ле тура халымышкынга киржип турган дээр болза, чүгле эр кижиниң саны безин үш чүс ажып беш чүс чедип турганын даап бодаары берге эвес.

Ынчап кээрде, бо хире масса чоннуң шимчээшкининиң киржикчилерин «оор дургуннар» дээриниң үндезин чогу билдингир апаар. Амгы үениң номчуккузунга «оорлар, дургуннар» деп сөстүң тыптып келгенин тайылбырлаар болза, ону харын Тываның эжелекчилериниң ынчангы чорудуп турган политиказы-биле база холбаштырып болурун чугаалаар апаар. Чүл дээрге, манчы кыдат эжелекчилер Тываның девискээрин тус-тус кожууннарга, сумуларга үскеш, оларның бажынга улуг өрге-дужаалдыг ноян, дүжүметтерни олурткаш, «албаты кижини бир кожуундан өске кожуунче шилчип, аралажып болбас» деп хорааш, ону харын тускай чарлык, хоойлулар-биле быжыглаан турган. Ол хамаанчок ооң мурнунда-даа Моол эжелелдин үезинде бүдүн-бүдүн тыва кожууннарны талыгыр черлерже албадал-биле көжүрүп турганы

база-ла эжелекчилерниң сандарадыкчы политиказы болганы төөгүден билдингир. Ынчап кээрде ук хоойлуларга удурланып, төрөөн чуртунче эеп чанган азы төрөл чону, ха-дунмазы-биле харылзаа тудуп, аралашкан кижини хоойлу-дүрүм үрөөн, «чер кезээн дургуннар» деп санап турганы билдингир. Оон аңгыда, боттарының чаңгы, дүжүметтериниң дорамчылалынга шыдашпайн, оларның холундан дезип үнген, хосталга күзөөн яды араттарны база-ла «дургуннар» деп адап, черлик аң-мен-биле бир дөмей истеп-сүрүп чорааны шаг шаандан билдингир болгай. Ынчап кээрде «дургун» кижидээрге-ле, бир талазында, каргыс эрге-чагыргаларның дарлакчы политиказынга, оларның доктаадып тургускан хоойлу-дүрүмүнөргө чайгаар удурланып үнген кижидур-дур. Ийи талазында, Самбажык болгаш ооң өөрүнүң хөделиишкини эрге-чагыргаларга удур улам хөрлээлеп, массалыг удурланышыкчыне шилчип бар чыдар апаарга, база олар бастырган соонда, маадырларның ат-алдарын чон мурунуга кудуладыр, чонга үлегерлиг салдарын базар сорулга-биле эрге-дужаал эдилээн бай дүжүметтер оларга «кемниг бак, оор дургуннар» деп дорамчылалдыг атты тыпсып турганнар.

Оон-биле кады хокшул-хөренгизин албан-үндүт дээш хоозурадыр хавырткан, ядарал-түрегделде чыгаткан яды кижиде, араттарның ол-ла хокшул-хөренгизин холунда мөөнөп алган мөлчүкчүлөрдөн, ылангыя моол феодалдардан болгаш боттарының байларындан өжөөн негээрде оларның хууда өнчү-хөренгизинче халдаары, былаап-хунаап алыры, азы ажыы-биле хавырып алыры — ол харын чоннуң удурланышыкчының база бир илэрээшкини бадыткап турар болгаш ук хөделиишкиннерниң баштыңнарын эрге-чагыргалар «оорлааннар, дургуннар» деп дорамчылап адап тургулаан боор-дур.

Бир эвес төөгүнүң чижээ дээр чүве болза, Россияга тараачын дайынының баштыңчызы Емельян Пугачевту-даа, башкир чоннуң национал маадыры Салават Юлаевти-даа «оор дургуннар» деп адап, чар тарадып, оларны тудуп хоругдаар дугайында хаан чазааның чарлыынга база шак ынчаар куду көрүп айытканын төөгү документилери херечилеп турар.

Ындыгларның чижээнге чоннуң хосталгазы дээш демисежип чораан маадырларны хөйү-биле адап болур. Бодунуң үезинде Россияның хаан эрге-чагыргазы Степан Разинни «оор дургун» деп чарлап-даа, чарлык-даа үндүрүп турганын утпаалынар.

Канчалза-даа алдач дургуннарның хөделиишкининиң алыс утказы дарлалга, мөлчүгделге удур, хосталгаже чүткүлдүг чүве болганда, чон ол дугайын эки билип, «туттурбайн чорза-чорза дургун атка кире берген» экер-эрес оолдарын, эш-өөрүн «оор дургуннар» дивейн, а кайгалдар деп адап чорааннар. Оларны-биле алырга, кайгал дээрге (алдан дургуннар боттарын база кайгалдар бис деп адап чорааннар) эр сорукутук, экер-эрес, дөскөл чок дээн уткалыг. Черле ынчаш «кайгал» деп сөстү «оор» деп сөс-биле холбаштыргаш, ону чечен чогаалга безин шеглиг ажыглап, 1970 чылдарда шүгүмчүлөлгө таварыштырып турганы шала чигзинчиг болуп турар. Канчаарга-даа

«кайгал» деп сөстүң утказы ханы болгаш делгем. Хемчик кавызынын чонунга «кайгал» биле «оор» деп сөстөр ам-даа синоним болбайн турарлар, кайгал деп сөс кижиниң характерин — ажыы-чаң бүдүжүн тодарадып турар болза, оор дээрге үүлгеткен херек ужун тыптыр ат дээрзин ылгай көөр ужурлуг. Ынчаарга алдан-дургуннарга хамаарыштыр «оорлар» деп турганынын төөгү талазы-биле онзагай уткалыг турганын үстүндө чугаалаан бис.

Ынчангаш авторнуң мында «экер эрес кайгалдар» деп, алдан дургуннарны адап турары чоннуң бодал-хөөнү-биле чүүлдежиپ турарын айтыр ужурлуг. Шак ол экер эрес кайгалдарның эгелээни, хөй чүс чонну хөдөлдирип үндүрген шимчээшкинин эртемденнерниң талазындан «бүгү-ле мөлчүкчү дарлакчыларга удур аңгы демисели болуп турар» деп түңнээни черле чөптүг. Ук шимчээшкинин кол өзээ Хемчик уну турган-даа болза, шала сөөлзүредир хөлзээшкинге алыскан девискээрлер улам делгемчип, Шеми, Чырагакы ышкаш хөй курттакчылыг хемнер унун хөме таварааш, Чадаанадан Чаа-Хөл чедир, Хөндергейден Өвүр ажыр Саглы, Дус-Даг чедир чаптылып турганын бодаарга, ук хөделишкин тыва чоннуң хөй кезиниң сеткил-хөөнүн отгуруп, ядыны яды, байны бай кылдыр аңгылап, чогу-на аңгы демисели боорундан аңгыда, даштыкы эжелекчилерге хамаарыштыр хосталга ужур-уткалыг шимчээшкин база болуп турганы чугаажок.

Ооң-биле чергелештир алдан-маадырларның тура халышкыны «хөрөңги чок» куруг черге хөделип үнмээн, ооң мурнунда 1876—1878 чылдарда монгушгарның түлүштер-биле катгышкан хөлзээшкини база хып үнген турган болгаш манчы-кыдат эрге-чагыргалардан Хомушку Базырны ноян эргезинден дүжүргөш, Хемчиктиң Даа кожуунунуң үгер-даазынга Монгуш Дугарны томуйлаарын чедип алганнар. Мында бир солун чүүл, тура халышкыннар чүгле кадыг-дошкун, чиижең хоптак Хомушку Базырның дээди эрге-дужаалындан чайлатканы эвес, а харын кыдат эжелекчилернин, моол феодалдарның болгаш орус чиижең садыгжыларның дарлалынга удурланып, Хемчиктиң Даа база Бээзи кожууннарның (түлүштер) дөрт улуг сумуларының хөлзеп үнгени болур. Ол ышкаш олар бо номда бижип турары дег чүгле «чыл хире демисел кылгаш» эвес, харын 1876 чылдың күзүнүндө кыдат дүжүметтерге, 1877 чылда Базыр ноянга болгаш 1878 чылдың майда орус мөлчүкчү садыгжыларга база удурланып, кыдаттарның сүрүп алгаш аппараткан малын дедир хунаап ап, оларга болушкан Базыр ноянның болгаш ооң дүжүметтерин баш санай эттээш салып, чиижең орус садыгжыларның бүүзелеринче халдаашкын кылып, барык ийи чыл хире демисежип келгенин «Тываның төөгүзүндө» айткан. («Тываның төөгүзүңү» бо кезээн профессор В. И. Дулов бижээн). Төөгүден алырга, ол үеде тура халышкан араатар ийи-чаңгыс үүрмек хөделишкinner-биле кызыгаарланмай, а харын бүдүн чартык чыл ажыр эң идепкейли-биле демисежип, оларның салдары өске кожууннарже тарап эгелей бээриниң айыылы тургустунуп кээрге, цин эрге-чагыргалар ук тура халышкынны каржызы-биле басканнар. Ооң соонда 1882 чылда «Барлык дургуннары» деп атка кирген ужен ажыг кижин кир-

жикчилик араттарның хөделишкени база болган. Ынчангаш үстүндө тура-халышкыннарны каржы-дошкун басканы арат чоннуң ханы таарзынмас чоруун болдуруп, өжээн негекчилери — алдан-маадырларның тура халчырынга күштүг салдар бооп, идигни бергени чугаажок деп санап болур. Ийи талазында, хөй масса чон киржикчилик бо янзылыг хөделишкыннерниң түннелинде ынчангы дээди эрге-чагыргаларның талазындан чамдык «эвээш биче-даа бол, дүжүп беришкыннерни» кылып турганы (Хомушку Базырны Монгуш Дугар ноян-биле солааны) хөделип үнгенерге кандыг-бир «эки чүвени» чедип ап болур-дур дээрзинге ынаныр арганы база берип турганы чадавас. Моон алгаш көөрге, аразы ындыг-ла ырак эвес үелерде, ам артында девискээр талазы-биле база чаңгыс кожуун кавызынга болуп турган ол тура-халышкыннарның аразында салдар-хамаарылга, идеялик харылзаа канчаарга-даа бар турганы чугаажок.

Автор мында ук шимчээшкыннерниң чүглө болгулаан үелерин айыткаш, чогуум олар бот-боттарының аразында кандыг харылзаалыг турганы дээрзиниң дугайында тодаргай фактылар-биле бадыткавайн турар. Чүге ындыг болганы дээр болза, «аңгы талазы-биле сайзыраңгай эвес ниитилелге... чайгаар болур ындыг демиселди кедергей каастаары, ооң медреселдиг, организаастыг талазын хөөредир чорук частырыгга чедирип болур» деп турары-биле тайылбырлаттынып турары магат. Ынчалза-даа номнуң ол-ла арнында (арын 61) «70—80 чылдарда бай-ядыларның аразында демисел анаа-ла душ бооп өөскүп үнүп турган эвес, харын аңгыларның чөрүлдээзиниң чидигленгенинден болуп тургулаан» деп база түңнээн. Ону бодаарга, алдан дургуннарның тура халышкынын үе талазы-биле база элээн ырак дөстүг, бүгү чоннуу болуру-биле база ханы дазылдыг дээрзин төөгү ёзугаар бадыткаары артык эвес турган ийик. Чүге дээрге ындыг таварылгада алдан-маадырларның тура халышкыны, бир талазында аңгы демиселдиг характерлик, ийи талазында хосталга шимчээшкени болур ужур-уткалыг дээрзинге ол харын улам бадыткалдыг барымдаа болур турган ийик.

Бо талазы-биле алдан-маадырларның кол кезинде амыдырап-чурттап чораан черлериниң бирээзи (бастырган соонда баштайгы байысаалгазын база кылып турган чер Чыргакы-Аксының Хорум-Даг чурттуг, ол үеде 12—13 харлыг турган Монгуш Баржының сактышкынында) алдан дургун кайгалдарның хөделип турган үезинде:

Амбын ноян чарлыы-биле
Акташкан дээр Монгуш оглун.

Эжен хаанның чарлыы-биле
Эптешпес дээн Монгуш оглун —

дижип ырлажып турганын чугаалап чорааны солун. Кожамыктын сөзүнге «Монгуш оглу» дээриниң орнунга «ондар оглу, ооржак оглу, хемчик оглу» деп-даа болур-ла ыйнаан: ынчалза-даа сөстүң чогуум-на «Монгуш оглу» кылдыр доктаай бергени мооң мурнунда чогуум-на Монгуштарның 1876—1878 чылдарда хөделип турар үелеринде ырлажып турган ырызы тургаш, сөөлүндө барып, алдан-маадырларның база ырызы болу бергени чадавас деп санап болур.

Черле ынчаш 1870—1880 чылдар үезинде ийи кожууннун девискээринге болгулаан чоннун хөделиишкининерин төөгү талазы-биле бириктир көөр чүве болза, хамыктың мурнунда ол харын даштыкы эжелелге удур ниити чоннун национал хөөнүн илередип турган болуушкуннар база болур. Бир эвес ынчаар санаар болзувусса, тыва улустун нация чон бооп хевирлеттингени, быжыгып бирикшээни профессор В. И. Дуловтуң (Октябрь революциязындан эгелен), Н. А. Сердобовтуң (алдан-маадырларның соонда) деп бодап турары-даа ышкаш эвес, а харын Ю. Л. Аранчинның, С. И. Вайнштейнниң түңнөп турарына каттыжып турары дег, тыва улустун чаңгыс нация бооп тургустунганы «Моол тергиделдин үезинде эгелээш, манчы эжелелдин соон дарый доозулган» дээрзи черле чөптүг болур. Оон башка чаңгыс аай нация чон бооп хевирлеттинип тургустунмаан, төрөөн тыва черин чуртсунуп, ооң ээзи мен деп чүвени хөй чылдарда меделеринге синирип албаан, аңаа-ла аңгы-аңгы төрөл аймактар тургулаан чүве болза, олар барык он беш чыл хире чылдар иштинде дарлакчыларга удур катап-катап тура халчыр күштүг, деткимчени кайыын, канчап тып аар турганнарыл?

Бир эвес арааттар боттарының иштики дарлакчыларына удур социал-экономиктиг байдалы аргажок дорайтаанындан тура халышкынче көдүрлүп үнүп турган болза, оларның даштыкы эжелекчилеринге удур демисели национал сеткил-хөөннүн илерээшкини болуп, каш удаа хөделип үнеринге күштү немеп турганы чугаажок. Бо талазы-биле авторнун «Алдан-маадырларның демисели аймак-сөөк талазы-биле кызыгаарланчак, хагдынчак байдалды ажып эртер арганы берген, он ажыг аймак-сөөк кижилериниң төлээлерин демиселге кириштиргеш, чугула бурунгаар базымны кылган» деп түңнөп турары үстүндө бодалга бадыткал болуп турары-биле черле чөптүг.

Ынчангаш ада-өгбелеривистиң маадырлыг чоруунун дугайында төөгүнүн шынын айыткан, эртем ёзугаар шинчилеп көргүскени дээш авторга өөрүп четтиргенивисти илеретпишаан, чамдык күзелдеривисти манаа чугаалавайн барбас аргавыс чок.

Бир-ле дугаарында номну катап үндүрер деп хөй номчукчуларның саналдарына катчып турар бис. Номнун чаа редакциязынга алдан-маадырларның кол удуртукчузу Монгуш Самбажыктын (Көк-Самбажыктын) база ооң эң чоок өңүктөрүнүн дугайында медээлерни немей кирип, черле ниитизи-биле тура халышканынның баштыңнарының ролун ам-даа ажыдып көргүскен болза деп күзээр бис. Бистиң билиривис Монгуш Самбажыктын уруунун уруунун оглу Хорум-Даг чурттуг Монгуш Сендажы Күжүмейович амгы үеде «Искра» совхозта малчыннап чоруур, Самбажыктын чоок төрөл салгалы болур Куш-Чаңгы деп кижиниң оолдары Монгуш Данзычы Чолаачылап, Монгуш Дырышпан Кызыл-Мажалыктын Культура бажыңының директору бооп ажылдап чоруурлар. Ол ышкаш Самбажыктын чоок өңүнү деп санаттырып чораан, туттурган эш-өөрүнүн иштинден кара чаңгыс дезип үнген кижии Садьяажыктын оолунун оолдары Монгуш Шогбан-оол,

Монгуш Павуу-Дарган, Монгуш Серен-Доржу чоокка чедир Хорум-Даг, Алдан-Маадыр сумуларынга чурттап чораан болганда, ажы-төлдери ам-даа ол черлерде чурттап чоруурлары билдингир. Олардан ам-даа таптыг уктап айтырар болза, улуг өгбези Самбажыктын болгаш ооң чоок эш-өөрүнүң Сеңгин-чаңгыны канчап-даа туруп тудуп аар дээш каш удаа оралдажып келгенин, адактын соонда оптуг-кажар арга-биле ону холга апканын, оон харын чидиг бижектиң бизин, кара боонун аксын аңаа чылгадып, чыгаанга кирип-даа, моон соңгаар кижилерге эри-хинчек кылбас дугайында акыс-сөзүн ап-даа турганын сөөлүндө барып, ол-ла сарыг сыптыг бижек өлүрткен чаңгының хойнунга чытканын-даа төөгүп берип болурлар ийик.

Өгбелерниң маадырлыг тура халышкынының болганындан бээр чүс чыл ашкан, чамдык фактылар утгундурган, оларны билир чораан кижилерниң сактышкыннары холужуп-дүлүжүп, чамдыктары хөөреттинип, чамдыктары өскерлип-даа калгылаан.

Кинданга бектеттиргеш, тос эрээнин доозазының хилинчээн көрүп эрткен кайгалдар, шаажылалдың эң сөөлгү хемчээ чайлаш чок апаарга, «шатка чыдар шагжаң сөөгүм, шапшылгаа баар кара баарым» деп, кударалдың сөөлгү ырызын ырлажып турда, хоругдалдан дезип үнген кара чаңгыс кижини Сарыылдыг Садьяажык чыл ажыр аал-чуртунче эеп чанмай, чер-черинге аштап-суксап, доңуп-дожап келгеш, ээн аал коданындан тывылган падар ыяш аяанга сугну изидип, ол-ла аяанга аргамчызының доорамчызын хайындырып чип чорааш, аал-оранынга чанып келгенин-даа салгал дамчып келген чугаалардан дыннаар бис.

Авторга база бир чагыыр чүүлүвүс — алдан маадырларның аштырары чайлаш чок-даа турган болза, ук тура халышкынының идеясы бүгү Тываны хөмө албайн, чер бүрүзүнге арааттарның чепсектиг хөделишкиннеринче шилчивейн барганынга, сарыг шажынның сандарадыкчы салдары чылдак болбаан бе, ону хандыр өөренип көрзе кандыгыл? Чүге дээрге кажан алдан дургуннар чазак-чагыргаларга үр үеде дүжүп бербейн, Кара-Дагга турлаглааш алдыртпайн туруп бээрге, оларны чаңгы, хүндүлөр-даа эде сургап чадашканнар, ынчан харын лама, хелиңнерни тура халышканнарның турлаг шивээзинче ыдалап чорудуп, «бурган чаяалгалыг, эжен хаанның эрге-чагыргазынга эп-чөп-биле дүжүп бээринче» оларны көгүдүп, ыйыдып тургулаанын чон чугаалажып чораан.

Бүдүүлүк шаг дээрге бүдүүлүк шаг-ла болгай, бодунуң мурнунга тодаргай сорулга салбаан, ала-чайгаар көдүрлүп үнген улустуң чамдыктары ындыг янзылыг көгүдүшкүннерге алзып, демиселин соксадып-даа турган болбайн аан. «Тываның төөгүзүндөн» алырга, кыргыстарнын, оюннарнын баштайгы хүрээзи 1722 чылда-ла туттунган, а ниитизи-биле Цин династиязының үезинде Тывага 22 хүрээ, дөрт муң лама турган. (т. I. ар. 233). Ламаизмниң өөредиин ёзуугаар хаан дүжүлге дээрге, бургандан авыралдаан, оң албатыларын бай, яды болур салымныг кылдыр бурган чаяган, яды карачал кижини үүлезин боду эдилээр, төрө херээнге киришпес суг-суг деп

суртаалдап турган болганда, 1883 чылдарга чедир (барык 160 ажыг чылдар иштинде) ол хире үеде, ол хире улуг шажынчы күш чоннуң хосталгалыг шимчээшкининге, ылаңгыя алдан-маадырларның ортузунга кайы хире хоралыг болуп, оларның угаан-медерелин кайы-хире төөредип, сандарадып турганын даап бодаары берге эвес. Улустуң чугаазындан дыннаарга, алдан-маадырлар амбын шерни-биле сөөлгү шиитпирлиг сегиржип алыышкынны чорудуп турда, оларның бирээзи Оттукай Куулар дээрзи (мурнунда база чугаалаан бис) «Хемчик унунга ынча хөй хан-чин текпээлиңер, соңгу ачы-үреге багай болур» деп, эш-өөрүн куюлдуруп, адып-боолаарын соксадырын дилеп турган дээр. Ону бодаарга, сарыг шажынның сандарадыкчы салдары маңаа база хоралакчы, төөредикчи ролюн ойнап турганы ол.

Ол ышкаш номда шериг-административтиг, шажынчы болгаш хамааты эрге-дужаалдарны аңгылап, чанчын, чайзаң, чаңгы, чалаң, хүндү, демчи, бошка дээн өске-даа эрги сөстөрнүң тускай тайылбырын аңгы берген болза эки. Адактың сөөлүндө тыва улустуң «Улуг дүн» деп адаар чүү ындыг тоожузу турганыл, автор ол дугайын оон-даа тодаргай тайылбырлаан болза деп күзелдиг арткан кижилер хөй-ле боор.

Ынчангаш Тываның төөгүзүнүң шинчилекчизи, эртемден Ю. Л. Аранчынын «Алдан-маадырлары» тыва төөгүзүнүң база бир маадырлыг арнын ажыткан ажылдарның бирээзи болуп, төөгү-публицистиг жанр талазы-биле онзагай черни ээлеп турар чогаал-дыр деп, хөй-хөй номчукчуларның чөптүг үнелээшкининге каттыжып турар бис.

Монгуш ЭРГЕП

УРУГЛАР ЧОГААЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА БОДАЛ

Уруглар чогаалының школа назыны четпээннернүң, биче, ортумак болгаш улуг школа назылыгларның деп чарып турарын алгаш көөрге-ле, оон нарын, бергеzi көстү бээр. Уруглар чогаалының дугайында, ону улам сайзырадыр болгаш ооң уругларга чоок, таарышкан, уруглар дылдыг, уруглар бодалдыг болурунун дугайында кончуг хөй ажылдарны кылган чогаалчы — А. М. Горький болур. «Алексей Максимович Горький, Лев Толстой ышкаш уругларга школа-даа тургуспаан, уругларга үжүглел ному болгаш номчулганын ному-даа чогаатпаан-на харын. Ынчалза-даа бистин үениң улуг чогаалчыларының иштинден уруглар дугайында Горький дег хөйүнү кылган, ам база бир ындыг чогаалчыны бүгү делегейден безин тывары чөгенчиг-ле боор» деп Самуил Маршак демдегледип чораан...

Уругларга чогаал чүгле чаштарга дээр болза шын эвес, а ол ада-иелерге база чугула херек. Чамдык ада-иелер уругларының созуургаан айтырыгларын четче харыылап шыдавас, оон туржук уруглары айтырыг салырга, ажынар-шыжыгар болгаш боттары безин бичии кижилерге багай аажы-

чацнарын көргүзүп чоруурлар болгай. Ынчаарга уруглар чогаалчызынын ындыг ада-иелерге дузалажыры — база бир кол сорулга.

Мындыг чогаал бар: бир улустуң оглу ыяш аяк-ла чазап турар болган. Ада-иези ону канчаарың ол деп айтырарга, силер кырый бээринерге, силерге чем кудуп бээр мен деп оол серте чок харыылаан. Оон аныяк ада-ие шүгдүнүп көргөн, кырган адазынга ыяш аякка чем кудуп берип турар болганнар. Ада-ие-даа дүвүрөп, кырган адазының аяк-савазын, орун-дөжөөн солуп эгелээннер-дир. Туткууш ышкаш саазында хензиг чогаал улуг-даа кижилерниң кижизиг мөзү-шынарлыг болурунга бо хире күштүг салдарлыг болган-дыр.

Уруглар чогаалының маадыры — мырыңай каракка көстүп турар, сөс-домаа кулакка дыңналып турар дириг, толаргай болур ужурлуг. Ол дээрге номчукчу кижиниң баш удур «ындыг таварылгада ынчаар-ла ыйнаан, мындыг таварылгада мынчаар-ла ыйнаан» деп бодалын шуут эдербес, кончуг тывынгыр, чечен-мерген, дидим, орлан-эрес маадыр болур.

Эң биче чаштарга чогаал дугайында 1962 чылда болган Москва чогаалчыларының чөвүлөл хуралынга Сергей Михалков мынча дээн болгай: «Степа даай болза, боду төрүттүнгөн маадыр-дыр. Маадырны (чогаалдың) баш удур бодап алганы рецепт ёзугаар чогаадып болбас. Оон схема, өөредиг-сургаал, чалгаарал долган багай шүлүктөр үнер. А багай шүлүктерни биживээни дээре болгаш парладыры мырыңай буруу».

Совет чурттуң бичии чаштарын чогум канчаар билзе экил? Олар капчаар-даа аажок омак-хөглүг, дидим соруктуг, өөредилгеге кызымак, кылбас, билбес чүвези чок, бөдүүн болгаш ооң-биле кады нарын. Амгы үениң чеди харлыг чаш кижизи безин чүвени шүгүмчүлелдиг ёзу-биле көөр апарган. Ол хөрээнге чүве шыгжап, чажырып чорбас, экини эки, бакты бак деп дораанна чугаалаар, аажок ажык сеткилдиг. Ол төрүмелинден романтик, чалбыштыг патриот. А чогаалчылар ол романтизмни болгаш патриотизмни компастың чүк айтыр согуну дег шын углап-башкаар хүлээлгелиг.

Ынчалза-даа уруглар чогаалы ыяваыла төлөптиг маадырларлыг болур дээр болза база шын эвес, а олар тенекпейлер, чалгаапайлар, сээденмейлер-даа болур. Ынчалза-даа оларның хөйү-ле алызы барып кымдан-даа угаанныг, кымдан-даа эрес-дидим база тывынгыр-сагынгыр апаргылаар болгай. А чамдыктары төнчүзүнге чедир-ле сээденмейлер болгулап арткылаары база бар. Чижээ, С. Маршактың «Кандыг кончуг сээденмей боор» деп чогаалының маадырындан чаштар үлегер алгы дег чүве чүү боор, а каттырынчы дендии. Оон «мен-не ындыг болбаайн» деп түннелди бичии номчукчу боду-ла чайгаар үндүре бээр. Бичии номчукчунуң санал-оналын база дыңнаар төлээде, чедир чугаалавайн барып болур деп горькийжи принциптиң кол утказы бо.

Кандыг-даа таварылгада, чүнү-даа бижип турар болза, уруглар чогаалының хөглүг, каттырынчыг болгаш чаптанчыг, кээргенчиг азы шала сезинчиг, харын-даа коргунчуг болуру албан. Мындыг шынарлар чок чогаалга номчукчу тывылбас.

Тыва чогаалчылар уруглар чогаалын база дыка улуг хандыкшыл-биле бижип турарлар. Горькийжи негелдеге Ёзулуг-ла дүүшкен, уран-чечени бедик болгаш ханы утка-шынарларлыг чогаалдар хөй. Степан Сарыг-оолдун «Шиижекчигеш» деп шүлүүн көрээлиңер. Бо чогаал чаштарның эң ынак шүлүктөрүнүн бирээзи апарган ужуру чүл? Ханы уткасында бе? Мында чүгле кушкаштың амы-тыны камгалаттынган-дыр, а кижиниң-даа амы-тынын камгалап алган дугайында чогаалдар хөй, ыңчалза-даа оларның хөйү-ле бо шүлүк дег үнелиг эвес. Мында хамыктын мурунда овор-хевирниң чедимчелиг чуруттунганында болгаш уран-чеченинде база бөдүүнүнде. Мону номчааш, бичии кижилер бо шиижекчигешти сеткилинге дораан чуруптарлар:

Торгу-манлык өңнүг,	Чинге-Хемде чурттуг
Довук ышкаш боттуг,	Шиижекчигеш чораан.

Одуруглар ийи-ийи стопалардан тургустунгулаан, рифмалажылганы база барымдаалаан, номчуурга номчуттунгур. Бичии кушкаштың «чийин-чийин» кылдыр эткени кулакка дыңналып, «чолдаш-чолдаш» ужары каракка көстүп келир. Шүлүкте бичиилерниң будалы бээр сөзү чок, шупту билдингир, бөдүүн, ыңчалза-даа аажок уран-чечен, күштүг сөстөр киргилээн. Мону ийиги классчылар дораан-на шээжилеп алыр, оон салдынмай-на баарлар. Чүге дизе, олар бо шүлүктен шиижек кушкаштың дириг бодун көрүп турган ышкаш болурлар-дыр. Схема ёзугаар чуруп кагбаан, боду төрүттүнген дириг маадыр деп чүве бо-дур.

Леонид Борандаевич Чадамбаны Тываның баштайгы уруглар чогаалчызы кылдыр, бот дугайты, санап чоруур мен. Ооң «Кым-дыр мен?», «Бичии Лена» дээш өске-даа хөй шүлүктөрүн уруглар аксындан дүжүрбес болганнар. «Кым-дыр мен?» деп шүлүктен ийи строфаны көрээлиңер:

Ынак, чылыг бажыңныг мен —	Чораан чоруум — даалык-даалык,
Ыяштарда коңгүлдүг мен.	Чолдуг чүвем — кашпагайым.
Тодуг чаагай чемиштиг мен —	Чойган, пөштер уламчыырда,
Тоорук болгаш чочагай ол...	Согунналдыр шурай бээр мен.

Башкы бо шүлүктү төндүр номчаалак чорда-ла, улуг-дга, бичии-даа уруглар: «Дииң-дир, дииң-дир!» дижип, дораан-на алгыржы бээрлер. Бо хире чараш чурумалдыг шүлүк-түр! Магалыг-ла талант! Дииңни бийирниң янзы-бүрү будуктары-биле эвес, анаа-ла үжүктөр-биле олчаандырзын-на чуруй каап каан. «Бичии Ленаны» чогаалчы шуут-ла өттүр көрүп бижээн, амгы үениң 6—7 харлыг уруглары шак-ла мындыг, кылбас, билбес чүве-зи чок.

Оон ынай Олег Сувакпит уругларга база дыка хөй чогаалдарны бижигилээн, дуржулгалыг уруглар чогаалчызы. Чогаалчының «Көгө-буга», «Шивижигеш», «Хаважыгаш» дээн ышкаш шүлүктери бичии салгалдың база бир эң ынак шүлүктөрүнүн одуруунда киргилээн. «Хаважыгашты» көрүптээлиңер:

Чайып, ойнап кымчыланыр
Чаңгыс илиг кудуруктуг,
Давыл-самнап тенектенир

Дагыр-мыгыр даваннарлыг,
Карыш четпес узун дурттуг
Хаважыгаш чоруп тур оо!

База-ла «Кым-дыр мен?» деп шүлүк ышкаш тергийн чедингир бижиттинген. Диң-даа, хава-даа чанында бо маңнажып тургулаанзыг, кижиниң оларны барып тудуп, суйбаксаазы келир.

Одуруг кыскалаан тудум шүлүк улам уранчыыр, а узаарга анаа чугаа апар чыдар дижир бис. Мону «ынчалза-даа» деп чугаалап каалыңар. Борта классиктиг чогаалдардан Н. А. Некрасовтуң «Тараачыннар уруглары» деп шүлүглелинден үзүндүнү көрээлиңер:

Ак хар шыпкан ажыг кыжын бир-ле катап,
Арга киргеш, үнүп ор мен, соок-даа хөлчок.
Долу шанак ыяш сөөрткен аътчыгаш бо —
Доңгаңнады, өскээр өрү калгып олур.
Идиктери, хол-хаптары хөлчок улуг.
Ирт кежи негей кеткен, эргек дег оол —
Аьдын четкен, оожум топтуг кынны берген,
Аянны-даа чингиннерзиг, моорлап кел чор!
— Даг дег иргек, экии?— дидим.

«Орук чайла!»

— Дадайым ай, коргунчууну, акыжкым ой!
Ах, хөйүн! Кайыын сөөрттүң?

«Аргадан-дыйн.

Ачам ында кезип турар, дыңнадан, ол»...

Мооң уткалыын көрбөс бе! Аар шанактыг аътты дөшке тургуспис, орукта турган кижини «Орук чайла» дивейн канчаар.

«Шу-но, өлбөзөк» деп көскенгилээш,
Чуларындан шеле соккаш, базывытты.

Бо шүлүктүн одуруглары үстүндө шүлүктерден ийи катап узун, ынчалза-даа олар-биле дөмей номчуттунгур болгаш бичии номчукчуга олар дег хандыксынчыг. Ужуру чүл? Ужуру болза, бо шүлүктүн онза чурумалдыында, бөдүүнүндө, аажок уран-чеченинде. Дөрткү классчы өөреникчи бо оолду ол хевээрзин чуруп каап болур. База ёзулуг-ла боду төрүттүнген чогаал маадыры бо-дур! Эргек дег оол, оон идик-хеви каракка көстүп, сөс-домаа кулакка дыңналып кээр. Шүлүкчү бо оолдун эрес-дидиминиң дугайында чаңгыс-даа сөс чугаалаваан-даа болза, дириг кижги боду-ла көстүп кээр-дир. Оолчугаштың эрестиин, өде-чаразын, дидимин көрүнер даан!

С. Михалковтуң багай шүлүктерни биживээни дээрe деп саналыңга катгышкаш, уругларга үстүндө бо чогаалдар дег чараш шүлүктерни бижиири күзенчиг. Бисте назы-хар-даа талазы-биле четчип бышкан, арга-дуржул-

галары-даа улуг, ийи шүлүкчү бар. Боларның чогаадыкчы а жылдары чүмү- биле уругларга бижиттингилээн болгаш бижиттинип турар дизе, частырыг чок. Уругларга шүлүктер бижир талазы-биле кайызы-даа чедишкинниг а жылдап турар, ынчангаш тыва литературада уруглар чогаалының дугайында чугаалап тура, боларны адавас болза, боттуг херекти чедир көрүп шы- давааны азы ону шуут-ла билбези ол аппаар. Кайызы-даа чыжыргана дуга- йында чараш шүлүктерлиг.

ЧЫЖЫРГАНАМ

Сыптарында ууттунмас
Чыжырганам эм кат чүве.
Сарыг-сарыг шурулар дег,
Чараш болгаш чаагай кат.

Чыжырганам сайдан үнер,
Чыда ышкаш теннерлиг кат.
Тенекпейлер сыга берзе,
Тени-биле кадаптар кат.

Э. Кечил-оол.

ЧЫЖЫРГАНАМ ЧААГАЙ

Кыштын соогун тоовас,
Кызыл-сарыг өңнүг,
Шыргай-шыргай өзер,
Чыжырганам чаагай.

Тенек оолдар кээрге,
Тени-биле шиштептер.
Чып чиирге, таптыг
Чыжырганам чаагай...

Ч. Кара-Күске.

Чыжыргананың өң-чүзүнүн, ажык-дузазын болгаш хевир тургузуун ха- жыдыышкын чокка чараштыр чуругулаан. Чамдык бүдүн ном хемчээлдиг улуг-даа чогаалдарны кижиномчааш, оон огулуг чүве билбейн баргылаар болгай, а бо бичин шүлүктерни номчааш, чыжыргананың кол-кол шынар- демдектерин билип алыр-дыр.

Чогаалчыларны-биле алырга, чыжыргана сыгар тенекпейлер-ле көвү- дээн чүве-дир бо. Мында кижимаргыжар чүве чок, харын куурартыр, ко- гун үзе өрттедип-даа турарлар бар. Ынчаарга чыжыргана оларга удур чүгле боттарының теннери-биле камгаланып турар. Мындыг камгалалда магады- лал эвээш, а ол тенек холдарны сегирип алза, олар-биле тускай ажил чо- рутса чугула ышкаш. Кайы-даа шүлүкте, хөй эвес, суртаал аяннары база бар. Э. Кечил-оолда «Эм кат чүве». Кандыг эм, чүү аарыгны эмнээр эмил деп айтырыглар база тургустунуп келир. Ынчаарга Кара-Күскеде «Сыры- гылаан кижинижер» дээн. «Эртем ёзугаар ынчаар шинчилеттинген бе?» деп айтырыг база үнүп келир. Ынчангаш, мен бодаарымга, чогаалга суртаалды эвээжетсе эки.

Бо ийи шүлүкчүлерниң чүгле үнүштер-даа дугайында эвес, а дириг амытаннар-даа дугайында мырыңай ырлар апаргылаан шүлүктери хөй, аны- як чогаалчылар болардан эвээш эвес өөредиглерни ап турарлар.

Эрги делегейни дүвүн дүндере буза шапкаш, чаа делегейни тургускан улуг башкы Владимир Ильич Ленинниң ажылчы чонга ачы-авыралының ду- гайында демир үжүү ужукаан чогаалчы кайда боор.

М. Горький «В. И. Ленин» деп очеригин 1924 чылда бижээн. Ынчан ол Ленинни анаа-ла бөдүүн кижини кылдыр көргүскен. Черле эде кылыры эрге-жок апаарга, очеркти 1932 чылда ийги удаа редакторлап тура, Ленинни ол анаа-ла бөдүүн кижини эвес, а тулган философчу болгаш улуг политик кылдыр эде көргүскен болгай. Владимир Ильич Ленинни, ооң кайгамчык маадырлыгы амыдырал-чуртталгазын, политиктиги ажил-чорудулгазын чечен чогаалга бижиири дээрге, эң нарын болгаш эң харысалгалыгы кончуг улуг херек. Совет литератураның бирги база эң нарын темазы-даа бо.

Тыва литературада В. И. Ленинниң дугайында уругларга таарышкан чогаалдар бижип чоруурларның бирээзи Е. Танова. Ооң «Кырган-ача Ленин» дээр шүлүү бар. Аян-тургузуу-даа, ужур-утказы-даа эки шүлүк. Ынчалза-даа борта төрөл хамаарылганың «Кырган-ача» деп сөзүн киригени чедимче чок боор кылдыр бодаар мен. В. И. Ленин анаа-ла бир кырган-ача, ада азы акы эвес-тир. Ол бүгү-ле мурнакчы кижини төрөлгетениң өндүр бедик чырыткызы, улуг башкызы-дыр. Ол Совет Эвилелиниң Коммунисттик партиязының үндөзилекчизи, делегейде эң баштайгы Совет күрүнениң организацкызы болгаш баштыңчызы-дыр. Маңаа хамаарыштыр С. Сүрүң-оолдун «Ленин — хүнүвүс, Ленин — тугувус, Ленин — башкывыс, Ленин — баштыңчывыс» кылдыр бижип турары шын деп санаар мен.

Литература дээрге-ле, холук чок шындан тургустунган чугаа, харын шуут-ла шынга үндөзилеттинген эртем-даа дизе, ында частырыг чок.

База бир хоочун тыва шүлүкчү Ю. Кюнзегештин уругларга бижээн шүлүктериниң чыындызы «Койгунак» деп ат-биле тускай номчугаш кылдыр 1986 чылда үнген. Бо дээрге, тыва литературага база бир улуг байырлал болган. Ынчангаш «Тываның аныяктары» солун ук ном чырыкче үнгелек чыдырда-ла, номчукчуларга баш бурунгаар чарлап, таныштырып турганының ужуру-даа ол боор. Мен бодаарымга, «Тываның аныяктары» шын эгелээшкини кылган. Ниитизи-биле алырга, аныяк өскенге адрестеттинген чогаалдарны аныяктар солуннары-даа, ВЛКСМ Тыва обкому-даа тоомча чок эрттирип кагбайн, аңаа хамаарыштыр боттарының санал-бодалдарын база чугаалаар ужурлуг.

Чаа номчугаш «Койгунак» дээр уругларның ынак ыры апарган шүлүк-биле эгелээн. Мурнунда эскербейн-не чорааным ол боор, ам бо «Койгунактын» баштайгы одуруун чүгүртү номчуй каапкаш, одуругун утказын билбейн барган мен. Ол бирги одуруг бо: «Шырыш, төжү ожуктуг». Шырыш дээрге билдингир. «...төжү ожуктуг» деп сөстөргө будалып олур мен. Чанымда орган башкы Оруспай Байыр-оолга тутсу кааптым. «Ыяш төштерин ожук кылдыр бижип турары ол боор» деп тайылбырладым. Бо ожукту хар кылдыр алыр болза, база таарышпас, төшке ожук турбас, а будуктарга турар деп чугаалаштывыс. «Шыргай ишти хөртүкте» деп ийги одуругну номчуптарывыска, башкы Сагды Болат база киржи берди. Шыргай иштинге хар хөртүктөлбес деп бо башкы шуут-ла маргыжар болду. Бир эвес бо башкыны шын болза, шүлүкчүнүң өөреникчилерни мегелепкени ол бе деп айтырыг база тургустунуп келир-дир.

Сөөлгү 65 дугаар «Улуг-Хемде» Табурак Кызыл-оолдун ийи шүлүү үнгөн болду. «Даспаным» дээр шүлүктө «Алды, динни сүреринге амыр хөлге — даспаным бар» дээн. Даспан — инекке болза, молдурга. Мону билбес кижн Кызыл-оол Айыжиевич эвес-ле болгай. Даспан-биле канчап алды (киш) сүрер боор. Чангыс-ла «даспан» дээр сөстөн шүлүктүн шынары куду-лаан-дыр.

Моон алгаш көөрге, хоочун, арга-дуржулгалыг-даа, аныяк-даа шүлүк-чүлөрдө сөс-биле бодамчалыг, эки ажылдавас таварылгалар бар ышкаш. Ынчангаш шүлүктү-даа, калбак чогаалды-даа бижирде, өске бүгү негелделерден аңгыда сөс бүрүзү-биле эң кичээнгейлиг ажылдаар дээрзиниң ужуру бо. «Бо сөстү солуп болур, моон-даа чараш база моон-даа чедимчелиг сөс чок боор бе» деп словарьның дүвүнге чедир коптарар, чаа сөстөрдөн боду тып чогаадыр херек.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чалгаа кижн чогаал бижип шыдавас. Чогаал бижиири дээрге, мырынай кижн күжүңгө дүүшпес, кедергей аар берге ажыл дээрзин М. Горький хөй удаа чугаалап чораан. Ө, ү, ң дээр тыва үжүктөри чок машинка-биле парлааш, ол үжүктөриң орнунга киргилээн о, у, н деп үжүктөриң безин этпейн, олчаандырызын-на чорудуптар кижилер бар-дыр дээрзин редакторлардан дыңнаан мен.

Хөй эвес строфалардан тургустунган, бичин хемчээлдиг шүлүктөр туржук, Лев Толстой «Дайын болгаш тайбын» деп кедергей улуг хемчээлдиг романын 7 катап, Н. Гоголь «Өлүг сүнезиннер» дээр чогаалын 9 катап эдип-чазап, дүжүрүп бижигилээн дээр чүве. Чыртаан эдер дээш согураартып алган деп чүве бар-ла харын, ынчалза-даа хөй-ле катап эдип-чазап, эде бижээни-ле дээре.

Чүглө эки чогаалчы болур дээнде-даа эвес, а культурлуг хамааты-даа болурда, хамыктың мурнунда боду кончуг эки номчукчу болур херек. «Бодуң бир ном бижир дизинзе, өскелерниң бир муң беш чүс номнарын номчуур ужурулуг сен» деп, француз чогаалчы Флобер анаа-ла эвес чугаалаан болбааже.

Бистиң критиканың дайынчы күжү арай кошкап турар. Критика боттуг фактыларга үндөзилеттингеш, шуут-ла арыг шынын чугаалап турар болза, ынчан ам күштүг болгаш аажок дээштиг болур. Шыырак критиктерниң кезе-шаппа, дорт шиитпирлиг сөстөриниң хаая дыңналып турары-биле, бисте ам кижн-ле болганы рецензия хевирлиг чүүлдерни хостуу-биле бижип турар апарган. Чүглө уругларга-даа эвес, а улуг-даа улуска бижиттинген уран-чечени-даа, утка-шынары-даа көзүлдүр-ле куду деңнелдиг чамдык чогаалдарны аажок-ла мактаар таварылгалар тыптып турар. Мен бодаарымга, мындыг чорук ылангыя аныяк чогаалчыларга чогаалдың шынарынче эвес, а чүглө мактадырынче кол кичээнгей салыр кижн кылдыр багай салдарны чедирип болур. Ындыгларның бичин-ле четпезин чугаалаптар болзунза, ол аажок ажынып-дарынар, бодун бар шаа-биле агартынар. Моон ужурундан солуннар редакциялары чогаал рецензияларын хандыр өөрөнип көргөш, ам парлаза эки-даа ышкаш.

Уругларга кандыг чогаал бижизе эки дээр дугайын чугаалажып турган бир-ле чогаалчылар хуралынга дыл эртемдени А. Ч. Кунаа өзөөн өтгүр-ле шын саналдаан ийин: «Чаш уруг незиниң эминин кайы-хире магалыг таалал-биле эмер ийик, бичин кижилерге ол хире салдыкпас хандыкшыл-биле номчуур солун чогаал (ном) херек».

Сөөлгү үеде уругларга класстан дашкаар номчулга номнары үндүрүп турары тергини эки. Бо буянныг херекти ара кагбайн, үргүлчүлээри чугула. Ындыг номнарга башкыларның киржилгезин көвүдедири күзенчиг. Чайгы семинарларга келген башкыларның санал-оналын алыр: кайы класска кандыг чогаалды өөренирге, уругларның сонуургалы эки болганыл, кайызынга арай дөгөйзимээр болганыл дээш аан. Ону башкылар кончуг эки билер.

Тыга литературада уругларга шии жанры дыка аскап турар. Ыяавыла артистер ойнаар хөй көжегелиг, улуг хөмчээлдиг эвес, көдээ школаларга уругларның боттары ойнап болур бичин шиижигештер база кончуг херек. Кандыг-ла бир чогаалчының шии бижиптерин манап олурбайн, класс бүрүзүнге таарышкан шүлүктөрдөн, рассказтардан база тоолдардан чараштыр сценажыткаш, оларны тускай номчугаш кылдыр үндүрүп болбас деппе. Уругларны бичин кыска шиилерге ойнадырга, оларның угаан-бодалы-даа, сөс-домаа-даа аажок сайзыраар, хөй мурнунга арны-даа частыр.

Мен И. Кырловтуң «Кожай биле чалчазын», С. Тамбаның «Донгада кадзын» база «Читкен элчиген» дээр тоолду болгаш өске-даа хөй чогаалдарны сценажыткаш, өөреникчилерге ойнадып чораан мен. Өөреникчилерниң чогаалга, ылаңгыа бичин шиилерге сонуургалы-даа дендеп баар чүве.

Уруглар чогаалчызы чаштарны өөредип, кижизидери-биле кызыгаарланмас, а боду олардан база өөренир, оларның мөзү-шынарын, сөс-домаан тергини эки билген турар ужурлуг. Бо талазы-биле уруглар чогаалчызы кижин бети дээр-ле педучилищени ыяавыла дооскан турары күзенчиг. Чүге дээр-ге, педучилищеге бичин уругларның хар-назынынын аайы-биле оларның угаан-медерелиниң болгаш нити сайзыралының онзагай чүүлдерин дыка эки өөредир. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, уруглар-биле кады чоруур, олар-биле кады ойнаар, олар-биле кады өөренир, кады походтаар болгаш кады ажылдаар кижин ам уругларга чедимчелиг чогаалды бижип болур.

Ынчаарга бистинг чогаалчыларывс кандыгыл? Оларның школалар-биле харылзаазы кошкак. Бир чогаалчы-ла элээн каш школаларны шефке алган турар ужурлуг. Школа-биле харылзаа чогаалчыларның боттарынга база чугула. А. Гайдар «Тимур болгаш ооң командазы» деп сураглыг чогаалының темазын кайынын алганыл? Амыдыралдың бодундан, тодаргайлаарга, школалардан, оларның ажыл-амыдыралындан дизе, ол частырыг болбас. Бодап-даа көөрге, чогаалчы школаларже бакылавас, башкыларның болгаш өөреникчилерниң ажыл-херектерин сонуургап хайгааравас турган болза, ол мындыг эки чогаал бижип шыдавас. Харын сагыжынга-даа кирбейн барып болур. Аркадий Гайдарның «Тимур болгаш ооң командазы» деп чогаалы чырыкче үнген соонда, бүгү чуртка тимуржу шимчээшкин кыптыгып-ла үнген. Амыдыралдың бодундан бодарап чаяттырган чогаал мындыг күштүг-

дүр! Көрүнөрем, чогаалчы бодунуң ниитилелинге кайы хире ажыктыг херек кылган-дыр! Чогаалчы кижиниң бодунуң чонунга бараан болуру деп чүве бо-дур!

Чаа чогаалдарны уругларның канчаар үнелеп, канчаар медегер база хүлээп ап турарын школада, уруглар аразында турар кижини болгаш үргүлчү дыңнаар-дыр мен. Кандыг-бир дириг амытанны өлүрүп, балыглап база ону дорамчылап турар чогаалга бичини кижилер черле таарышпас. Ындыг чогаалдарны номчааш, олар аажок муңгараар, сагышсыраар, харын-даа дүне улаарап болур. Чүге дизе, оларның чечек ышкаш саглайтыр өзүп олар чараш чаагай чаш назыны, сагыш-сеткили өлүм-биле черле эптешпес. Харын мырынай араатан-даа амытанны (ол чүнү-даа үүлгетпейн чорда) өлүргөн кылдыр көргүзөргө, бичини кижини аңаа өөрүвөс, а хаваан дүйүптер, «ону чүгө өлүргөнил?» деп салдынмайн айтырып-ла туруп бээр. Ынчангаш аң-мең, малмаган болгаш куш-каш өлүрүп-чидирип турар чогаалдарны уругларга черле сыгап болбас.

Оон ыңай өскелерни хомудатпазы-биле бодунуң чижээмни кириейн. Ийги класска мээң «Төрүмелинден эзирлер» деп чечен чугаамны өөредир апарган. Класстың башкызы мени ынаар сөөртүп кири берген. Сайгарылга баштай чогаалдың адындан эгелээн. Эзир — куш деп билип алганымыс соонда мынча дидим:

— Эзирни кым көргөнил, ол кандыг кужул, оолдар?

— Ол багай куш! — деп, бир оол боданмайн-даа харыылады. — Кыжын бистиң хураганывысты теп апарган.

Эзир бужар үүлгедиг кылып, чаш хураганны өлүргөн-дир. Ынчангаш ол оол эзирни көөр хөңнү чок. Эпчогун көрбөс силер бе?! Ооң ужурундан уруглар чогаалын бижири эң харысалгалыг болгаш нарын берге деп турарының ужуру ол. Уруглар чогаалының маадырларын эң өңүр, көскү кылдыр чуруурундан аңгы, оларга таарышкан аттарны бээри база чугула ышкажыл. Чогаал бүрүзүңгө ооң ады база улуг хамаарылгалыг. Чогаалдың ады дээрге-ле, кижини болза, ооң арны-дыр. Ынчангаш чогаалга ооң бодунуң ниити утказын илередип турар эң чараш азы сүрлүг ат херек.

Бичини уруг чогаалдың иштинден кандыг-бир домактың утказын азы сөстү билбейн барган, аңаа тайылбыр негээн-дир, ол багай бе? Чок, бир эвес чүвениң мөзү-шынарын, өң-чүзүнүн болгаш хемчээлин дылдың уран аргалары-биле хажыдышкын чок шын дамчыткан болза, харын-даа улам эки. Уругнуң билини, словарь составы улам алгаан-дыр.

Улуг Горькийниң мындыг чагыын чалгын кылдыр херек: «Аныяк талантылыгларның мурунда турар сорулга бо: кайгамчык, тоолда безин туруп көрбээн, делегейни каас чараш кылдыр чаартырын күзөп чоруур, ындыг маадырны чечен чогаал маадыры кылдыр чуруп көргүзөр ужурулуг».

Допчузу

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

<i>Екатерина Танова</i> . Иениң салым хуузу	3
<i>Дандар-оол Сарыкай</i> . Олутта олча чок	25
<i>Николай Куулар</i> . Тоол биле амыдырал	42

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

<i>Александр Даржай</i> . Адыр-Бажы	53
Сарыг бүрү үезиниң сарыиналы	54
Шинткел	55
Сай-Суу	—
<i>Монгуш Өлчей-оол</i> . Чеди деп чүд?	56
<i>Чургай-оол Доржу</i> . Аът. Кадын. Чер. Тоолчаан домак	60
<i>Антон Үержаа</i> . Ырлаал, эжим	73
«Кара бажым халаш кынныш»	75
<i>Қара-оол Натпий-оол</i> . Мээң изим	—
Өскелерге чаштатпас мен	76
<i>Лидия Иргит</i> . Чүктөксээр мен	—
Койгун биле Морзук	77
<i>Аракчаа Ондар</i> . Урана. Јириктиң шүлүггелден эгелер	78
<i>Эрес-оол Хаяң</i> . Утпас боор мен	89
Кыстың чуруу	90
Эжим	—
<i>Урана Куулар</i> . Сентябрьның хары	91
«Хар-ла хар»	—
«Аялга»	92
Магалыг дүн	—

«УЛУГ-ХЕМ»— МӨНГҮН-ТАЙГА РАИОНДА

<i>Владимир Хемер-оол</i> . Меңги харның оранында	93
<i>Салчак Молдурга</i> . Төрээн черим делгемнери	
1. Мөңгүн-Оваа	101
2. Мугур-Аксы — ынакшылым	102
3. Мөңгүн уруу	103
4. Библиографка сөс	—
5. Аян-тээлеп чорбас бис бе?	105
6. Тээлиниң сесерлинде	—
<i>Владимир Саарымбуу</i> . Найыралдың белдири	106

«Кадыр чайып»	107
Алдын чай	—
Саая Майнак. Эрий бербес	—
Сактышкын	108
Кара-оол Успун. Ажыл соонда	—
«Аалдар чаны дөргүнекке»	109
«Өскөн төрөөн чер дег»	—
Айлаңмаа Донгак. Карактар	—
«Чүглө шакта эжиң болур»	110
Хараган	—
Адыг-Тюлюш Бегзи. Тоолайлыг	—
Муза Салчак. Дагда суурум	111
Кымыскаяк	112
Зоя Донгак. Биче чаштын хүлүмзүрүү	—

СЫЛДЫСЧЫГАШ

Елена Бады-Мөңгө. Солдаттын авазы	114
Владимир Серен-оол. Бежелээн бис	120
Осур-оол Монгуш. Дамырагым	122
Чаптанчыг чап чарашпайлар	—

СӨӨЛГҮ ЧОГААЛДАР

Салчак Тамба. Аалым биле чуртум болган	124
Леонид Чадамба. Ботка йөрөөл	145
Очулга. А. С. Пушкин. Чуртталганың чуузазы	146

ААС ЧОГААЛ — ЭГЭЭРТИНМЕС ЭРТИНЕ

Юрий Аранчын. Дуураан тоолчу Маннай	147
Георгий Курбатский. Тыва улустуң тывызыктарында дириг амытаннар	153

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

Чүлдүм Чап. Маадырлыг өгбелер дугайында сөс	159
Монгуш Эргеп. Уруглар чогаалының дугайында бодал	166

УЛУГ-ХЕМ, № 69

Литературно-художественный альманах

На тувинском языке

На 1-й странице обложки репродукция картины «В Саянах»

П. А. Полежаева.

Редакторы Н. Ш. Куулар, Ю. Ш. Кюнзегеш. Художественный редактор М. Ч. Чооду. Технический редактор А. А. Чернова. Корректор Г. Н. Биче-оол.

Сдано в набор 4.05.88. Подписано к печати 19.07.88. ТС 00641. Формат 60×84¹/₁₆. Бумага тип. № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Физ. печ. л. 11. Усл. печ. л. 10.23. Усл. кр.-отт. 10,46. Уч.-изд. л. 10,3. Цена 70 коп. Тираж 7000 экз. Заказ № 1417. ТП 1988 г. Тувинское книжное издательство, 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Госкомиздата Тувинской АССР, 667000 Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 1.

70 коп.

2785

**КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
ҮНДҮРӨР
ЧЕРИ**